

Густаў Герлінг-Грудзіньскі

Іншы сьвет

Менск
2004

Герлінг-Грудзіньскі Г.

Іншы сьвет/ Пер. з польск. С. Курс. — Мн.: VIVAFUTURA, 2004. — 412 с.

Пераклад Сьвятлана Курс
Рэдактар Ганна Кісялёва
Карэктар Ганна Кісялёва
Макет Віктар Корзун

© Anna Chodakowska, 2004

© Lydia Herling, 2004

© Andrew Nurnberg Associates Limited, 2004

© Сьвятлана Курс, *пераклад*, 2004

Зьмест

Частка першая, 7

Частка другая, 215

Эпілёг, 399

Тут быў свой асобны сьвет,
ні да чаго не падобны,
тут былі свае асобныя законы, свае строі, свае
норавы
й звычаі, і зажыва мёртвы дом, жыццё — як
нідзе, і людзі асаблівыя. Вось гэты асаблівы куток
я й бяруся апісваць.

Дастаеўскі, „Нататкі
зь мёртвага дому”

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

ВІЦЕБСК — ЛЕНІНГРАД — ВОЛАГДА

Лета ў Віцебску блізлася да канца. Удзень сонца прыпякала брук турэмнага двара й заканчвала сваё шэсьце за чырвонымі мурамі суседняга гмаху. З панадворку чуліся крокі вязьняў, што мерна шыбавалі да лазьні, і гукі расейскіх камандаў упомешку з бразгатам ключоў. Калідорны, напяваючы, чытаў газету, час ад часу складваў яе й падыходзіў да круглага вочка ў дзьвярох. Быццам па знаку, дзвьесце позіркаў адрываліся ад столі й сыходзіліся на лінзе „вочка”. З-пад цыратовага казырку на нас глядзела вялікае вока й, абабегшы камэру невыразным позіркам, зьнікала пад грукат бляшанае засаўкі. Тры ўдары ботам у дзьверы азначалі: „Рыхтуйцеся да вячэры”.

Сыгнал да вячэры перарываў нашу дзённую дрэмку, мы падхопліваліся з цамянтовае падлогі напаўапанутыя. З глінянымі місамі ў руках чакаючы гарачае вячэрняе баланды, мы адлівалі ў высокі бак абедзённую баланду. Сем ці шэсьць струменьчыкаў сікуноў сутыкаліся ў цэнтры парашы, выгінаючыся, быццам дугі фантану, і віравалі да самага дна, падымаючы ля сьцёнак шумавіньне. Перш чым зашпіліць нагавіцы, мы няўцямна пазіралі на свае аголеныя пахвіны, сагнуўшыся, як дрэвы на неўраджайных палявых межах.

Калі б мяне запыталі, што яшчэ мы рабілі ў савецкіх турмах, я здолеў бы згадаць няшмат. Калі сьціхаў грукат у дзьверы, што веставаў пабудку й зьяўленьне катла з гарачаю поснаю баландаю й кошыку з порцыямі хлеба, мы рабіліся надзвычай гаваркія; мы хацелі „прабалбатаць” хлеб да абеду. Каталікі зьбіраліся вакол аскетычнага ксяндза, габрэі абсядалі вайсковага рабіна зь белымі рыбінымі вачыма й са складкамі скуры, якія засталіся заміж

колішняга пуза; простыя людзі апавядалі адно адному сны й згадвалі мінуўшчыну, а людзі вучоныя збіралі недапалкі для супольнага перакуру. Аднак хапала двух удараў ботам у сьцяну, каб усё жывое ў засяроджаным маўчаньні рушыла да катла з баландаю. З таго дня, як у нашай камэры зьявіўся маленькі чорны „еврей” з Гародні і, абвясціўшы нам, што „немцы ўзялі Парыж”, горка заплакаў, сьціх патрыятычны шэпт, і скончыліся палітычныя размовы. Плынь жыцьця, да якога мы не належалі, несла нас, як мёртвы тромб, да сэрца вольнага сьвету, што білася ўсё цішэй.

Пад вечар халадала, на небе зьяўляліся ваўняныя аблокі й павольна плылі адно за адным, адсланяючы першыя зоркі. Чырванаваты мур за вакном на імгненне выбухаў рудым пыльмем, пасля гэтак жа раптоўна згасаў, захінуты крылом зьмярканьня. Надыходзіла ноч, і зь ёй — адхланьне для лёгкіх, адпачынак для вачэй і вільготны дотык прахалоды для сасьмяглых вуснаў.

Перад самым адбоем у камэры запальвалася сьвятло. Ад гэтага раптоўнага прасьвятленьня неба за вакном патанала ў змроку, каб празь імгненне зноў успыхнуць. Гэта на кутніх вежах патрулявалі ноч скрыжаванья лёзы рэфлектараў. Перад тым, як здаўся Парыж, якраз у такую вечаровую часіну, на адрэзку вуліцы, бачным нам з вакна, зьяўлялася высокая жанчына ў хустцы і, прыпыніўшыся пад ліхтаром насупраць турмы, запальвала папяросу. Некалькі разоў яна, як паходню, уздымала ўтару запалку й замірала ў гэтай паставе. Мы вырашылі, што гэты жэст азначае Надзею. Пасля здачы Парыжу жанчына не зьяўлялася два месяцы. Толькі ў другой палове жніўня, калі лета ў Віцебску заканчвалася, мы зноў прагнуліся ад ляскату крокаў па брукаванцы. Незнаёмка затрымалася пад ліхтаром і, прыпаліўшы, згасіла запалку рэзкім узмахам рукі (было бязветрана), падобным да зыгзагу падважнікаў у колах лякаматыву. І мы вырашылі, што гэта азначае — этап.

*

Аднак этап не набіраўся яшчэ два месяцы. І толькі пад канец кастрычніку з камэры, у якой сядзела дзвьесце чалавек, выклікалі пяцьдзясят вязьняў, каб вынесці ім прысуды. Я ішоў у канцылярью абьякавы, бязь ценю хваляваньня. Сьледства па маёй справе скончылася даўно, яшчэ ў гарадзенскай турме; і на тым сьледстве мае паводзіны былі зусім ня прыкладныя, о не! Я дагэтуль дзіўлюся з маіх турэмных знаёмых, якія адважваліся распачынаць з савецкімі сьледчымі складаныя дыялектычныя спрэчкі, поўныя вострых досьціпаў і бліскучых аргументаў. Я

адказваў на пытаньні коратка й проста, не чакаючы, пакуль гераічны запал падкажа мне на зваротным шляху ў камэру ўзьнёслыя вэрсэты з катэхезы польскага пакутніцтва. Адзінае, чаго я хацеў, — гэта спаць, спаць і спаць. Я фізычна ня мог вытрымаць перарванага сну й поўнага пухіра. Абедрэе гэтыя рэчы былі для мяне пакутай, калі я сяду ўначы на мулкі зэдлік насупраць сьледчага, а сьвятло моцнай лямпачкі біла мне проста ў твар.

Першая вэрсія майго злачынства абапіралася на два рэчавыя доказы: высокія боты з халяўкамі, у якіх малодшая сястра выправіла мяне ў сьвет пасья вераснёўскае паразы, мусілі сьведчыць, што я „маёр польскіх войскаў”; а першая частка майго прозьвішча (Герлінг) нечакана прыпадабняла мяне да нейкага маршала нямецкай авіяцыі. З чаго лягчна вынікала: „польскі афіцэр, паслугач варожае нямецкае выведкі”. Аднак відавочная недарэчнасьць гэтых закідаў прымусіла сьледзтва даволі хутка адкінуць іх. Застаўся бясспрэчны факт — я намагаўся перайсьці дзяржаўную мяжу Савецкага Саюзу й Летувы.

— Хацелася б ведаць, навошта?

— Каб змагацца зь немцамі.

— А ці ведаеце вы, што Савецкі Саюз падпісаў пакт аб ненападзе зь немцамі?

— Так, але мне яшчэ вядома, што Савецкі Саюз не абвяшчаў вайны супраць Вялікай Брытаніі й Францыі.

— Гэта ня мае значэння.

— Як гучыць канчатковае абвінавачаньне?

— „Меў намер перайсьці савецка-літоўскую мяжу, каб змагацца супраць Савецкага Саюзу”.

— Ці нельга словы „супраць Савецкага Саюзу” замяніць на словы „зь немцамі”?

Удар па твары адразу ацьверазіў мяне. „Ці гэтак, ці так, а выходзіць на адно”, — сучешыў мяне сьледчы, калі я падпісваў даўжэзны дакумэнт.

У камэры, у бакавым флігелі віцебскай турмы, куды мяне перавезьлі пасья абвяшчэньня выраку (пяць гадоў), я ўпершыню сутыкнуўся з расейскімі вязьнямі. На драўляных нарах ляжалі з тузін-паўтара падлеткаў, а ля самага вакна, у якое быў відзён толькі кавалак цяжкага масянжовага неба, сядзеў чалавечак з чырвонымі вачыма й кручкаватым носам і моўчкі грыз чорны сухар. Дождж ліў ужо некалькі дзён. Восень павісла над Віцебскім рыбіным пухіром, які бруднаватаю вадою сыякаў з плячэнкаі, што засланяла ніжнюю палову кратаў і від на турэмны дзядзінец.

Малалетнія злачынцы — навала савецкіх турмаў, іх амаль ніколі не бывае ў лягерох. Ненатуральна ажыўленьня, яны вечно поркаюцца ў чужых рэчах і ва ўласных нагавіцах, з замілаваньнем

аддаючыся дзвём жарсыям: зладзейству й ананізму. Амаль усе яны або ўвогуле ня бачылі бацькоў, або нічога ня ведаюць пра іхны лёс. На вялізных абшарах паліцэйскай дзяржавы яны бесьперашкодна вядуць вольнае жыццё „беспрызорных”, вандруючы на таварных цягніках з гораду ў горад, з пасёлку ў пасёлак. Жывяцца яны продажам скрадзенага зь дзяржаўных складоў і нярэдка адбіраюць тое, што хвіліну назад прадалі, пагражаючы неасьцярожнаму пакупніку даносам. Яны сьпяць на вакзалах, у парках, у трамвайных дэпо, прыціскаючы да сябе адзіны свой скарб — клуначак, перавязаны пасам. Пазьней я даведаўся, што „беспрызорныя” разам з „уркамі” (звычайнымі злачынцамі) складаюць у Расеі паўлегальную мафію, арганізаваную на ўзор масонскіх ложаў. Калі й існуе ў Савецкім Саюзе нейкі зародак чорнага рынку, дык толькі з-за гэтых юных гаадранцаў, якія мышкуюць у натоўпе, бяруць у аблогу „спецторгі”, падкрадаюцца ўначы да збожжавых і вугальных складоў. Савецкія ўлады глядзяць на гэта скрозь пальцы, уважаючы „беспрызорных” за сапраўдных пралетарыяў, не абцяжараных першародным грахам контррэвалюцыі, за сацыяльную гліну, зь якой можна вылепіць тое, што трэба. Гэтыя маладыя хлопцы лічылі турмы нечым кшталту летніх калёніяў і без асаблівага пярэчаньня карысталіся магчымасьцю адпачыць ад пакутлівага жыцця на волі. У нашу камэру ў Віцебску часам наведваўся „воспитатель” з эвангелічным тварам, пшанічнаю чупрынаю й блакітнымі вачыма й, шэпчучы, бы ксьндз на споведзі, заклікаў грамаду „беспрызорных” да навукі: „Ребята, пойдёмте немножко поучимся”. Калі „ребята” вярталіся з вучэбы, ад іхных размоваў вушы пухлі. Самая брутальная лаянка й праклёны мяшаліся з штампамі „политграмоты”. З клубку маладых целаў у нас няспынна ляцелі абвінавачаньні ў „трацкізьме”, „нацыяналізьме” й „контррэвалюцыі”, выказваньні кшталту „таварыш Сталін добра зрабіў, замкнуўшы вас у турмы” і „савецкая ўлада хутка заваюе ўвесь сьвет” — усё гэта паўтаралася з жорсткаю, садысцкаю ўпартасьцю, уласьцівай бяздомнаму юнацтву. Пазьней, у лягеры, я спаткаў 18-гадовага хлапца, які выконваў абавязкі начальніка „кавэчэ” (культурно-воспитательной части) толькі таму, што некалі ён, „беспрызорны”, наведваў „палітычныя курсы” ў турме.

Мой сусед з-пад вакна спачатку глядзеў на мяне з насыцярогаю. Ён бесьперапынна жаваў скарынкі чэрствага хлеба, якія даставаў зь вялікае торбы, што служыла яму й за падушку. Ён быў адзіным чалавекам у камэры, зь якім мне хацелася размаўляць. У савецкіх турмах часта сустракаюцца людзі з адбіткам трагедыі на тварах. Вузкія вусны, кручкваты нос, няспынныя сьлёзы (быццам яму кінулі ў вочы жменю пяску), перарывістыя ўздыхі й курыныя

лапкі, якія час ад часу ныралі ў торбу, — гэта магло азначаць усё альбо нічога. Ён трухаў у прыбіральню і, калі падыходзіла ягоная чарга, нязграбна раскірэчваўся над дзіркаю, спускаў нагавіцы, асыярожна падымаў утару споднюю кашулю і, амаль стоячы, чырванеў ад надмернай натугі. Яго выганялі з прыбіральні апошняга, але ён запінаў нагавіцы ўжо на калідоры, жвава ўнікаючы высвяткаў стражніка. Пасья вяртаньня ў камэру ён адразу ж клаўся, цяжка дыхаючы, і ягоны стары твар нагадваў ссохлую фігу.

— Паляк? — нарэшце запытаўся ён у мяне неяк адвячоркам. Я кіўнуў.

— Цікава, — праскрыгатаў ён, — ці ў Польшчы здолеў бы мой сын стаць капітанам?

— Ня ведаю, — адказаў я. — За што вы седзіце?

— Гэта няважна. Я магу згніць у турме, але мой сын — капітан авіяцыі.

Пасья адбою ён распавёў мне сваю гісторыю. Мы ляжалі поруч і шапталіся, каб не пабудзіць нашых „беспризорных”. Стары габрэй шмат гадоў быў шаўцом у Віцебску, памятаў рэвалюцыю й з хваляваньнем згадваў усё, што перажыў з тых часоў. Яго асудзілі на пяць гадоў за тое, што ён у сваёй шавецкай арцелі адмовіўся падбіваць новыя боты кавалкамі гнілое скуры. „Але ня ў гэтым справа, — паўтараў ён, — вы ж разумееце, якія зайздросьлівыя бываюць людзі. Я вывучыў сына, зрабіў зь яго капітана авіяцыі. Ён не падабалася, што я, стары жyd, маю сына ў лётчыках. Але сын напіша заяву, і мяне датэрмінова вызваліць. Дзе ж гэта бачылі, каб ставіць гнільлё на новыя боты?” Ён прыўзняўся на нарах і, пераканаўшыся, што „беспризорные” сыяць, распароў пад пахаю ватоўку й дастаў адтуль скамечаны здымак. Са здымку на мяне пазіраў чалавек у мундзіры лётчыка, зь інтэлігентным тварам і крывым вострым носам.

Праз хвіліну адзін зь „беспризорных” зьлез з нараў, адліў у парашу й пагрукаў у дзьверы. На калідоры забразгаталі ключы, пачулася працяглае пазяханьне, і аб каменную падлогу забухалі каваныя боты.

— Чаго? — прагучаў з „вочка” заспаны голас.

— Грамадзянін дзяжурны, дайце запаліць.

— Табе б цыцку смактаць, засранец, — злосна прабурчала вока й зьнікла за бляшанаю засаўкаю.

Хлопец прыпаў рукамі да дзьвярэй і, прыўзняўшыся на дыбачках, загукаў у сыяпое акенца:

— Гражданин дежурный, я имею к вам вопрос!

Ключ заскрыгатаў у замку, каванья дзьверы падаліся. На парозе стаяў малады стражнік у перакошанай набок шапцы з блакітным донцам і чырвоным аколкам.

— Кажы.

— Тут не магу, трэба выйсьці.

Дзьверы з рыпам расчыніліся, хлопец сьлізгануў пад руку стражніка на калідор, але праз хвіліну вярнуўся ў камэру, пыхкаючы папяросай. Глыбока зацягнуўшыся, ён неспакойна зірнуў на нас і скурчыўся, як шчанё, што баіцца высьпятка.

Праз чвэрць гадзіны дзьверы зноў шырока расчыніліся, дзяжурны энэргічна пераступіў парог і рэзка крыкнуў:

— Устаць! Старэйшы па блёку! Рэвізія!

Старэйшы пачаў ператрус зь „*беспризорных*”, а дзяжурны не адрываў вачэй ад вязьняў, што стаялі двума шэрагамі, выцягнуўшыся, сыіною да нараў, тварамі адзін да аднога. Спраўныя рукі жвава ператрэсьлі сеньнікі „*беспризорных*”, пакорпаліся ў маім берлагу й нырнулі ў торбу старога жыда. Адразу ж пачуўся шоргат паперы, прыглушаны камякамі ваты.

— Што гэта? Даляры?

— Не. Гэта здымак майго сына, капітана Чырвонай Арміі Натана Абрамавіча Зыгфэльда.

— За што сядзіш?

— За шкодніцтва на працы.

— Шкоднік савецкай прамысловасьці ня мае права трымаць у камэры здымак афіцэра Чырвонай Арміі.

— Гэта мой сын.

— Маўчы! У турме сыноў няма.

Калі я выходзіў з камэры на этап, стары габрэй ківаўся на нарах, як звар'яцелы папугай на седале, і разам з сухарамі камячыў у роце два аднастайныя словы.

Позьнім вечарам мы ішлі на вакзал, горад быў амаль пусты. Вуліцы, вылізаныя дажджом, паблісквалі ў чорным вечаровым сьвятле, як доўгія стужкі сьлюды. Паветра напывала душнаю цёплаю хваляю, а поўная Дзьвіна неспакойна шумела над гнуткімі масткамі. На вузкіх вулках мяне чамусьці ахоплівала пачуцьцё, што адусюль праз шчыліны ў аканіцах на нас глядзяць вочы. Толькі на цэнтральнай вуліцы рух трохі ажывіўся, але людзі моўчкі абміналі нас, не паварочваючы галавы, глядзячы ў зямлю ці перад сабою невідушчымі вачыма. Пяць месяцаў таму мы праходзілі праз гэтыя самыя вуліцы Віцебску ў сьпякотны чэрвеньскі дзень, адзеленыя ад ходнікаў сталёвай лініяй штыкоў. Дзьвіна ляютна цякла ў высахлым рэчышчы, па вуліцах, ліпкіх ад сьпякоты, хуткаю хадю ішлі спрацаваныя мінакі, перакідваючыся рэдкімі словамі й не спыняючыся: чыноўнікі ў заломленых шапках,

рабочыя ў зашмальцаваных камбінэзонах, хлопцы з рэчмяшкамі, салдаты ў высокіх, смярдзючых ад ваксы ботах, кабеты ў брыдкіх паркалёвых сукенках. Я шмат аддаў бы за тое, каб пабачыць вясёлых, гаваркіх людзей! Мы міналі дамы з адчыненымі вокнамі, на якіх не было стракатых фіранак, кradком зазіралі ў двары, дзе не сушылася бялізна, бачылі замкнёны касцёл з надпісам „*Антирелигиозный музей*”, вялізную чырвоную зорку на шпілі ратушы, чыталі лэзунгі на вулічных расцяжках. Гэта быў ня Горад Смутку; гэта быў горад, у якім ніколі ня ведалі радасці.

*

У Ленінградзе наш этап падзялілі на партыі па дзесяць чалавек, якія праз кожныя дзве хвіліны чорнымі „варанкамі” адвозілі ў „*Пересылку*”. Заціснуты паміж таварышамі, амаль задыхаючыся ў скрыні бяз вокнаў і вентыляцыі, я ня меў магчымасці разгледзець горад. Адно што на паваротах штуршкі аўтамабілю падкідвалі мяне з лаўкі, і на імгненне ў шчыліну ў кабіне шафёра я ўрыўкамі бачыў гмахі, сквэры й натоўп. Дзень быў марозны, але сонечны. Ужо лёг сьнег — мы прыехалі ў Ленінград у лістападзе 1940 г. — і на вуліцах сустракаліся мінакі ў валёнках і вушанках. Разлапныя шапкі закрывалі вушы, яны, быццам конскія шоры, дазвалялі глядзець толькі перад сабою, не расцярушваючы ўвагі па баках. Наш транспарт праехаў па вуліцах гораду незаўважна, як зграя чорных крукоў, што кружляе ў пошуках пажывы над засьнежаным полем.

Старыя вязьні казалі нам, што ў Ленінградзе тады сядзела каля 40 тысячаў чалавек. Гэтыя вылічэнні — па-мойму, досыць верагодныя, — вынікалі са стараннага супастаўленьня й параўнаньня фактаў, доказаў і ўскосных звесткаў. Гэтак, напрыклад, у слаўтай турме на Крастах, у якой было каля тысячы адзіночных камэраў, сядзела ў сярэднім па трыццаць вязьняў на камэру. Вестку пра гэта прынеслі вязьні з Крастоў, якія перад этапам зазвычайначавалі ў нашай „*Пересылке*”. Нас было каля дзесяці тысячаў; у камэры № 37, якая ў нармальных умовах магла зьмясціць каля 20 асобаў, сядзелі 70 вязьняў. Надзвычайна абвостраныя аналітычныя здольнасці старых вязьняў — адна з самых выбітных і яскравых зьяваў у нішчымным духоўным жыцці „мёртвых дамоў”. У кожнай камэры можна было спаткаць такога статыстыка й даследніка турэмнага жыцця, паглыбленага ў рэканструкцыю вобразу навакольнай рэчаіснасці з намёкаў, аповедаў, кавалкаў размовы, пачутай на калідоры, абрыўкаў газеты, знойдзеных у прыбіральні, адміністрацыйных загадаў і руху транспарту на двары, гукаў крокаў перад брамаю. У Ленін-

градзе я ўпершыню сутыкнуўся з гіпотэзамі наконт колькасці вязняў, ссыльных і „белых рабоў” у Савецкім Саюзе. У турэмных дыскусіях гэтая колькасць вагалася ад 18 да 25 мільёнаў.

На калідоры наш этап сутыкнуўся з групаю вязняў, якіх гналі да выхаду. Мы спыніліся як укапанья, хутчэй з-за раптоўнага страху, чым з-за забароны зазіраць у чужыя твары. Група, што ішла нам насустрач, таксама адступіла ў глыбіню калідору. Так мы стаялі адныя перад аднымі з апушчанымі галовамі — два сьветы, паяднанья супольным лёсам, але падзеленыя мурам недаверу й страху. Канваіры коратка параіліся. Вырашылі, што саступіць дарогу мусім мы. Грукнула жалезная засаўка на бакавых дзвярох, адкрылася вочка. Зноў кароткая нарада, і нас увялі ў шырокі, сьветлы бакавы калідор, які супярэчыў усім уражаньням падчас маёй турэмнай вандроўкі.

Гэты шыкоўны калідор зь вялікімі вокнамі, з чыстымі ходнікамі, які нічым не нагадваў казённую пустэльню расейскіх турмаў, месціўся ў самым уладкаваным крыле „Пересылки”. Вялізныя краты, што перасоўваліся на рэйках, замянялі дзверы ў адной ізь сьцен, ствараючы ілюзію ўнутранай свабоды й той асаблівай дысцыпліны, якую інстынктыўна захоўваюць ізаляваныя ад сьвету людзі, каб забыцца пра сваю самоту. Камэры былі пустыя й стваралі ўражаньне толькі што пакінутых жылых пакояў. Гладка засьцеленыя ложка, начныя шафкі, застаўленыя сямейнымі здымкамі у сярэбраных альбо папяровых рамках, вешалкі для вопраткі, вялікія сталы, заваленыя кніжкамі, газэтамі й шахматнымі дошкамі, белыя ўмывальнікі ў куткох, радыё-прыёмачы й партрэты Сталіна; а ў глыбіні калідору агульная сталойка з подыюмам — мабыць, для турэмных музыкаў. Партрэты Сталіна ў турме! Каб зразумець усю незвычайнасьць гэтага факту, трэба ведаць, што вязьні ў Расеі цалкам адхіленыя ад палітычнага жыцця, не бяруць удзелу ў ягонай літургіі й сьвятарнай абраднасьці. Тэрмін пакараньня вязьні адбываюць бяз Бога, не карыстаючыся, аднак, перавагамі такога прымусовага палітычнага атэізму. Ім няможна хваліць Сталіна, аднак і ляць яго нельга.

За некалькі хвілінаў я пасьпеў ня толькі запомніць гэтую турму „Інтурыст”, якую, напэўна, і адведала Ленка фон Кёрбэр, аўтарка аптымістычнай кніжкі пра савецкія турмы, але й пагутарыць з адзіным прысутным вязнем, які прыбіраў камэры. Корпаючыся з радыёпрыёмачом, не падымаючы на мяне вачэй, ён распавёў, што тут адбываюць кару да 18 месяцаў „паўнапраўныя грамадзяне Савецкага Саюзу”, асуджаныя за такія злачынствы, як „дробны крадзеж”, „прагул”, „хуліганства” й парушэньне вытворчай дысцыпліны. Яны працуюць у прамысловых майстэрнях пры

турме, някепска зарабляюць, добра кормяцца й два разы на тыдзень маюць спатканьні з роднымі. Каб савецкія ўлады стварылі такія ўмовы для дваццаці мільёнаў астатніх вязняў і ссыльных у Расеі, Сталін мог бы разьлічваць у дадатак да войску, НКВД і партыі й на „чацьвёртую сілу”. Прынамсі, мой суразмоўца ня скардзіўся на зьняволенне. Яму добра й выгодна. Ці ведае ён пра лёс вязняў зь іншых блёкаў „*Пересылки*”, з тысячаў турмаў і лягероў, што густой сеткай аплялі абшар Савецкага Саюзу? Так, ведае, але то ж „палітычныя”. Там — ён ківае на „мёртвы блёк” з закратаванымі вакенцамі — здыхаюць жыўцом. А тут дыхаецца вальней, чым на волі. „Наш Зімовы Палац, — замілавана дадаў ён, — наш Зимний Дворец.”

Сталін з уласнага досьведу ведае, што, ствараючы нармальныя ўмовы жыцьця ў турмах, можна дамагчыся пакоры ў „бытавікоў”, але ніяк не ў „палітычных”. Больш за тое — чым лепей адчувае сябе палітычны вязень матэрыяльна, тым мацней ягоная цяга да волі, ягоны пратэст супраць улады, што яго заняволіла. Цяжка паверыць апісаньням таго амаль заможнага, нават культурнага жыцьця, якое мелі вязьні й ссыльныя пры цары, нягледзячы на тое, што яны былі ворагамі царызму.

Няварта блытаць звычайных „бытавікоў” з „уркамі”. Сапраўды, у лягерах часам сустракаюцца дробныя злачынцы, якія атрымалі больш за два гады, але яны амаль заўжды займаюць у лягернай гіерархіі выключнае месца, бліжэйшае да лягернай адміністрацыі, чым да звычайнага вязьня. „Уркамі” робяцца толькі пасья шматразавага рэцыдыву. У гэтай сытуацыі „урка” ўжо ніколі не пакідае лягероў, выходзячы на волю толькі на пару тыдняў, каб вырашыць тэрміновыя справы й учыніць чарговае злачынства. Становішча „уркі” залежыць ня толькі ад таго, колькі гадоў ён туляўся па лягерах і за што сядзіць, але й ад таго, што ён сам здабыў у выніку зьдзекаў, рабаваньня, а часта й забойстваў „беларучак” (палітычных), колькі мае „блатных” начальнікаў і кухараў, наколькі ён кваліфікаваны брыгадзір і на колькіх „лагпунктах” у яго ёсьць каханкі. Урка — найважнейшы пасья кіраўніка аховы; ён вызначае вартасць і становішча працаўнікоў у брыгадзе, яму часта давяраюць адказныя пасады, пры патрэбе дублюючы яго спэцыялістам бязь лягернага стажу; празь ягоныя рукі праходзяць дзяўчаты, перш чым зоймуць месца ў ложках начальнікаў, ён круціцца ў „культурно-воспитательной части”. Гэта людзі, якія думаюць пра волю з такімі ж агідаю й жахам, як мы — пра лягер.

*

У камэру № 37 я таксама патрапіў выпадкова. Калі фармавалі этап, спахапіліся, што майго прозьвішча няма ў сьпісе. Стражнік бездапаможна пачухаў патыліцу, уважліва прагледзеў усіх на літару „Г”, яшчэ раз запытаўся „*имя и отчество*” й паціснуў плячыма. „У якую камэру цябе накіраваць?”— запытаўся ён. З-за дзьвярэй паабাপал калідору даносіліся неспакойны шум, размовы й гучныя сьпевы. Толькі ў камэры, што была трохі далей, на павароце калідору, панавала ціша, якую час ад часу перарываў прыпеў нейкай экзатычнай песенькі, якую сьпявалі хрыпльым, астматычным голасам у суправаджэньні рэзкіх удараў па струнах гітары. „У трыццаць сёму”, — спакойна адказаў я. У камэры было амаль пуста. Два шэрагі нараў, зьбітых з дошак, засланых сеньнікамі, стваралі ўражаньне абжыгасьці, але берлагі зь верхняй вопраткі ўздоўж сьценаў ды яшчэ клункі, што ляжалі пад сталом (у перапоўненых камэрах іх раскладаюць на ноч, займаючы кожны сантымэтар падлогі, абедзьве лаўкі, а нярэдка й стол), наводзілі на думку, што тут больш людзей, чым месца. Недалёка ад дзьвярэй, ля бачка, ляжаў на сеньніку вялізны барадач з прыгожай, бы з каменю высечанай галавою, з усходнімі рысамі твару, і спакойна паліў люльку. Ён неадрыўна глядзеў у столь, адну руку падклаў пад галаву, а другою гладзіў і абцягваў вайсковы мундзір без пазнакаў. За кожнай зацяжкай з-пад шчаціністай барады пыхкаў, як з кусту ядлоўца, клуб дыму. У другім куце камэры, на покуці, сагнуўшы ногі, ляжаў мужчына гадоў сарака двух, з гладка паголеным, інтэлігентным тварам, у брыджах, у ботах з халяўкамі, у зелянкавай вятроўцы, і чытаў кніжку. Насупраць барадача, зьвесіўшы босыя ногі з нараў, сядзеў тоўсты габрэй у расшпіленым на грудзях вайсковым мундзіры, з-пад якога тырчалі пучкі чорных валасоў. На ягонай галаве красавалася бэрэтка, а шыя, закручаная ваўняным шалікам, яшчэ больш падкрэсьлівала мясістыя вусны, наліты твар і дзьве разынкі вачэй, уторкнутыя ў пухлыя, як цеста, шчокі, якія разьдзяляў нос, падобны да вялікага карнішона. Ён, аддыхваючыся й сапучы, выбіваючы такт рукою па калене, сьпяваў песеньку, падаецца, італьянскую. Каля яго, лёгка абапіраючыся на выступ сьценкі пры вакне, стаяў ладны атлет у марскім кіцелі й цяльняшцы ды брынькаў на гітары, азіраючы мгісты відарыс Ленінграду. Сцэна — як у начлежцы ў партовым францускім завулку.

Перад абедам каванья дзьверы расчыніліся насыцеж, і некалькі дзясяткаў вязьняў з закладзенымі назад рукамі пачалі парамі пераступаць праз парог у такт аднастайнаму адлічваньню стражніка: камэра вярнулася са шпацыру. Сярод вязьняў

пераважалі пажылыя мужчыны ў мундзірах і вайсковых плашчах без пазнакаў; двое-трое абапіраліся на кійкі ці плечы таварышаў. З тузін маладых маракоў і гэтулькі ж цывільных завяршылі шэсьце й прапхаліся да стала. Тры ўдары ботам у дзьверы азначалі тое ж самае, што і ў Віцебску.

Падчас абеду я пазнаёміўся з высокім прыгожым мужчынам, які ўважліва прыглядаўся да мяне, з вытанчанай і трохі безуважнай зладжанасьцю ў рухах паядаючы кашу. Ягонья вялікія вочы задуменна пазіралі з худога й бруднага твару, а сківіцы рухаліся так павольна, быццам ён смакаваў немавед які ласунак. Ён першы абазваўся да мяне па-польску, амаль скандуючы сваю апошэць драўлянай і трохі ўрачыстай мовай, якой, напэўна, не карыстаўся шмат гадоў. Ён быў нашчадкам сасланых у 1863 г. паўстанцаў — прозьвішча ягонае было Шклоўскі — і да арышту камандаваў палком артылерыі ў Пушкіне (былым Царскім Сяле) пад Ленінградам. Расею ён зваў „радзімаю”, а Польшчу называў „краем нашых бацькоў”. Завошта яго арыштавалі? Як на палкоўніка й паляка, замала цікавіўся палітычным выхаваньнем саадтатаў. „Вы ж разумееце, — лагодна ўсьміхнуўся ён, — у дзяцінстве чалавека навучылі, што войска на тым і стаіць, каб мала думаць і *защищать родину*”. А за што іншыя сядзяць? „Тыя енаралы? А іх за тое, што зашмат займаліся палітыкай”.

Суседам Шклоўскага быў мужчына ў зялёнай вятроўцы, якога я застаў за чытаньнем кніжкі. Палкоўнік Павел Іванавіч (на жаль, ня памятаю ягонага прозьвішча) разам са Шклоўскім адзінья ў камэры былі афіцэрамі невысокага званьня. Даведаўшыся, што я паляк і што ў 1939 г. быў у Польшчы, ён ажывіўся й засыпаў мяне пытаньнямі. Высьветлілася, што да арышту ён працаваў у выведцы на польска-савецкім памежжы; цудоўна ведаў усё, нават глухія правінцыйныя дзіркі на Крэсах, а чатырохгадовы побыт у турмах не нарабіў прабелаў у дасканалым дасье, якое ён насіў у сваёй галаве. Ён памятаў размяшчэньне гарнізонаў, дывізіяў, палкоў і аддзелаў войску, прозьвішчы й найдрабнейшыя слабасьці камандзіраў: той увесь час шукаў грошай на карты, той прападаў за коньмі, а гэта жыў у Лідзе, а каханку меў у Баранавічах, а вось гэты быў узорным афіцэрам. Ён узбуджана распытваў пра іхны ўдзел у верасньёвай кампаніі, так, як колішні ўладальнік коней распытваў бы пра іхныя перамогі на скачках. Я няшмат мог і хацеў яму распавядаць. Я яшчэ не ачуняў пасья верасньёўскае паразы.

Дзякуючы гэтай балбатні мы з Паўлам Іванавічам хутка пасябралі, і паступова нашыя размовы перайшлі на жыхароў камэры. Памятаю адзін вечар, быццам гэта было ўчора. Мы ляжалі на ягоных нарах, то бок гэта ён ляжаў, а я напаўляжаў,

абAPERшыся на локаць, а каля нас драмаў маладзенькі студэнт зь Ленінграду зь дзявочым тварыкам, які аднойчы шэптам запытаў мяне ў прыбіральні, ці я чытаў „Вяртаньне з СССР” Гайда, бо, мяркуючы па допісах савецкай прэсы, гэта вельмі цікавая кніжка. У камэры ўжо запалілі сьвятло, за сталом сядзелі маракі й гулялі ў карты, а на нарах шэрагамі — як на двох калектыўных катафалках — ляжалі ў нерухомай задуме генэралы савецкай арміі. Павел Іванавіч паказваў мне на іх поглядам і мімікай, суправаджаючы кожнага кароткімі тлумачэньнямі — як экскурсавод у залі эгіпецкіх саркафагаў.

Пра тоўстага габрэя, што звычайна сядзеў, зьвесіўшы ногі з нараў, і ціха мармытаў, палкоўнік сказаў: „У яго было вельмі цяжкое сьледзтва”. Барадача, які бесьперапынна пыхкаў люлькаю, акрэсьліў як лётчыка-інжынэра й генэрала авіяцыі, які нядаўна абвесыў галадоўку, патрабуючы перагляду свайго прысуду „ў імя патрэбаў савецкай авіяцыйнай прамысловасьці”. Усе яны былі асуджаныя ў 1937 г. за шпіёнства. На думку Паўла Іванавіча, уся гэтая справа была буйной нямецкай правакацыяй. Нямецкая выведка падсунула савецкай праз нэўтральнага пасрэдніка сфальшаваныя доказы, якія выкрывалі вялікую частку савецкіх штабных службоўцаў, што ў розныя пэрыяды жыцьця былі за мяжою. Немцы хацелі паралізаваць савецкае вайсковае кіраўніцтва, а савецкая выведка пасья расстрэлу Тухачэўскага якраз знаходзілася ў стане нейкай экзальтаванай падазронасьці. Калі б вайна зь немцамі пачалася ў 1938 г., Чырвоная Армія мела б вельмі падарваныя штабныя рэзэрвы. Выбух Другой сусьветнай вайны ўратаваў арыштаваных афіцэраў ад сьмерці й затрымаў сыпцы сьледчага кола катаваньняў. З пачатку расейска-нямецкай вайны яны чакалі вызваленьня, поўнай рэабілітацыі, вяртаньня званьняў і кіраўнічых пасадаў, выплаты кампэнсацыяў за чатыры гады зьняволеньня. Дзесяцігадовыя выракі, якія ім прачыталі за месяц да таго, пасья трох з паловаю гадоў бесьперапыннага сьледзтва, яны лічылі за звычайную фармальнасьць, закліканую ўратаваць гонар НКВД.

Жыхары камэры № 37 у лістападзе 1940г. не сумняваліся ў хуткім пачатку расейска-нямецкай вайны; яны верылі ў пераможны канец і ў тое, што вайна ні дня ня будзе праходзіць на савецкай тэрыторыі. Пасья адбою, калі ў камэру прьяжджаў вазок з папяросамі, сасіскамі й газэтамі, Павел Іванавіч, як наймалодшы па ўзросьце й званьні, сядаў за стол і голасна чытаў з „Правды” і „Известий” аднолькавыя „сообщения с западного фронта”. Гэта была адзіная за дзень хвіліна, калі генэралы ажыўляліся й спрачаліся пра шанцы абодвух бакоў. Мяне ўразіла, што яны не выяўлялі ні ценю скаргі, бунту або помсьлівасьці, калі

размова тычылася вайсковага патэнцыялу Расеі; была толькі тута адарваных ад працы людзей. Неяк я запытаўся пра гэта ў Паўла Іванавіча. „У нармальнай дзяржаве існуюць людзі задаволеныя, сярэднезадаволеныя й незадаволеныя. У дзяржаве, дзе ўсе задаволеныя, узнікае падазрэнне, што ўсе незадаволеныя. Так ці інакш, але мы ўяўляем сабою маналітную аднасьць”. Я вывучыў гэтыя словы на памяць.

Генэрал Артамян, барадаты армянін, генэрал авіяцыі, вечарамі падымаў сваё вялізнае цела й шпацыраваў паміж нарамі, „каб размяць косьці”. Пасья кожнага шпацыру ён зноў клаўся і, цяжка сапучы, выконваў пару ўздыхаў і выдыхаў. Ён рабіў гэта сур’ёзна й надзіва пунктуальна. Ягоная вечаровая гімнастыка служыла нам знакам да пачатку вячэры.

Калі я прыйшоў у камэру № 37, быў якраз трэці дзень ягонай галадоўкі; празь 10 дзён галадоўка яшчэ працягвалася. Артамян зьбялеў, усё скарачаў свой шпацыр, яго часта брала задышка, біў кашаль пасья першай зацяжкі тытунём. Ён патрабаваў вызвалення й рэабілітацыі, нагадваючы пра колішнія заслугі й рэвалюцыйную мінуўшчыну. Яму прапанавалі працу пад канвоем на ленінградзкай фабрыцы самалётаў і асобную камэру ў „Зімовым Палацы”. Кожныя тры дні перад абедам стражнік прыносіў яму ў камэру дыхтоўную перадачу „ад жонкі”, хаця пра жонку ён нічога ня ведаў— яе, мабыць, саслалі. Артамян падымаўся з нараў, прапаноўваў вязьням пачастунак, а калі камэра адказвала яму глухім маўчаньнем, выклікаў з калідору стражніка й у ягонай прысутнасці выкідваў усю перадачу ў бачок.

Нягледзячы на тое, што мне выдзелілі для сну месца на падлозе каля бачка, ля ягоных нараў, ён ні разу не абазваўся да мяне. Аднак у апошнюю ноч, калі ажыўлены рух у калідоры зьвеставаў этап, мы абодва ня спалі. Я ляжаў на сьпіне, падклаўшы далоні пад галаву, і слухаў, як за дзвярыма расьце шум крокаў, быццам шум ракі, якая бушуе перад грэбляй. Клаубы дыму зь люлькі Артамяна засланялі цьмянае сьвятло, і камэра патанала ў душным паўзмроку. Раптам ягоная рука спусьцілася з нараў і пачала шукаць маёй. Калі я, троху прыўзняўшыся, падаў яму руку, ён моўчкі ўсунуў яе пад сваю коўдру й прыклаў да грудзей. Праз паркалёвую кашулю я намацаў патаўшчэньне й упадзіну на рэбрах. Павёў руку ніжэй, трохі пад калена — тое ж самае. Я хацеў сказаць яму нешта, пра нешта запытацца, але ягоны каменны твар, аброслы мохам барады, не выражаў нічога, апроч пакуты й стомы.

Апоўначы рух на калідоры яшчэ больш узмацніўся, скрыгтала дзверы камэраў, аднастайныя галасы чыталі сьпісы. Пасья кожнага „ёсьць” рака людзкіх целаў падымалася, удараючыся аб

сьцены нестакойным шоргатам. Нарэшце адамкнуліся й дзьверы нашае камэры — Шклоўскі і я на этап. Калі я на калянях збіраў свае лахі, Артамян яшчэ раз шапіў мяне за руку й моцна сьціснуў. Ён не сказаў мне нічога й не глядзеў на мяне. Мы выйшлі ў калідор, уліліся ў натоўп спацельх, цёплых пасья сну целаў, якія баязьліва туліліся да сьценаў, як жабрацкія лахманы ў сьцёкавым канале.

Я апынуўся разам са Шклоўскім у адным адзеле „сталыпінскага” вагону. Ён разаслаў на лаўцы ў куце свой плашч і сядзеў на ім выпрастаўшыся, склаўшы на калянях рукі, маўклівы й суровы, у зашпіленым пад горла мундзіры. Апрача нас, на верхніх складных паліцах расьселися трое „уркаў”, збіраліся гуляць у карты. Адзін зь іх, гарыла з пляскатым мангольскім тварам, адразу ж распавёў нам, што нарэшце дачакаўся ў Ленінградзе прысуду на 15 гадоў за тое, што ў пячорскім лягеры засёк сякераю кухара, які адмовіў яму ў дадатковай порцыі кашы. Ён гаварыў пра гэта спакойна, з гонарам, не спыняючы гульні. Шклоўскі сядзеў нерухома, з заплюшчанымі вачыма, а я змушана засьмяяўся.

Было, мабыць, ужо вельмі позна — цягнік, выныраючы зь лесу, працінаў смугу шэрага сьвятла, якое падымалася з засьнежаных прасекаў, — калі гарыла, раптам кінуўшы карты, саскочыў зь верхняй лаўкі й стаў перад Шклоўскім.

— Давай шынэль, — крыкнуў ён, — я прайграў яго ў карты.

Палкоўнік расплюшчыў здзіўленьня вочы і, не зьмяніўшы пазыцыі, паціснуў плячыма.

— Давай, — зарыкаў гарыла, — давай, а то „глаза выколю”!

Шклоўскі павольна падняўся й аддаў свой плашч.

Толькі пазьней, у лягеры, я зразумеў гэтую дзіўную сцэну. Гульня на чужыя рэчы — адна з улюбёных забаваў „уркаў”, яе цымус у тым, што той, хто прайграў, абавязаны адабраць у выпадковага гледача абраную рэч. Некалі, у трыццатых гадох, падчас лягернага піянэрства ў Расеі, гулялі й на чужое жыцьцё, бо больш каштоўных рэчаў не было; і седзячы недзе ў другім канцы бараку, палітычны вязень ані ня ведаў, што зашмальцаваньня карты, з рэзкім трэскам шлёпаючы на дошку, якая ляжыць на калянях гульцоў, вырашаюць ягоны лёс. „Глаза выколю” было ў вуснах „уркі” найстрашнейшай пагрозай: два пальцы правай рукі, расстаўленьня літараю V, цэлілі проста ў вочы ахвяры. Абарона была таксама страшнаю — належала бліскавічна прыставіць да носа й ілба напружанья далоні. Расчэпераныя пальцы распорваліся аб іх, як хвалі аб нос карабля. Іншая рэч, што гарыла меў невялікія шанцы ажыцьцявіць сваю пагрозу: праз хвіліну я заўважыў, што ў яго не хапае ўказальнага пальца на левай руцэ. У трыццатых гадох самаскалечаньне рукі або нагі сякераю на пні

было — асабліва ў лясных брыгадах — самым надзейным спосабам патрапіць у нармальны, людзкі шпіталь, калі сілы ўжо на зыходзе. Надзвычайная бессэнсоўнасць савецкага лягернага заканадаўства даводзіла да таго, што вязень, які канаў ад зьнясілення й голаду, лічыўся безыменнай энэргетычнай адзінкай, якую раз і назаўжды касавалі адным рухам алоўка; але вязень, скалечаны на працы, лічыўся пашкоджаная машынаю, якую чым хутчэй трэба аддаць у рамонт.

У Волагдзе мяне аднаго забралі з аддзелу. „Да пабачэння”, — сказаў я Шклоўскаму й працягнуў руку. „Да пабачэння”, — адказаў ён, паціснуўшы мне руку, — зычу, каб вы вярнуліся ў край нашых бацькоў”.

Я яшчэ суткі правёў у валагодзкай турме, якая нагадвае сярэднявечны замак з-за кутніх вышак і чырвонага муру, што атачае шырокі дзядзінец. У лёхах, у маленькай камэры зь дзіркаю, ня большай за галаву, заміж вакна, я спаў на голай зямлі разам зь мясцовымі сялянамі, якія не адрознівалі дня ад ночы, ня памяталі пары году й назвы месяца, ня ведалі, як доўга сядзяць, за што сядзяць і калі выйдучь на волю. Дрэмлочы на сваіх кажухах, — не распранаючыся, не разуваючыся й ня мьлючыся, — яны ліхаманкава трызьнілі пра сем’і, дзяцей і скаціну.

Наступнай ноччу зь іншым этапам я даехаў да станцыі Ерцава пад Архангельскам, дзе нас ужо чакаў канвой. Мы высыпалі зь цягніку на іскрысты сьнег, сярод брэху аўчарак і крыкаў варты. На зьбялелым ад марозу небе яшчэ мільгалі апошнія зоркі. Здавалася, што яны вось-вось згаснуць, і густая ноч вынырне зь нерухомага лесу, каб паглынуць дрыготкую павалоку неба й халодныя водбліскі вогнішчаў. Аднак за першым паваротам дарогі на даляглядзе з’явіліся чатыры „бусы” на абкручаных калючым дротам хадулях. У бараках гарэлі агні, а па траскучых ад марозу калаваротках з бразгатам сьлізгалі ланцугі калодзежаў.

НАЧНЫЯ ЛОВЫ

Слова „*произвол*” сёння ўжо, можа, і не знаёмае савецкім вязьням, бо апошнія дні ягонага панавання ў большасці расейскіх лягероў прыпалі на канец 1940 г. У вельмі прыблізным тлумачэнні „*произвол*” абазначае кіраванне зэкаў у лягернай зоне за калючкаю ад позьняга вечару да сьвітанку.

„Піянэрскі” пэрыяд савецкіх лягероў працы доўжыўся, зь невялікімі мясцовымі варыяцыямі, з 1937 да 1940 гг. „*Тридцать седьмой*” у сьведомасці старых расейскіх вязняў, што мелі шчасьце перажыць гады Вялікай Чысткі й „сацыялістычнага будаўніцтва ў адной краіне”, заснаванага на прымусовай працы,

займаў такое ж месца, як дата Нараджэння Хрыстовага ў сьвядомасьці хрысьціяніна або дзень разбурэння Ерусаліму ў сьвядомасьці артадаксальнага габрэя. „Гэта было ў трыццаць сёмым”, — гэты шэпт, поўны страху й нязжытай пакуты, я ўвесь час чуў у лягеры, быццам гаворка ішла пра год голаду, паморку, пошасьці, пажару й грамадзянскай вайны. У рэвалюцыйным календары існуе цэлы шэраг такіх пераломных гістарычных момантаў, якія — як і належыць стылю новай эры — не акрэсьліваюцца канкрэтнымі датамі. У людзей вельмі старых такім паваротным пунктам зьяўляецца кастрычніцкая рэвалюцыя, і менавіта яна магла б слухна лічыцца пачаткам Новай Эры, „да” й „пасля” якога адлічваецца ўсё, што калі-небудзь адбывалася ў гісторыі чалавецтва.

У залежнасьці ад стаўленьня апавядальніка, „перад” і „пасля” азначаюць альбо галечу й заможнасьць, альбо заможнасьць і галечу; аднак у абодвух выпадках усё, што адбывалася ў Расеі перад штурмам Зімовага Палацу ў Пецярбургу, аднолькава тоне ў смуге прагісторыі. Людзі маладзейшыя (я, натуральна, увесь час гавару пра лягеры) лічаць час інакш. Для іх „за царом” азначае „галеча, няволя і ўціск”, а „за Леніным” — „белый хлеб, сахар и сало”. Гэтыя вехі, пакінутыя ў прымітыўнай гістарычнай сьвядомасьці галоўным чынам аповеднамі бацькоў, часам падаюць пазнакі археолягу з капіталістычнай плянэты: пасля пэрыяду першапачатковага шчасьця надыйшоў час Голаду й Калектывізацыі, які не пашкадаваў ніводнай сям’і ва Ўкраіне; усьлед за гадамі Свабоды й Энтузіязму ідуць гады Тэrorу й Страху, з катаклізмамі Паўсюдных Чыстак, зьнітаваньня імёнамі Кірава, Ягоды, Яжова, Зіноўева, Каменева, Троцкага й Тухачэўскага. Трэснутая ад нябачных землятрусаў шкарлупіна зямлі ў той час складвалася ў горныя хрыбты, зь якіх сыякалі ў даліны плыні крыві й сьлёз. Пасля кожнай такой крывавай ірыгацыі на горных пустках вырастае новая Ўлада, а перапынкі паміж цыклічнымі ланцугамі запаўняе зь пераменнай напругай Капіталістычнае Атачэньне. Сталін узносіцца над постленінскай эпохай як жорсткі Архісьвятар, які ўкраў з алтара багоў сьвятое полымя рэвалюцыі.

Першыя мае лягерныя прыяцелі, сельскі інжынэр Паленка й тэхнік з Кіеву Карбоньскі (першы быў асуджаны за сабатаж калектывізацыі, а другі — за ліставаньне з польскаю раднёю), належалі менавіта да недабіткаў старой гвардыі Трыццаць сёмага году. Зь іхніх аповедаў вынікала, што каргапольскі лягер — які на той час складаўся з тузіну „ўчасткаў”, раскінутых па лініі ў некалькі дзясяткаў кілямэтраў, і налічваў каля трыццаці тысячаў вязьняў — заснавалі чатыры гады таму шэсьцьсот вязьняў, якіх аднойчы ўначы высадзілі паблізу станцыі Ерцава, у дзікім архангельскім

лесе. Умовы былі цяжкія: мароз той зімою даходзіў да 40 градусаў (што ў тых краях звычайная зьява), ежа складалася з трохсот грамаў чорнага хлеба й аднае талеркі гарачай баланды на суткі. Жыць трэба было ў буданах зь яловых галінаў, звязаных над цяпельцам; і толькі ўзброеныя канваіры жылі ў маленькіх будках, што рухаліся на палазах. Вязьні пачалі працу з таго, што ачысьцілі прасеку й пабудавалі пасярод яе невялікі шпітальны барак. І адразу ж высветлілася, што самакалечаньне на працы дае магчымасьць пару тыдняў пажыць пад сапраўдным дахам, зь якога не цячэ расталы сьнег, побач з распаленай да чырвані жалезнаю печкаю; але колькасьць няшчасных выпадкаў на працы была такая, што параненых даводзілася амаль штодня везьці на санках да мясцовасьці Няндома, адлеглай ад Ерцава на некалькі дзясяткаў кілямэтраў. Адначасна жахлівымі тэмпамі расла сьмяротнасьць. Першымі пачалі паміраць польскія й нямецкія камуністы, якія ўцяклі з родных краёў, шукаючы ў Расеі паратунку ад турмаў. Глядзець на сьмерць палякаў— на думку маіх новых таварышаў— было значна страшней, чым назіраць ліхаманкавае перадсьмяротнае трызьненне немцаў. Польскія камуністы (пераважна габрэі) паміралі раптоўна, як тыя птушкі, што валіліся ад марозу з галінаў, альбо хутчэй як акіянскія рыбы, што лопаюцца ад унутранага ціску, калі іх з-пад шматтоннага цяжару вады выцягнуць на паверхню. Кароткі кашаль, ледзь чутны ўздых— і канец. Воблачка пары на імгненьне завісала ў паветры, галава цяжка ападала на грудзі, рукі сутаргава сьціскалі сьнег у прыгаршчы. І нічога болей. Ані слова. Ані просьбы. Пасьля прыйшла чарга ўкраінцаў і „нацменаў” (жыхароў Сярэдняй Азіі, то бок казахаў, узбэкаў, туркмэнаў і кіргізаў). Лепей за ўсіх трымаліся карэнныя расейцы, балты й фіны (апошнія, як вядома, цудоўна валяць лес), таму ім павялічылі дзённую порцыю на сто грамаў хлеба й апалонік баланды. Першыя месяцы, калі высокая ступень сьмяротнасьці й прымітыўныя ўмовы не дазвалялі канваірам дакладна падлічыць вязьняў, у буданах неаднойчы тыднямі хавалі спруцянелыя трупы, каб атрымаць на іх хлеб і талёны на баланду. На паляне, ужо абгароджанай калючым дротам, расьлі баракі, а штодзённыя брыгады „лесорубов”, падмацаваньня сьвежымі этапамі з турмаў, усё глыбей уразаліся ў яловую пушчу, пазначаючы свой сьлед трупамі й драўляным шляхам для аўтамабіляў і санак. Ён будзецца так: на невысокім насыпе моцна зьбітыя яловыя дошкі ўтвараюць нешта кшталту ходнікаў, а дзьве паўкруглыя бэлькі прымацаваньня зьверху й цягнуцца паралельна на адлегласьці, што адпавядае даўжыні восі ў аўтамабілі або ў санях; колы альбо палозьзе павольна рухаюцца па зьнешніх баках драўляных шынаў і засьцерагаюцца такім чынам ад

сасьлізгваньня; праз кожныя некалькі дзясяткаў мэтраў шлях у двух месцах працяты на даўжыні сярэдняга возу й замацаваны шрубамі. У 1940 г. Ерцава было ўжо вялікім цэнтрам каргапольскага дрэваапрацоўчага асяродку з уласнай прадуктовай базай, тартакам, зь дзвюма чыгуначнымі каляямі й уласным мястэчкам для адміністрацыі й лягернай варты. Усё гэта было збудавана рукамі вязьняў.

У тых даўнія, піанэрскія часы й паўстала традыцыя „*произвола*”*. Тады яшчэ не было замкнёных на ноч кладовак, дзе вязьні захоўвалі вострыя інструмэнты (пілы, сякеры й калуны), а кантроль вартаўнікоў пасьля зьмярканьня не сягаў далей за канец штыка або сьвятлістае лязо рэфлектару, і частка інструмэнту пераходзіла ў баракі. Першыя партыі „уркаў”, якія прыбылі ў лягер у 1938 г., выкарысталі гэтае становішча, каб абвесціць у зоне ад зьмярканьня да сьвітанку „рэспубліку вязьняў” з уласнымі судамі. Ніводзін вартаўнік не адважваўся зьявіцца ўночы паміж баракамі нават тады, калі да ягоных вушэй даляталі жажлівыя энкі й стогны катаваных палітычных вязьняў; бо невядома, з-за якога бараку вылеціць і разьнясе табе лоб цяжкі абух. Дзённае сьледства заўжды было безвыніковым, таму палітычныя арганізавалі ўласныя аддзелы самаабароны, і гэтая грамадзянская вайна паміж адвязаным пралетарыятам і рэвалюцыйнай інтэлігенцыяй вялася з паступовым спадам да пачатку 1939 г. Менавіта тады тэхнічныя ўдасканаленьні й узмоцнены пэрсанал лягероў нарэшце дазволілі НКВД пераняць ініцыятыву. У 1940 г. парэшткавыя формы „рэспублікі вязьняў” існавалі толькі для таго, каб спрасьціць „уркам” начныя ловы новапрыбылых кабет. Тут трэба аддаць належнае НКВД: хаця яно й заплюшчвала вочы на гэты звычай, але паляваньне на жанчын дазвалялася толькі ў зоне; дзьверы ў жаночы барак знаходзіліся на адлегласьці аднаго стрэлу з вартоўні. Новапрыбылых кабет старыя „лягерніцы” адразу папярэджвалі пра грозную небяспеку, але здаралася, што гэтым перасьцярогам не давалі веры. Скаргі, якія кабета несла назаўтра ў вартоўню, сустракаліся кпінамі, а зрэшты, якая разумная кабета мела ахвоту выклікаць на сябе сьляпую, бязьлітасную помсту „уркаў”? Пры паступленьні ў лягер яна адразу ж засвойвала правілы барацьбы за існаваньне й інстынктыўна падпарадкоўвалася ім, не выходзячы па зьмярканьні з баракі або шукаючы сабе моцнага апекуна сярод перасьледнікаў. На пачатку 1941 г. начныя ловы былі канчаткова спыненыя НКВД. Жыцьцё для адных стала лягчэйшым, а для іншых — „ужасна скучным”.

Пасьля прыезду ў лягер я дзень праспаў у апусьцелым баракі, а пад вечар, калі мяне пачалі біць дрыжыкі й я адчуў, што ліхаманю, я павалокся па парадзе старога папа Дзімкі ў „лязарэт”. Дзімка,

бязногі дзядок, быў дзяжурным у бараку й прыязна параіў мне, каб я не саступаў лекару, пакуль той не скіруе мяне ў шпіталь. „Пасья турмы,— сказаў ён, — адразу ж трэба чалавеку адпачыць, перш чым ён возьмецца за чэсную працу”. Пры слове „чэсную” мы абодва зарагаталі. Поп ударыў сябе драўляным каромыслам па пратэзе, залажыў каромысел за шыю й жалезнымі крукамі падняў зь зямлі вёдры. У ягоньм бязладным жьцьці надыйшла найважнейшая за дзень хвіліна. Ён ужо вышараваў падлогу, кінуў дровы ў печ і цяпер ішоў па кіпень і па „хвою” — цёмна-зялёны адвар з сасновай ігліцы, які быццам бы ратаваў ад авітамінозу. Некаторыя з хворых на цынгу атрымоўвалі ў лекара карткі на „*цинготное питание*”. Пад гэтым назовам фігуравала вялікая лыжка сырое сечкі з цыбулі, морквы, бручкі й буракоў. Амаль заўсёды за „*цинготное*” змагаліся ня як за лекі, а як за лішнюю лыжку ежы.

У зоне ўжо шарэла, але было зацішна й амаль утульна. Першыя дымкі ўжо віліся над баракамі, шырокімі веерамі клаліся на стрэхі, абледзянелыя шыбы вокнаў талі брудным сьвятлом, як анэмічнае восеньскае сонца, што ледзь прасьвечвае празь непранікальную хмару, а на даляглядзе, як кінуць вокам, цягнулася чорная сыцяна лесу. Сьцежкі ў лягеры былі зробленыя зь дзвюх раўналеглых дошак. Іх штодня чысыцілі дзяжурныя, асабліва пасьяя начных завірухаў, драўлянымі шуфлямі скідаючы сьнег у валы, якія даставалі аж да поясу. Увесь лягер выглядаў як вялізныя капальні гліны, пераплеценныя сеткаю вузкіх калейў для ваганэтак. Пахіленая брама вартоўні чакала вяртаньня першых брыгадаў з працы. На высокім памосьце ля кухні стаяла чарга ценяў у лахманах, у вушанках і вялізных лапцях, зь якіх тырчалі абвязаныя матузамі ногі, і нецярплівым бразганьнем кацялкаў нагадвала пра сябе кухару.

Лязарэт месціўся ў доміку недалёка ад жаночага бараку. За фанэрнай перагародкай дзяжурылі лекар і „*лекпом*”, а ў куце ля дзвярэй сядзеў за столікам абдэ́рты й зарослы стары ў драцяных акулярах. Ён лагодным позіркам маленькіх вачэй вітаў кожнага, хто ўваходзіў, каб праз хвіліну зь несхаванай радасьцю далучыць яго да сьпісу пацыентаў. Ён адчуваў сябе тут як дома, бо ня толькі занатоўваў прозьвішчы прыгожым, каліграфічным почыркам і падкідваў трэскі ў печ, але з пацешнаю паважнасьцю выпытваў праявы хваробы і, усунуўшы кудлаты лоб у дзьверы, выкрыкваў: „*Татьяна Павловна, кажется, серьёзный случай*”, — і, вяртаючыся за свой стол, з задавальненьнем пабоўтваў драўлянай лыжкай у рэштках баланды, што стаялі ў бляшаначцы на краі печкі. Мілы жаночы голас нязьменна адказваў: „*Матвей Кириллович, будьте любезны подождать*”, — а стары разводзіў рукамі жэстам

чалавека, які марна жадаў дапамагчы. Гэтыя парэшткі незвычайнай, нават залішняй ветлівасці сустракаюцца ў лягерох толькі ў старых людзей.

Сярод пацыентаў пераважалі „нацмены”. Трымаючыся за жываты яшчэ ў пачакальні, яны з парогу лекарскага кабінэту жаласна скуголілі, мяшаючы енкі болю з ламанай расейшчынаю. На іхную хваробу не было лекаў, таму іх адразу залічвалі да неппраўных сымулянтаў. Яны паміралі ад тутгі па родным краі — ад голаду, марозу й аднастайнай белі сьнегу. Іх прыжмураныя раскосыя вочы, нязвыклыя да краявіду Поўначы, няспынна сьвязіліся й абрасталі па вейках жоўтым паскам гною. У рэдкія вольныя ад працы дні узбэкі, туркмэны й кіргізы збіраліся ў куце бараку, сьвяточна апранутыя, у пярэстых ядвабных халатах і ўзорыстых цюбцяйках. Нельга было зразумець, пра што яны так жыва размаўляюць — жэстыкуюючы, перакрыкваючы адзін аднаго й сумна ківаючы галовамі, — але дакладна не пра лягер. Вельмі часта позьнім вечарам, калі старэйшыя ўжо разыходзіліся па бараках, маладыя яшчэ заставаліся парамі на супольных нарах і гадзінамі гладзілі адзін аднаго па шыях, тварах і плячах, абцягнутых стракатым ядвабам. Выглядала гэта як сутаргі, іхныя рухі рабіліся ўсё больш павольнымі й здранцьвельмі, а замгленыя вочы нерухомелі. Ня ведаю, чым заканчваліся тэя начныя пяшчоты, і ніколі ня бачыў, каб „нацмены” займаліся мужчынскім каханьнем, але падчас майго паўтарагадовага побыту ў лягеры празь Ерцава прайшла толькі адна туркмэнка. У нацменскім куце яе пачціва прывіталі старыя й маладыя і перад сутоньнем завялі яе ў жаночы барак; назаўтра яна пайшла па этапе.

Тацяна Паўлаўна аказалася мілаю, ужо сьсівелаю кабетай; перакананьне, што ў мяне вельмі высокая тэмпература, яна безь пярэчаньня дала мне накіраваньне ў шпіталь. „Гэта яшчэ ня ўсё, — сказала яна мне на разьвітаньне, — часам даводзіцца вельмі доўга чакаць вольнага ложка”. Калі я вяртаўся вечарам у барак па рэчы, у зоне было ўжо цёмна. На вузкіх сьцежках навобмацак перасоўваліся „курыныя сьляпцы”, асьцярожна намацваючы гумавымі лапцямі зьледзянелыя дошкі, ловячы чорную заслону паветра трапяткімі пальцамі рук. Часта нехта зь іх падаў у сьнежныя заспы й адчайна спрабаваў выбрацца адтуль, ціха просячы ратунку. Здаровыя вязьні абьякава абміналі іх і хутка ішлі наперад, заглядаючы ў асьветленыя вокны баракаў.

У шпітале я толькі адну ноч праляжаў на каалідоры, а потым два тыдні — у чыстым ложку ў палаце, і ўспамінаю гэты час як адзін з найлепшых у маім жыцьці. Скура, якая за год адвыкла ад белай пасьцелі, здавалася, з палёгкай дыхала ўсімі парамі, глыбокі сон пагрузіў мяне ў ліхаманкавае трызьненне й успаміны, як у стог

пахучага сена. Я спаў так цэлыя суткі. Ля мяне ляжаў рослы мужчына, хворы на „дэягру”. Я ня ведаю, што гэта за хвароба, але ведаю ейныя праявы — выпадаюць зубы й валасы, апухае цела, надыходзяць прыступы мэянхоліі. Шторанак мой сусед адкідваў коўдру й пару хвілінаў важыў у руцэ свае яйкі. Лячылі яго выключна кавалачкамі маргарыну велічынёю з пачак запалак, якія ён атрымоўваў штورانіцы разам з кавалкам белага хлеба. „Пэлягрыкі” ўжо ніколі не папраўляліся; пасья выпіскі са шпіталю яны пераходзілі ў барак для непрацаздольных, які насіў назоў „слабасілка”, але з большай доляй слухнасьці яго называлі ў лягеры „шкілетня”, альбо „групяня”. У шпіталі я сардэчна пасябраваў зь сястрою, ахвярнай і добрай расейкай зь Вяткі, якая адседжвала дзесяць гадоў як дачка „контррэвалюцыянэра”; яе бацька з 1937 г. сядзеў (калі яшчэ жыў) у „закрытых лягерох”, невядома дзе і ў якіх умовах, бо ня меў права на перапіску. Сястра Тамара на разьвітаньне падарыла мне тры кніжкі— яны, апрача „Записок из мёртвого дома” Дастаеўскага, былі адзіным чытвом, якое я спрабаваў агораць у вольныя ад працы дні: „Вопросы ленинизма” Сталіна, „Сочинения” Грыбаедава й „Фольклор Республики Коми”.

Пасья шпіталю я атрымаў вызваленьне ад працы яшчэ на тры дні, таму меў час падумаць аб будучыні. Тэарэтычна існавалі тры магчымасьці: альбо мяне залічаць у брыгаду „лесорубов”, альбо адашлюць этапам у іншы „лагпункт”, альбо, урэшце, я пачну ўладкоўваць свае справы сам. Дзье першыя магчымасьці былі найгоршыя. Праца ў лесе ад ранку да вечару па пояс у сьнезе насамрэч не была такой ужо невыноснай для здоровага мужчыны, але мяне палохаў маршрут — кожны дзень туды й назад па бкм празь сьнежныя завалы й воўчыя пасткі; у турме ж у мяне так апухлі ногі, што я ледзь мог стаяць у чарэ на кухню. Ад вязняў я ведаў, што Ерцава — найлепшы ляпункт у каргапольскім лягеры, а ў іншыя— асабліва ў карную Аляксеёву Другую — высылаюць на павольную сьмерць галоўным чынам палякаў. Таму па парадзе Дзімкі, які адгэтуль мне быў адданым сябрам і бацькам, я прадаў „урку” з брыгады насільшчыкаў высокія афіцэрскія боты за някепскі кошт у 900 грамаў хлеба й таго ж самага вечару атрымаў паведамленьне, што „начальства” ня супраць прыпісаць мяне да 42-й брыгады й загадвае мне зьявіцца ў склад і атрымаць бушлат, вушанку, ватовыя нагавіцы, рукавіцы й валёнкі „першага гатунку” (новыя альбо зьлёгка падношаныя) — то бок поўны камплект вопраткі, які належыць толькі „ўдарным” брыгадам вязняў. Ад Дзімкі я ўжо ведаў, што праца грушчыка на прадуктовай базе мае свае кепскія й добрыя бакі. З аднаго боку, там часта даводзіцца працаваць па 20 гадзінаў на суткі— у залежнасьці ад колькасьці вагонаў у чыгуначных тупіках — і норма 20-гадзіннага рабочага

дня складае 25 тонаў мукі ў мяшках або 18 тонаў аўса безь мяшкоў на чалавека пры адлегласці ад вагону да складу 25 мэтраў, але затое база месціцца адразу за зонай, да таго ж, можна ўкрасці штосьці зь ежы. „Папрацуеш,— казаў мне Дзімка, — але й паясі. А пагрэсесься ля агню — і здожнеш з голаду. Кары ня ўкусіш, а хвоі я табе, сынок, заўжды прыгатую”. Такім чынам, я ўратаваўся, прынамсі часова. Лежачы на верхніх нарах ля вакна, я разглядаў сваю 42-ю „міжнародную брыгаду”. Восем найлепшых месцаў у куце бараку займала дружная зграя „уркаў” на чале з Кавалём, васпаватым украінскім бандытам. Астатнія — камуністычная мяшанка з усяе Эўропы і адзін кітаец.

Апоўначы — Дзімка ўставаў у гэты час яшчэ раз, каб вылавіць з пам’яйнага цэбру галоўкі селядца й удзень зварыць сабе зь іх суп — Каваль, лежачы ля вакна й уткнуўшыся ў шыбу, — раптам сарваўся з нараў і высыптакмі абудзіў сваю хеўру. Праз хвіліну ўсе васьмёра сабраліся каля адталай плямкі на шыбе, паглядзелі на зону, пашапталіся й рушылі да выйсця. Гэта працягвалася ня больш за хвіліну, я прымружыў павекі й глыбока ўздыхнуў, быццам праз сон. У бараку панавала ціша; на верхніх і ніжніх нарах шэрагамі ляжалі апранутыя вязьні й сквапна лавілі задушлівае паветра. Ледзь апошні „урка” зьнік за дзвярыма, я перавярнуўся тварам да вакна й хутка выхукаў вочка ў ледзяных зарасьніках на шыбе. У сотні мэтраў ад нашага бараку зона мякка апускалася, бы міса, і падымалася далёка ззаду, за дратамі лягеру. Суседнія баракі ўздымаліся на краях гэтае глыбакаватай місы, засланыячы вартоўню і ўсю верхнюю частку зоны. Упадзіну было добра відаць толькі зь вяршыні найбліжэйшага „бусла”, але, калі вартаўнік сядзеў тварам да лягеру, абалершыся аб сыяну вышкі, ён мог бачыць адно дальнюю частку ўпадзіны. З боку шпітала праз апусьцелую зону да жаночага бараку ішла дзяўчына, і, каб не ацірацца аб драты, яна мусіла перарэзаць наўскасяк пярэдні край місы. Восем ценяў бязгучна разьбегліся на левым беразе ўпадзіны й раскінулі нябачны нерат ля сьцежак, адразу ж за рагамі пабудаваных веерам баракаў. Дзяўчына ішла проста ў цэнтар нерату. У цішы агорнутага сном лягеру пачыналіся начныя ловы.

Дзяўчына ішла па сьцежцы на вышыні нашага бараку, валы сьнегу даходзілі ёй да клубоў. Здаёк было відаць, што ў яе шырокія плечы й шырокі твар, абвязаны хусткай, канец якой веяў на ветры, як хвост лятухі. Яна яшчэ не дайшла да павароту сьцежкі, як з-за рогу вынырнуў першы цень і заступіў ёй дарогу. Дзяўчына здрыганулася, спынілася й ледзь гучна крыкнула. Цень кінуўся да яе, схапіў адной рукой за патыліцу, а другой заціснуў рот. Дзяўчына дугою выгнулася назад і, адарваўшы левую нагу ад зямлі, выцяла нападніка ў пахвіну сагнутым каленам, а

абедзьвюма рукамі ўчапілася яму ў бараду, з усяе моцы штурхнуўшы ад сябе вялізны лоб у вушанцы. Цень зрабіў левай нагою спраўны серпападобны рух і моцным ударам знянацку падсёк ейную нагу, быццам урослую ў зямлю. Абодва зваліліся ў сумёт дакладна ў тое імгненне, калі сямёра астатніх падбеглі на дапамогу.

Яны пацягнулі яе, трымаючы за рукі й галаву з распатланымі валасамі, у самую ўпадзіну, на заваленую сьнегам лаву, парэнчы якой чарнелі ў 20 мэтрах ад бараку. Першага яна спрабавала адпіхнуць моцнымі ўдарамі раптоўна вызваленых з жалезнай хваткі ног, але хутка сыціхла зноў, здушаная спадніцай, закінутай на галаву, і вялізнай лапай Каваля, што прыціснула ейны твар праз сукно да лавы. Першы „урка” адным каленам прыціснуў яе правую нагу да слупка лавы. Другім каленам ён упёрся ва ўнутраны бок сыцягна, якое правісла й сутаргавым рухам спрабавала заціснуцца. Двое трымалі яе за рукі, першы, стоячы на каленах, зьдзіраў зь яе майткі й спакойна расшпільваў нагавіцы. Праз хвіліну ейнае цела канвульсіўна закалыхалася, і Каваль мусіў у такт няроўным рухам лёгка адпускаяць руку на ейнай галаве. Другі й трэці мелі ўжо больш лёгкую задачу і, асьмялеўшы ад яе нерухомасьці, паспрабавалі ў збытаным клубку спадніцы й кашуляў знайсці грудзі. Пры чацьвёрым ёй, аднак, удалося вызваліць галаву з рук Каваля, і ў марознай цішыні пачуўся гарлавы крык, прасякнуты сыязьмі й здушаны суконным кляпам. З найбліжэйшага „бусла” заспаны голас закрычаў: *„Ребята, вы что же, человеческого позора у вас нет”*. Яны сыцягнулі яе з лаўкі і, як анучную ляльку, павалаклі за барак. Поле, бачнае праз маю адтулінку, апусьцела; толькі вакол лаўкі ўтварылася ў валах сьнегу глыбокая вырва, падобная на здратаваную клюмбу. Праз гадзіну сямёра вярнуліся ў барак. А потым я пабачыў праз маё вочка ў шыбе Каваля, які праводзіў дзяўчыну да жаночага бараку. Яна ішла павольна, спатыкаючыся й хістаючыся, апусьціўшы галаву, скрыжаваўшы на грудзях рукі, спадарожнік моцнай рукой падтрымліваў яе за пояс.

Назаўтра ўвечары Маруся прыйшла ў наш барак. На яе твары віднеліся сыяды засохлай крыві й сінякі, але яна выглядала вельмі ладна ў каляровай спадніцы й белае гафраванай блюзцы з чыстага ільну, у якой калыхаліся грудзі, вялікія, як боханы. Яна села, быццам нічога такога, на нары Каваля, плячыма да астатніх „уркаў” і, прытуліўшыся да яго, зашаптала нешта на вуха, са сыязьмі цалуючы яго ў ваставатую шчоку і ў рукі. Каваль спачатку сядзеў змрочны й крадком кідаў з-пад нізкага лобу разгубленыя позіркі на таварышаў, але ўрэшце даў сябе ўпраціць. Яна засталася на ноч, будзячы нас зь ліхаманкавага сну словамі

чулага каханья, памяшанымі з крыкамі болю й размераным сапеньнем Каваля.

Яна пайшла на сьвітанку. А за ёю асьцярожна ўстаў на дрыготкія ногі ачмурэлы каханак. З таго часу яна прыходзіла штодня й часта сьпявала голасам, які пераходзіў у прарэзьлівы віск, украінскія „частушкі” пра хлопца, што „ходил возле дома моего”, і пра тое, што „хорошо с молочницей живётся”. Яна стала ў нашым лягеры вадавозам, і мы ўсе палюбілі яе шырокі, сшэрхлы ад марозу твар, сьветлыя валасы, што разьвіваліся па ветры, і разьдзьмутыя ноздры, калі, седзячы ахлопкаю на бочцы, яна ўпіралася валёнкамі аб воз і паганяла каня гучным ляскатам пугі або нэрвовым торганьнем лейцаў. За зонай, куды яе пускалі без канвою, як „бытовую”, яна часам здабывала пару стракатых карцінак або каляровых выцінанак з прамакашкі й вечарамі ўпрыгожвала брудную сыценку над нарамі свайго каханага.

У брыгадзе тым часам усё пагоршылася. Каваль хадзіў на працу напаўпрытомны й сонны, ягонья крывыя ногі ажно ўгіналіся пад цяжарам мяхоў, ён часта прапускаў сваю чаргу пры вагоне й аднойчы зваліўся з кладкі на рэйкі. Кітаец Ванг неяк намякнуў на перапынку ў вартоўні, што трэба было б „зьмяніць каня ў запрэжцы”, але сямёрка уркаў працяла яго разьюшанымі позіркамі. Аднак мы заўважылі, што й яны змаўкаюць і пагардліва ўсьміхаюцца, калі Каваль падыходзіць да іх на перакур. Таму ён трымаўся збоку, еў з асобнага кацялка, а пасья вячэры нацягваў мае афіцэрскія боты, надзяваў прыгожую ўкраінскую кашулю й клаўся з папяросаю на нары, прыслухоўваючыся, ці не пачуецца па дарозе ў кухню булькат вады ў апошняй дзённай бочцы.

Неяк адвячоркам, калі Маруся, якая не абзывалася ні да кога ў нашым бараку, сядзела ля Каваля, абняўшы яго за пояс, адзін з „уркаў” крануў яе за плечы й нешта сказаў. Дзяўчына павольна распяла рукі, павярнула галаву й прашыла яго вострым позіркам; раптам яна падхапілася і з бляскам сьмяротна параненага зьвера ў вачох плюнула яму ў твар. Асьлеплены „урка” адскочыў, выцер рукавом вочы і, растапырыўшы два пальцы, падрыхтаваўся да ўдару. У гэтае імгненьне Каваль рынуўся на яго з нараў, як ястраб. Калі іх расьцягнулі, на Каваля глядзела сем пар варожых вачэй. Ён павярнуўся да Марусі, якая сыціснулася ў куце, абцягнуў падзёртую кашулю й голасам, ад якога шэрхла скура, працадзіў: „Кладзіся, сука, і распранайся, бо задушу”. Пасья чаго сказаў таварышам: „*Берите, братцы*”.

Першым быў абпляваны „урка”. Маруся цяпер прымала іх без супраціву, раскінуўшы ногі, кладучы далоні на іхнія разгайданыя задніцы, і нават не баранілася, калі яны сквапнымі рукамі камячлі ёй грудзі. Яе шырока расплюшчаныя вочы ўпарта

глядзелі на Каваля, што сядзеў за сталом, а белыя вусны ціха шапталі: „*Прости, Тимоша, прости*”. Каваль ня зрушыўся з месца, калі яна, выходзячы з бараку, яшчэ раз кінула на яго позірк, перапоўнены бязьмежным і сьмяротна параненым каханьнем. У паветры яшчэ доўга стаяў рэзкі пах поту, спермы й хвоі.

Праз тры дні Маруся па ўласным жаданьні пайшла ад нас з этапам вязняў на Астраўное, а сярод васьмі „уркаў” зноў запанавала братэрства па зброі, якое ўжо аж да канца майго побыту ў лягеры не закаламуцілася нават ценом чалавечых пачуцьцяў.

ПРАЦА

Дзень пры дні

А палове на шостую раніцы дзьверы бараку з грукатам адчыняліся, і сярод цішы, якую перапынялі толькі апошнія сонныя ўздыхі, разьлягаўся гучны крык: „*Подъём!*” — і праз хвіліну „*разводчик*” — вязень, адказны за выхад брыгадаў на працу, — імкліва праходзіў уздоўж нараў, торгаючы сонных за ногі. Вязні цяжка варочаліся на нарах, сонным рухам рукі адкідвалі бушлаты, якімі накрывалі галовы, падымаліся так павольна, быццам іхныя целы былі зьвязаны нябачнымі путамі, і, стогнучы ад болю, зноў падалі на свае берлагі. Уздоўж нараў ужо павольна праходжваўся „*дневальный*”, аднастайна мармычучы: „*Ребята, на работу*”. Ён мусіў паставіць барак на ногі перад адкрыцьцём кухні. Аднак, у адрозьненне ад „*разводчика*”, ён рабіў гэта больш лагодна й прыветна — як чалавек, што сам не працуе, а папіхае іншых, і якому найніжэйшы статус слугі нявольнікаў не дазваляе раздражняцца, як вольным людзям і лягернай абслuze.

Хвіліны, калі вязні пасья падёму ляжалі нерухома на нарах, былі для іх своеасаблівай формай малітвы. Яна нязьменна пачыналася з праклёнаў і амаль заўсёды канчалася сакрамэнтальным уздыхам: „*Эх, надоела жизнь*”. Гэты ўздых штодня гучаў на ўсіх нарах — з бакоў, з долу й зверху — і быў для мяне нечым кшталту пранізьлівай скаргі, у якой зьмяшалася ўсё, што вязень патрапіў бы сказаць пра сваю сьмерць пры жыцьці. У іншых краінах і іншых умовах замест гэтага распачнага ўздыху вязень прамаўляе сапраўдную малітву альбо выкрэсьлівае яшчэ адзін дзень з прысуду; зразумела, што чалавек, пазбаўлены ўсяго, апроча надзеі, пачынае дзень са звароту да гэтае надзеі. Але як гэта маглі зрабіць людзі, у якіх адабралі нават надзею? Ніводны савецкі вязень ня ведаў дакладна, калі скончыцца ягоны тэрмін, бо з уласнага досьведу памятаў тысячы выпадкаў, калі тэрмін

працягвалі на дзесяць год адным рухам пяра „*Особого Совещания НКВД*” у Маскве. Толькі людзі, якія калі-небудзь сядзелі ў турме, здольныя адчуць трагізм таго факту, што на працягу паўтарагадовага побыту ў лягеры я лічаныя разы чуў, як вязні ўголас падлічвалі гады, месяцы, тыдні, дні й гадзіны, якія засталіся да сканчэння тэрміну.

Гэта была быццам ціхая дамова, каб не правакаваць лёс. Чым менш гаварылі пра выракі й тэрміны, чым меней спадзяваліся вызваліцца, тым больш верылася, што „гэтым разам” усё будзе добра. Разьдзьмухваньне надзеі мела ў сабе страшную небяспеку падману. Таму ў гэтым маўчаньні, падобным да табу, якое сярод мурынскіх плямёнаў ахінае імёны помслівых бажкоў, пакора лучылася зь ціхай і мужнай падрыхтоўкай да найгоршага. Вязень, ня ўзброены табу, прымаў расчараваньне як сьмяротны ўдар. У ліпені 1941 г., праз два тыдні з пачатку вайны, я сам быў сьведкам, як стары чыгуначнік з Кіеву Панамарэнка, які праседзеў раўнютка дзесяць гадоў ува ўсіх магчымых савецкіх лягерах і адзіны з нас упэўнена разьлічваў на вызваленьне, акурат у дзень заканчэння свайго зняволеньня быў выкліканы за зону, каб пачуць, што тэрмін яму працягнулі „*бессрочно*”. Калі мы вярнуліся з працы, ён ужо быў нежывы, памёр у бараку ад разрыву сэрца. Дзімка пазней распавядаў нам, што Панамарэнка вярнуўся з Трэцяга Адзелу бледны й пастарэлы на тыя дзесяць гадоў, што марна праседзеў, і моўчкі лёг на нары. На ўсе пытаньні адказваў: „*Жизнь пропащая*”, — і — хоць і стары бальшавік! — бязгучна маліўся зьбялелымі вуснамі й біўся сіваю галавою аб нары. Ён памёр паміж чацьвёртай і пятай вечара, калі Дзімка, як звычайна, выйшаў па хвою й кіпень. Можна толькі здагадвацца, што рабілася ў ягоным сэрцы, але, напэўна, апрача роспачы, болю й бясьсільнага гневу, закраўся жаль за тое, што ён так легкадумна песьціў надзею. Напэўна, за хвіліну да сьмерці ён, азіраючыся на сваё змарнаванае жыцьцё, горка дакараў сябе, што дражніў лёс бяздумнай даверлівасьцю. У бараку выказвалі больш няўхвалы, чым спачуваньня. Ён пакутаваў — гэта праўда— але хіба ж ён сам ня быў вінаваты? Хіба ён не гуляў з агнём, штодня свабодна гаворачы пра дзень вызваленьня? Ці не сурочыў свабоды, заміж таго каб скарыцца перадвызначанаму прысуду? Ён жа ня быў недасьведчаным навічком, на ўласныя вочы бачыў у 1936 г., як людзі адкрылі сабе вены на руках, калі а чацьвёртай раніцы іх мусілі вызваліць, але а дванаццатай з Масквы прыйшло распараджэньне, якое скасавала сыстэму налічваньня аднаго дня за два за стаханаўскую працу! Сам жа ён са сьмехам распавядаў, што на здаровы розум працаваў столькі, колькі было неабходна, каб дзень палічылі за дзень. А цяпер?.. А цяпер не палічылі яму

3650 дзён цярплівай, шчырай працы. Ці гэта ня слушная кара за непавагу да правілаў лягернага жыцця?

І ўсё пайшло, як раней: месца Панамарэнкі заняў новы вязень; месца даверу да права — старыя забабоны; месца штодзённага падліку тэрміну — „э, жизнь надоела” — адзіныя словы, якімі можна было пазначыць безнадзейнасць, не правакуючы надзеі.

За 15 хвілінаў да шостаі на нарах ужо ляжалі толькі тыя вязьні, якія напярэдадні атрымалі ад лекара звальненне ад працы, астатнія пачыналі апранацца. Прыгорбленыя постаці нахіляліся над гольмі нагамі, спрабуючы з анучаў, вярочак, абрэзкаў дроту, дзіравых валёнкаў і кавалкаў аўтамабільных шынаў скляпаць як мага цяплейшы й трывалейшы абутак на адзінаццацігадзінны рабочы дзень. Толькі некаторыя брыгады (да якіх належала й наша), што былі занятыя на працах, звязаных з вытворчым плянам лягеру, атрымоўвалі новую вопратку й мелі права змяняць яе знасіўшы. Аднак каля трох чвэрцяў вязняў выходзілі на працу ў лапцях, часта зь дзіркамі на нагах, руках і грудзях. Таму не было нічога дзіўнага ў тым, што яны не наважваліся распранацца на ноч, каб іхная адзежа, з такой цяжкасцю звязаная, не распаўзлася. Пабудка была для іх толькі знакам у вакзальнай пачакальні. Яны атрэсвалі сон, спаўзалі з нараў, мачылі вадою вусны й вочы ды ішлі на кухню. Яны выходзілі на працу са схаванай надзеяй, што гэтым разам адмарозыць адкрытыя часткі цела дастаткова моцна, каб ім далі пару дзён звальнення.

У зоне было яшчэ зусім цёмна. Перад самаю пабудкаю неба лёгка заружавелася на скраі далягляду, праз хвіліну гэтая ружовасць растала ў халодна-блакітным водбліску сьнегу. Цяжка было распзнаць твары нават на адлегласці выцягнутай рукі. Усе ішлі да кухні, штурхаючыся й бразгочучы бляшанкамі. Ля студні й невялікага бараку, у якім гатавалі кіпень, бразгаталі вёдры, рыпеў замерзлы сьнег, і чуліся ціхія ранішнія прывітаньні днявальных. Цёмны каўпак неба накрываў нас зверху, а нябачныя драты адгароджвалі ад далёкага сьвету, які ў сьвятле лямпачак пачынаў круціцца па сваіх справах.

На памосьце перад кухняю станавіліся тры чаргі, якія адпавядалі грамадзкаму падзелу лягернага пралетарыяту. Перад вакном з надпісам „*третий котёл*” стаялі найлепей апранутыя й найбольш сытыя на выгляд вязьні — стаханаўцы, дзённая выпрацоўка якіх перавышала 125% нормы; іхная ранішняя порцыя складалася зь вялікай лыжкі густой кашы й кавалка салёнай „*трески*” або селядца. Другі кацёл быў для вязняў зь дзённай выпрацоўкай 100% нормы — ім таксама давалі лыжку кашы, але бяз рыбы. У гэтай чарзе першымі стаялі старыя або

кабеты з брыгадаў, у якіх налічэнне працэнтнай нормы было немагчымым, таму іх стала прыпісалі да другога катла. Найстрашнейшы выгляд мела чарга да першага катла: доўгі шэраг гаротнікаў у падзёртых лахманах, падвязаных лапцях і выцёртых шапках-вушанках чакаў лыжкі самай вадкай кашы. Іхнія твары былі скрыўленыя ад болю й высушаныя, як пэргамэнт, шырока адкрытыя вар'яцкія вочы гналіся, далоні сугаргава сьціскаліся на кацялках, быццам драцяныя ручкі назаўжды прымерзлі да здранцвельх пальцаў. Хістаючыся ад слабасьці на тонкіх нагах, яны нецярпліва ціснуліся да вакна, выпрошвалі дабаўкі, зазіралі ў бляшанкі вязняў, што адыходзілі ад вокнаў другога й трэцяга катлоў. Гэта тут найчасцей выбухалі спрэчкі, гэта тут галасы пераходзілі ад пакорлівага жабрачага скуголеньня да гнеўнага фальцэту зайздрасьці й нянавісьці. Чарга да першага катла заўсёды была самай даўгой. Апрача шматлікай групы вязняў, якія, нягледзячы на высілкі, ніяк не маглі выпрацаваць ста адсоткаў нормы, да яе належалі вязьні, якія ашчаджалі сябе ў працы, разважыўшы, што лепей меней есьці й меней працаваць, чым шмат працаваць і ненашмат болей есьці, а таксама жыхары Трупярні, зваленыя ад працы й асуджаныя на павольную сьмерць, „дневальныя” з усіх баракаў і некаторыя вязьні са службы й лягернай адміністрацыі.

Да шостаі сьняданьне атрымлівалі толькі расканваёваныя вязьні, якія выходзілі за зону па спецыяльных прапусках, апрача вадавозаў і паслугачоў альбо паслугачак, што працавалі ў дамах вольных лягерных службоўцаў у Ерцаве. Да гэтай групы належалі таксама тэхнікі, інжынэры й спецыялісты, абавязаныя быць на месцы працы перад прыбыцьцём брыгад. Іхняя ежа зь „ітэраўскага” катла (*ИТР — инженерно-технические рабочие*) значна адрозьнівалася нават ад порцыі стаханаўцаў з агульных працаў. А палове на сёмую ўсе вокны зачыняліся — пачынаўся марш брыгадаў на працу. Потым вокны зноў адчынялі на кароткі час для вязняў, вызваленых ад працы, для тых, што працавалі ў зоне — на другім катле, і для жыхароў Трупярні — на першым катле.

Мала хто зь вязняў меў дастаткова сілы волі, каб данесьці сваю ранішнюю порцыю да бараку. Пераважна яе зьыдалі, стоячы ўнізе ля памосту, двума альбо трыма глыткамі хапянуўшы ўсё, што кухар лінуў у брудную бляшанку. Проста з кухні невялікія групкі вязняў паступова далучаліся да чорнага тлуму, сабранага ля вартоўні. У зоне ўжо было сьветла, віднеўся спачатку заізелы дрот, а потым — вялізная заслона сьнегу, што сягала аж да ледзь бачнай лініі лесу на скрайку далягляду. У блізкім Ерцаве і ў бараках гасла сьвятло, а з комінаў падымаліся жоўта-бурыя слупы дыму. Месяц

паволі мутнеў, замарожаны ў сьцюдзёнай роўнядзі неба, як кавалак лімону ў жэле. Апошнія зоркі раставалі, яшчэ хвіліну мільгаючы на прасьветленьм небе. Пачынаўся ранішні „развод” — марш брыгадаў на працу.

Па знаку брыгады самі шнурваліся на пляцы перад вартуўняю. Вязьні станавіліся па двое, у нармальных брыгадах старэйшыя наперадзе, маладзейшыя ззаду, а ў тых, дзе норму не выконвалі, маладыя стаялі наперадзе, а старыя ззаду. Гэты звычай трэба каротка пракамэнтаваць. На практыцы ў лягеры было вельмі няшмат вязьняў, якія прытрымліваліся перакананьня, што лепей меней працаваць і меней есьці. Звычайна мэтад выцісканьня зь вязьняў усіх фізычных сілаў пры мінімальным павелічэньні порцыі дзейнічаў гладка й спраўна. Галодны чалавек не філязофствуе, ён гатовы на ўсё, каб здабць лішнюю лыжку ежы. Таму захапленне нормаю было ня толькі прывілеяй людзей вольных, але й інстынктам выжываньня нявольнікаў. У брыгадах, якія працавалі зьвеньямі па тры-чатыры вязьні, самымі пільнымі кантралярамі нормы былі самі вязьні, бо нормы налічваліся таксама й калектыўныя. Такім чынам цалкам зьнішчалася салідарнасьць вязьняў, саступаючы месца пагоні за працэнтамі. Некваліфікаваны вязень, які апынуўся ў зьвяне працаўнікоў, ня мог разьлічваць ні на якія паслабленьні; пасля кароткай барацьбы ён мусіў саступіць, перайшоўшы ў зьвяно, у якім яму, у сваю чаргу, даводзілася кантраляваць слабейшых таварышаў. У гэтым было нешта нялюдзкае, нешта, што бязьлітасна разбурала натуральную павязь паміж вязьнямі — іхнюю салідарнасьць перад абліччам перасьледнікаў. Спосаб пастраення брыгадаў для маршу даводзіў гэтую сыстэму да зьвярынай жорсткасьці. У нармальных брыгадах тэмп маршу задавалі старэйшыя па ўзросьце вязьні, і гэта было зразумела. У брыгадах, якія недабіралі норму, маладзейшых ставілі наперад, каб эканомілі час і хуткасьцю тэмпу цягнулі за сабою недалужных. Гэтая натуральная сэлекцыя ў бліскавічным тэмпе амалоджвала брыгады, празь некаторы час выкідваючы старэйшых у Групярню.

Першыя выходзілі за зону брыгады „лесорубов”, працягласьць маршу якіх складала ад 5 да 7 км; вырашыўшы зь лягеру а палове на сёмую, яны прыходзілі на свой лясны ўчастак а палове на восьмую, а заканчвалі працу а пятай. „Разводчик”, які пры ранішнім падёме быў нечым кшталту цырымоніймайстра, паводле сьпісу выклікаў брыгаду да брамы лягеру й здаваў вязьняў кіраўнікам варты, што стаялі з таблічкай і алоўкам акурат на мяжы зоны й волі. За брамаю чакаў адзел „вохры” (вооружэнная охрана) у доўгіх вайсковых плашчах, футровых шапках і са штэкамі. Кіраўнік варты афіцыйна перадаваў брыгаду сталаму

канваіру. „Стрелок” выходзіў з шэрагу, называў сваё прозьвішча й нумар брыгады, правяраў яе колькасны склад, гучна паўтараў яго кіраўніку варты й надпісам на таблічцы пацэвьярджаў колькасць людзей, што ішлі на такую й такую працу. З гэтай хвіліны ён адказваў за брыгаду ўласнай галавой, таму перад маршам прамаўляў прадпісаную лягернымі правіламі фармулёўку: „Брыгада такая й такая — папярэджваю: крок улева, крок управа — куля ў лоб”. Пасья чаго даваў знак да маршу і, нахіліўшы карабін, як для атакі, паклаўшы руку на затвор, пускаў брыгадзіра наперад, а сам ішоў ззаду.

За „лесорубамі” ішлі брыгады на дрывотні, брыгады цесьяў у горад, брыгады грабароў, брыгады на прадуктовую базу, брыгады, занятыя будаўніцтвам дарог, брыгады на пампавальную й на электрычную станцыі. Ад лягернай брамы чорныя ланцугі вязняў разыходзіліся ва ўсе бакі — прыгорбленыя, скурчаныя ад холаду, ледзь цягнуць ногі, — і зьнікалі за даляглядам, як радкі шрыфту, змахнутыя зь белай паперы рухам далоні.

Дарога на працу была пакутлівай, але ў параўнаньні з самой працай мела хоць нейкую разнастайнасць. Нават брыгады, якія працавалі на адлегласьці ня болей за два кілямэтры ад зоны, знаходзілі немалую прыемнасць у тым, што праміналі знаёмыя месцы, павароты, дрэвы, замерзлыя ручаі, разваленыя хлявы. Гэта было як самасцьвьярджэньне ў жыцці праз сталае сузіраньне нязьменных законаў прыроды. У некаторых брыгадах вязні й канваіры так прызвычываліся адных да адных, што адразу ж, як вартоўня зьнікала з далягляду, „стрелок” закідваў карабін за плячо й распачынаў сяброўскую балбатню з апошнімі парамі. Гэтым выказвалася ня гэтулькі асалода ад пераадоленьня прыніжэньня й пагарды да чалавека, колькі задавальнэньне ад парушэньня турэмных правілаў. Часта канваір ставіўся да брыгады ветліва, нават зь нейкім пачуцьцём, падобным да згрызотаў сумленьня. Таму дні, калі мяняўся канваір, найбольш запаміналіся й найчасцей абмяркоўваліся ў бараках. Мінаў час, перш чым паміж нявольнікамі й канваірамі завязвалася новае паразуменьне. Няма чаго і згадваць пра выпадкі, калі канваір уважаў вязняў за сваіх ворагаў. Такая брыгада не прапускала ніводнага, нават самага дробнага выпадку, каб не падкласьці яму сьвіньню й не ўскладніць працу.

Першыя гадзіны дня былі самыя цяжкія. Целы, хутчэй зьняможаныя, чым падмацаваныя, сном на мулкіх нарах, муслі пераадолець вялікі боль, каб зноў увайсці ў працоўны рытм. Апрача таго, раніцай не было чаго чакаць. Толькі стаханаўцы атрымоўвалі на полудзень лыжку варанай соі й сто грамаў хлеба; гэтую „прым-страву” развозіў пад наглядом кухара вадавоз у

вялікім цэбры на палозьзі. Астатнія бавілі перапынак на абед, седзячы ля вогнішча й палячы супольную папяросу, адварнуўшыся, каб ня бачыць, як стаханаўцам наліваюць ежы, як тыя ядуць. Мала хто зь вязьняў быў здольны захаваць зьвечару скарынку сухога хлеба. Пайкі хлеба выдаваліся пасья вяртаньня ў зону: трэці кацёл — 700 грамаў, другі кацёл — 500 грамаў, першы кацёл — 400 грамаў. Таму хлеб — каі не лічыць лыжкі кашы раніцай і порцыі вадкай баланды ўвечары — быў у лягеры асноўнай ежай. Утрымацца ад таго, каб ня зьесьці яго ўвесь адразу ж, каштавала нялюдзкіх высілкаў волі і ўдавалася толькі тым вязьням, якія пасья вячэры яшчэ ішлі на кухню, каб у кухара абмяняць часткі „вольнай” вопраткі на дадатковую порцыю баланды.

Толькі за дзье гадзіны да вяртаньня ў зону вязьні троху ажывалі. Пэрспэктыва блізкага адпачынку й пазбаўленьня ад дакучлівага голаду так зачароўвала, што нават не вяртаньне, але само чаканьне яго было найвялікшым перажываньнем дня. Як у кожнай ідэалізацыі, у ім было больш ілюзіі, чым праўды. Пакута турэмнага жыцьця не сканчалася ў бараку, наадварот — зьмянялася пакутлівымі думкамі пра сьмерць. Але яна мела ў сабе таямнічую — прыцягальную й непрыемную — чароўнасьць інтымнасьці пакутаў. Самотна лежачы на нарах, можна было нарэшце адчуць сябе вольным — вольным ад працы, ад турэмных таварышаў, ад часу, што расьцякаўся, як застыглая смала. Толькі ў турме можна зразумець, што жыцьцё без чаканьня траціць увесь сэнс і па берагі напаўняецца распаччу. Чакаючы самоты, мы яе баяліся. Яна была адзіным сурагатам свабоды, за які мы плацілі палёгкаю й амаль фізычным болем плачу. Аднак такім найчасьцей і бывае першы рэфлекс безнадзейнасьці: вера, што ў самоце пакута загартоўваецца, як у ачышчальным агні. Мала хто зь людзей здольны сапраўды вытрымаць самоту, але многія мараць пра яе як пра апошні прытулак. Як і думка пра самагубства, думка пра самоту найчасьцей была адзінай формай пратэсту, каі ўсё вакол здрадзіла, а сьмерць усё яшчэ больш палюхае, чым прыцягвае. Што адчувае чалавек, які перажыў крушэньне, які апошнім намаганьнем дапывае да бязьлюднай выспы? Ягонья пачуцьці, пэўна, падобныя да тых, што мы перажывалі за гадзіну да вяртаньня ў зону; у іх была яшчэ надзея. Але ці можа быць большая пакута, чым раптоўнае ўсьведамленьне, што гэтая надзея была толькі падманам узбуджаных пачуцьцяў? Ведаць, што ты на бязьлюднай выспе, без надзеі на ратунак і збавеньне — вось што можна назваць пакутай. Але пльць да гэтае пакуты з апошніх сілаў, змагацца з хваляю, што залівае вочы, хапаць паветра скурчанымі ад болю лёгкімі, чуць прысьпешаны рытм сэрца,

напружваць усе мускулы рук і ног — набліжацца, набліжацца! — вось усё, дзя чэго яшчэ варта жыць. Штодзённа мы перажывалі адное й тое ж; штодзённа перад вяртаньнем у зону вязьні сьмяяліся й размаўлялі паміж сабой, як вольныя людзі; і штодзённа мы клаліся на нары, здушаныя распаччу.

У лясных брыгадах, якія на Поўначы ствараюць аснову вытворчага пляну лягероў, праца дзялілася паміж некалькімі зьвеньямі з 4–5 чалавек. Увесь час падмяняючыся на розных відах працы (адны былі лягчэйшыя, іншыя — цяжэйшыя), адзін зь вязьняў валіў елкі тонкаю пілою, што была падобная да луку зь цецівою, другі абчышчаў гальлё й кару, трэці (гэта была форма адпачынку, па чарзе) паліў галіны й кару на вогнішчы, а двое пілавалі зваленыя дрэвы на абрэзкі зададзенай даўжыні, складваючы іх у мэтровыя ці двухмэтровыя стосы. Пры такой сыстэме працы найважнейшай асобай быў г. зв. „десятник”, расканваеваны вязень, які вымяраў гатовыя абрэзкі, штэмпелюючы іх лягернай пячаткай. Ягоныя вымярэнні служылі падставаю для налічэння нормы асобных брыгадных зьвеньяў. Я ўжо цяпер не магу сказаць, які быў памер нормы, але памятаю, што фіны, якія маюць заслужаную славу найлепшых дрывасекаў, лічылі яе завышанай нават для вольных і сытых працаўнікоў. Таму перавышэнне нормы ў лясных брыгадах было немагчымае бяз гэтак званай „туфты” — спрытнага махлярства. Аўтарытэт брыгадзіра сярод вязьняў (гэты аўтарытэт быў і крыніцай дадатковых прыбыткаў у выглядзе хабару ад слабейшых працаўнікоў) вымяраўся ягоным талентам махляваць. Спосабы былі розныя: можна было так ставіць цурбакі, што стосы зьнешне выглядалі шчыльнымі, а насамрэч у сярэдзіне былі вельмі рэдкія — гэтую сыстэму скарыстоўвалі толькі тады, калі дзясятнік быў вязьнем і за хабар у выглядзе хлеба глядзеў скрозь пальцы на ступень шчыльнасьці стосаў. Калі ж дзясятнікам быў непадкупны працаўнік з волі (часам вязьням удавалася падкупіць нават вольных людзей, галоўным чынам вопраткай), тады тонка адразалі праштэмпэляваны канец цурбака з прынятага стосу й гэты „новы” цурбак пераносілі на непалічаны стос, потым хуценька спальваючы абрэзкі на вогнішчы. У любым выпадку можна сказаць дакладна, што без „туфты” й подкупу на ўсіх адрэзках працы нормы ніколі не сьгаілі нават ста адсоткаў.

Праца ў лесе была найцяжэйшая з-за сваіх умоваў. Адлегласьць ад „лесоповала” да лягеру складала ў сярэднім каля шасьці кілямэтраў у адзін бок, вязьні працавалі цэлы дзень пад адкрытым небам, па пояс у сьнезе, вымакляя да ніткі, галодныя й нялюдзка стомленыя. Я не сустрэў у лягеры вязьняў, якія б здолелі працаваць у лесе больш за два гады. Наогул, ужо пасьяя году працы іх зь

невывечна падарваным сэрцам адпраўлялі на лягчэйшыя працы, а адтуль — на сьмяротную „пэнсію” ў Групярню. З новых этапаў, якія празь некаторы час прыбывалі ў Ерцава, заўжды выбіралі наймацнейшых і наймаладзейшых, каб — як шэптам казалі ў лягеры — „прапусьціць іх празь лес”. Гэты выбар нявольнікаў нават да драбніцаў быў падобны да аповедаў з кніжак аб колішнім рабстве: лекарскія аглянды ганараваў сваёй прысутнасьцю начальнік ерцаўскага аддзелу Самсонаў, які з задаволенаю ўсьмешкаю дакранаўся да біцэпсаў, плечукоў і рук новапрыбылых вязьняў.

Працоўны дзень доўжыўся ўва ўсіх брыгадах адзінаццаць гадзінаў, але з пачатку расейска-нямецкай вайны яго працягнулі да дванаццаці. У брыгадзе грушчыкаў на прадуктовай базе, у якой я працаваў, не было нават і гэтых рамак — праца залежала ад колькасці вагонаў, а затрымліваць вагоны нельга было, бо за кожную лішнюю гадзіну лягер плаціў дырэкцыі чыгункі. Такім чынам, мы працавалі практычна па дваццаць гадзінаў на суткі з кароткімі перапынкамі на ежу. Нас не датычыўся „пад’ём”, калі мы прыходзілі ў зону пасьля паўночы; мы вярталіся на базу каля адзінаццатай зранку, зноў працуючы гэтулькі, колькі трэба было, каб выгрузаныя вагоны маглі своечасова вярнуцца ў Ерцава. Такім чынам, толькі з-за „сверхурочных” нашая норма сягала ад 150 да 200 адсоткаў. Нягледзячы на гэта, у нашай брыгадзе часта прымянялі „туфту” — хаця б для таго, каб большыня грушчыкаў фігуравала на „чырвонай дошцы” стаханаўцаў, што давала права час ад часу купіць у лягерным ларку кавалак конскай кілбасы. „Туфта” на прадуктовай базе складалася з прыпіскі лішніх мэтраў ад вагону да складу — са згоды дзясятніка, які падпісваў брыгадныя нарады. Норма грушчыка складалася з двух чыньнікаў: колькасці выгрузанага матэрыялу й адлегласці паміж складам і вагонам. У першым выпадку нічога нельга было змяніць, бо вагоны суправаджаліся „пуцёўкамі”; аднак у другім выпадку брыгадзір меў поле для манэўру.

Адразу цяжка зразумець, чаму пры такіх умовах працы залічэнне ў брыгаду грушчыкаў на прадуктовую базу лічылася шчасьцем. Але трэба памятаць, што дадатковыя гадзіны працы былі ў лягеры не выключэннем, а хутчэй правілам. 25 вязьняў мусілі выгрузіць ежу для 30 тысячаў сваіх калегаў з усіх „лагпунктов” каргапольскага лягеру й для вольных людзей. Аднак вакансіі ў брыгадзе чакалі дзясяткі вязьняў. Чаму? Зь дзвюх прычынаў — адна чыста матэрыяльная, а другая маральная ці, хутчэй, псыхалягічная. Працуючы на базе, мы часта маглі скрасыці кавалак салёнай рыбы, альбо трохі мукі, альбо пару бульбінаў. Працуючы дадаткова, мы мелі права ўступаць у перамовы з

нашымі начальнікамі-вязьнямі, а часта нават з вольнымі людзьмі, як роўныя з роўнымі. Той факт, што мы перавышалі нармальны лягерны працоўны дзень, даваў нам права на тое, каб нас прасілі папрацаваць дадаткова. Натуральна, нашыя начальнікі ў выпадку адмовы маглі зьвярнуцца да лягернай улады й прымусяць нас, але склаўся звычай не зьвяртацца да прымусу, пакуль не былі вычарпаныя мірныя сродкі. Зрэшты, мы самі дбалі, каб нас не пазбавілі і гэтай сьціплай ілюзіі свабоды; у кожным вязьні жыве такая моцная прага мець хоць малыя парэшткі ўласнай волі, што, забываючыся пра асноўнае лягернае правіла самазахаваньня, яны ўважаюць за прывілею права асьвячэньня нявольніцкай працы актам уласнае згоды. Я быццам чую пры гэтым Дастаеўскага: „Увесь сэнс слова „арыштант” азначае чалавека бяз волі; а трацячы грошы, ён ужо дзейнічае па ўласнай волі”. Розніца была толькі адна: мы ня мелі грошай, але затое мелі рэшткі сілаў для працы й аплочвалі мізэрнае падабенства чалавечнасьці гэтак жа шчодро, як царскія катаржнікі сваімі капейкамі.

Пасьля вяртаньня з працы кожны брыгадзёр запаўняў фармуляр і нёс яго ў кантору „нормировщиков”, лягерных рахункаводаў (вязьні агульных працаў пагардліва называлі іх „придурками”), якія паводле спецыяльных табліцаў пераводзілі лічбы ў адсоткі й адсылалі свае рахункі ў кантору лягернай адміністрацыі. Усю гэтую працэдуру выконвалі, паводле маіх падлікаў, каля трыццаці асобаў на дзье тысячы вязьняў у адным ерцаўскім лягерах. Адсоткавыя звесткі ішлі ў аддзел забесьпячэньня, дзе іх пералічвалі на „катлы”, і ў фінансавую сэкцыю лягера, дзе індывідуальныя карты вязьняў запаўняліся доўгімі слупкамі лічбаў, якія ў рублях і капейках адпавядалі заробкам вязьняў у памерах, усталяваных для лягероў прымусовай працы. За час майго паўтарагадовага побыту ў Ерцаве толькі адзін раз — 1 траўня 1941 г. — у наш барак прыйшоў лягерны бугальтар з паведамленьнем пра заробкі. Я атрымаў на подпіс вялізны фармуляр, зь якога вынікала, што майго заробку за шэсьць месяцаў ледзь хапіла, каб пакрыць выдаткі на ўтрыманьне ў лягерах („консервация” баракаў, вопратка, ежа, выдаткі адміністрацыі), а мне засталося ўсяго 10 рублёў (6 пэнсаў). Мяне не абы-як пацешыў факт, што я сам плачу за сваю турму ўлучна з выдаткамі на стражнікаў, якія пільнуюць мяне, і на энкавэдыстаў з Трэцяга Аддзелу, якія ўважліва сочаць, ці не зарабіў я сваёй балбатнёю дадатковага тэрміну ў лягерах. Аднак гэта была не найгоршая сытуацыя. Я ведаў шмат каго зь вязьняў, якія й таго не зараблялі й штогод 1 траўня даведваліся, колькі складае мінус на іхным рахунку. Я не магу сказаць, ці вылічваліся гэтыя выдаткі „папраўчага” лягера з заробкаў на волі, альбо вязьні заставаліся

яшчэ на нейкі час пасьяя заканчэньня выраку ў лягеры, каб разьлічыцца паводле рахункаў, ці ўрэшце гэтую суму ўносілі ў выглядзе выкупу іхняы сем'і.

Перад самым канцом працы вязьні адносілі інструмэнты ў кладоўку й сядалі ля агню. Яны падносілі да польмя свае жылістыя, пакрытыя пісягамі засохлай крыві, чорныя ад працы й зьбялелыя ад стомы далоні, вочы хваравіта блішчэлі, на зьмярцвельх ад болю тварах скакалі водбліскі вогнішча. Гэта быў канец, канец яшчэ аднаго дня. Страшэнна цяжкімі былі рукі, кожны ўздых утыкаўся ў лёгкія ільдзяной іголкай, сьціскаўся пад рэбрамі пусты страўнік, балелі суставы ног і рук. Па знаку канваіра мы падымаліся ад агню, некаторыя абапіраючыся на кійкі. Каля шостаі з усіх бакоў пустой белай раўніны ўжо цягнуліся да лягеру брыгады, нібы жалобныя магільныя цені. Брыдучы крутымі, пакручастымі сьцежкамі, мы выглядалі як шчупальцы вялізнага чорнага васьмінога, лоб якога, прабіты чатырма промнямі рэфлектару, шчэрыў у неба зубы асьветленых барачных вокнаў. У абсалютнай цішыні вечару было чутно толькі рыпенне ботаў па сьнезе, заглушанае, як сьвістам пугі, крыкамі канваіраў: „Хутчэй, хутчэй!” Аднак мы не магі хутчэй. Ішлі моўчкі, амаль абапіраіліся адзін на аднаго, быццам зросшыся, гэтак было лягчэй дасягнуць асьветленае брамы лягеру. Апошнія сотні мэтраў, яшчэ адно намаганьне, а потым зона, лыжка, кавалак хлеба, нары й самота — такая жаданая, але такая ілюзорная...

А гэта ж яшчэ быў не канец. Апошнія трыста — дзвесьце — сто мэтраў былі гонкай да брамы: брыгады „шманалі” на вартоўні ў парадку прыбыцьця. Бывала, што ля самай мэты хтосьці ў тлуме вязьняў валіўся, як мех. Мы падымалі яго за рукі, каб не пазьніцца на праверку. Бяда брыгадзе, у якой знаходзілі нейкі недазволены або ўкрадзены прадмет. Яе адводзілі ўбок і на марозе, на сьнезе распраналі амаль дагала. Бывалі праверкі, якія з садыскай павольнасьцю доўжыліся ад сёмай да дзясятай.

Толькі за брамаю, у зоне, сапраўды быў канец. Вязьні на хвіліну спыняліся перад пералікам адрасатаў дзённай пошты, павольна разыходзіліся ў свае баракі па бляшанкі й ішлі на кухню. У зоне было ўжо гэтак жа цёмна, як і ранкам, на асьветленым памосьце перад кухняй паволі расьлі чэргі й бразгаталі кацялкі. Мы міналі адзін аднаго моўчкі, як людзі ў пошасным месьце. Часам гэтую цішу разьдзіраў жахлівы крык: гэта ў кагосьці ля памосту вырвалі кацялок з супам.

І так дзень за днём — тыднямі, месяцамі, гадамі — бяз радасьці, без надзеі, без жыцьця.

Аб'едак

Пра тое, чым ёсьць, чым можа быць праца ў руках тых, хто карыстаецца ёю як інструмэнтам катаваньня, сьведчыць гісторыя, як зімою 1941 г. законна, амаль не парушаючы лягернага права, закатавалі працаю вязьня ў адной з лясных брыгадаў.

Празь месяц пасья майго прыезду ў Ерцава зь лінінградзкай турмы прыйшоў новы этап палітычных вязьняў і дваццаць „*бытовиков*”. Апошніх пакінулі ў Ерцаве, а палітычных разаслалі па „*лагпунктах*” — за выняткам аднаго, Горцава, маладога, ладна скроенага вязьня з тупым тварам фанатыка. Яго адразу накіравалі на „*лесоповал*”.

Пра таго Горцава хадзілі ў лягеры дзіўныя чуткі, да таго ж ён, насуперак завядзёнцы, ані словам не абазваўся пра сваё мінулае. Ужо гэты факт настройваў вязьняў супраць яго: людзей, якія занадта старанна хаваюць таямніцу свайго асуджэньня, уважаюць за пыхліўцаў альбо за патэнцыйных даношчыкаў і не дапускаюць іх у лягерную супольнасьць. Але гэта было яшчэ ня самае горшае, бо „*доносительство*” лічылася ў лягеры цалкам натуральнай рэччу. Усіх раздражняла найперш манэра паводзінаў Горцава: ён граў ролю чалавека, які толькі адной нагою па памылцы патрапіў у лягер, а другою нагою быццам бы трывала стаяў на волі. Так дазвалялася сябе паводзіць толькі спэцыялістам зь „ітэраўскага” катла, але ніяк ня вязьням агульных працаў. А таму хадзілі чуткі, што Горцаў перад арыштам быў энкавэдыстам.

Сам жа ён — несьвядома альбо з дурноты — рабіў усё, каб гэтыя чуткі пацьвердзіць. Некалькі разоў ля вогнішча выдаваў кароткія й лютыя тырады супраць „ворагаў народу”, зьявольных у лягерах, адначасна ўхваляючы „*партию и правительство*”. Абмежаваны, тупы твар фанатыка зь мітусьлівымі вачыма й вялікай радзімкаю на правай шчацэ міжвольна сьвязіўся ўсьмешкай прыніжанасьці й лісьлівасьці, калі ён вымаўляў гэтыя два словы: „*партия и правительство*”. Бо ён жа патрапіў сюды— як ён аднойчы неахвотна зазначыў— па „*ошибке*” і ўжо ў хуткім часе вернецца на сваю ранейшую „адказную пасаду”. Вязьні ўжо пазіралі на яго зь несхаванай нянавісьцю.

Не ад сымпатыі, а ад звычайнай цікаўнасьці я раз ці два спрабаваў зблізіцца зь ім. Было нешта прыцягальнае ў знаёмстве з чалавекам, які, седзячы ў лягеры, глядзеў на сьвет вачыма вольнага камуніста. Але Горцаў унікаў мяне гэтак жа, як і іншых, зласьліва адказваў на пытаньні й не рэагаваў нават на правакацыйныя зачэпкі. Толькі аднойчы ён даў уцягнуць сябе ў размову на тэмац капіталістычнага атачэньня, зь якой я вынес уражаньне, што той папулярны погляд, быццам маладое

пакаленье савецкіх камуністаў — толькі банда кандацьераў, верных свайму камандзіру, але гатовых пакінуць яго пры першай аказіі, — адпачатку памылковы. Для сотняў тысячаў Горцавых бальшавізм быў адзінай рэлігіяй, адзіным поглядам на сьвет, якому іх навучылі ў дзяцінстве й маладосьці. Людзі кшталту Зіноўева, Каменева ці Бухарына маглі перажываць сваю „ідэалагічную адрынутасьць” як адну з найвялікшых катастрофаў, якая пазбавіла іхнае жыцьцё ўсялякага сэнсу. Яны маглі пакутаваць, адчуваць сябе ахвярамі здрады або нават зламацца, але, нягледзячы на гэта, у іх было яшчэ даволі колішняга крытыцызму, каб у хвіліны цьвярозасьці глядзець на тое, што зь імі й вакол іх сталася, збоку і быццам з гістарычнай пэрспэктывы. Для людзей кшталту Горцава страта веры ў камунізм, адзінай веры, якая дагэтуль кіравала імі ў жыцьці, была параўнальная са стратай асноўных пяці адчуваньняў, празь якія пазнаецца, успрымаецца й ацэньваецца навакольны сьвет. Зьнявольеньне ніяк не магло быць для іх падставаю для скасаваньня сьвятарнага абяцаньня, яго трактавалі хутчэй як часовую кляўзулу за парушэньне кляшторнай дысцыпліны й чакалі дня вызваленьня зь яшчэ большай пакорлівасьцю й адданасьцю ў сэрцы. Той факт, што іх асудзілі на пакуту ў пекле, нічога ня значыў — ён сьведчыў толькі пра тое, што пекла сапраўды існуе, і гора тым, каго за грахі супраць запаветаў Бога напаткае выгнаньне з раю.

Неяк увечары трохі прыўзнялася заслона, што ахутвала мінулае Горцава. Ён за нейкую дробязь пасварыўся з групай „нацменаў” у куце бараку й у прыступе шаленства, якога да таго мы ў ім не заўважалі, схапіў першага-лепшага ўзбэка за грудкі й, люта калашмацячы яго, працадзіў: „*Я такіх, как вы, басмачей стрелял, как воробьев на ветках!*” Стары ўзбэк, што сядзеў, як звычайна, на ніжніх нарах з падкурчанымі па-турэцку нагамі, шалёна загыркатаў на сваёй мове, а ягоны твар непазнавальна зьмяніўся: з-пад прымружаных павекаў позірк рэзаў нападніка, бы штылет, а верхняя губа з тонкімі абвісьлымі вусікамі нэрвова задрыжэла, агаліўшы шэраг белых зубоў. Раптам бліскавічным ударам ён адбіў утару абедзьве рукі Горцава і, хітнуўшыся наперад, з усяго зла плюнуў яму ў твар. Горцаў кінуўся біцца, але два нацмены, што саскочылі зь верхніх нараў, схапілі яго бы ў сталёвыя абцугі. Мы моўчкі назіралі, не крануўшыся зь месцаў. Дык ён душыў паўстаньне „басмачей” у Сярэдняй Азіі! Туды абы-каго не пасылалі, о не! Толькі самых адданных, правяраных, самую што ні ёсьць партыйную эліту.

Ягонья скаргі ў Трэці Адзел наступстваў ня мелі, старога ўзбэка нават ня выклікалі. Можна, таму, што Горцаў міжвольна пацьвердзіў факт, пра які ў Расеі нельга было гаварыць услых? А

мога, таму, што нягледзячы ні на што ён ня меў па-за зонаю магутных заступнікаў, яго не ахоўвалі даўнія сувязі, ён быў аддадзены пад удар? У любым выпадку, для брыгады, да якой ён належаў, гэта быў знак. Вялося толькі пра тое, каб Трэці Адзел не мяшаўся ў гэтую справу, каб аддаў на помсту хоць аднаго са сваіх колішніх людзей.

Недзе пасья Божага Нараджэння празь Ерцава праходзіў этап з Кругліцы ў пячорскія лягеры. Вязьні на тры дні затрымаліся ў „пересыльном”, а вечарамі адведвалі нашыя баракі, шукаючы знаёмых. Адзін зь іх, мінаючы нары Горцава, раптам затрымаўся й спалатнеў.

— Ты тут? — прашаптаў ён збялелымі вуснамі.

Горцаў падняў галаву, таксама спалатнеў і адхіснуўся да сцяны.

— Ты тут? — паўтарыў прыхадзень, павольна набліжаючыся да яго. Раптам ён учапўся Горцаву ў горла, заваліў яго на нары, упёрся правым каменам у грудзі й наўколенцах, у поўным шаленстве пачаў біць яго галавой аб дошку.

— І ты папаўся! — крычаў ён, амаль выстукваючы кожны гук галавой Горцава. — Нарэшце і ты папаўся? А ўмеў жа пальцы ламаць у дзвьярох, іголка пад пазногці ўтыкаць, у морду біць, пад зад даваць, у жывот ботамі біць... Зрасьліся пальцы, зрасьліся— задушаць сволач, задуушаць...

Маладзейшы й на першы погляд мацнейшы Горцаў быццам здранцьвеў і не бараніўся. Толькі празь некалькі хвілінаў ён апрытомнеў, выцяў нападніка каленам у жывот і разам зь ім зваліўся з нараў на падлогу. Абапершыся рукамі аб найбліжэйшую лаўку, з тварам, перакошаным ад страху, ён падняўся зь зямлі й пабег да выхаду. Яму занялі дарогу два „нацмены”. Ён адварнуўся — ззаду стаяла ягоная ўласная брыгада з позіркамі, поўнымі нянавісьці. Нападнік ішоў да яго з жалезным прэнтам, які яму хтосьці сунуў у руку зь верхніх нараў. Кола пачало сьціскацца. Горцаў адкрыў рот, каб крыкнуць, але ў тое ж імгненне з боку „нацменаў” па галаве яму ўдарыла драўляная накрывка ад цэбру. Ён зваліўся на зямлю, захлынаючыся крывёю. З апошніх сілаў устаў на калені, паглядзеў на павольнае набліжэнне вязняў і заенчыў:

— *Убивают, стрелок, убивают!..*

Дзімка згробся са сваіх нараў, пастукваючы ў цішы пратэзам, падышоў да дзвьярэй бараку й зачыніў іх на засаўку. Зь верхніх нараў на Горцава ўпаў распасыцёрты бушлат, і адразу ж на ягоную галаву пасыпаліся шалёныя ўдары жалезнага прэнту. Ён скінуў зь сябе бушлат і, спатыкаючыся, як п’яны, кінуўся да свае брыгады. Наскочыў на ўскінуты насустрач кулак і, як гумовы мяч, паляцеў

далей, хістаючыся й ванітуючы крывёю. Яго кідалі з кулака на кулак, пакуль ужо зусім непрытомнае цела не абсунулася на зямлю, інстынктыўна абхапіўшы галаву рукамі й закрыўшы каленымі жывот. Некаторы час Горцаў так і ляжаў, скурчаны, скамечаны, як кінутая ануча, і сьцякаў крывёю. Двое вязняў падыйшлі й патаўхалі яго ботамі. Ён ня рухаўся.

— *Живой?* — запытаўся выкрывальнік Горцава. — *Следователь из харьковской тюрьмы, братцы. Честных людей бил так, что их бы собственные матери не узнали. Ах, сволочь,* — жаласна гаварыў ён.

Дзімка падыйшоў да нерухомага цела з вядром хвойнага настою й выліў на галаву, Горцаў варухнуўся, цяжка ўздыхнуў і зноў зьнерухомеў.

— Жывы, — сказаў брыгадзір лесарубаў. — Але пажыве нядоўга.

Назаўтра ранкам Горцаў падняўся са свайго месца, змыў з твару засохлую кроў і павалокся ў амбуляторыю. Яму далі адзін дзень вызвалення. Зноў пайшоў за зону й вярнуўся зь нічым. Цяпер усё было ясна. Трэці Аддзел ахвяраваў аднаго са сваіх былых людзей. Пачалася незвычайная гульня, у якой палаўнічыя заключылі маўклівую змову з ахвярамі.

Пасья выкрыцьця Горцава паставілі на найцяжэйшую працу: валіць елкі „лучком”. Для чалавека, нязвыклага да фізычнае працы ўвогуле, а да працы ў лесе асабліва, гэта немінучая сьмерць, калі яго прынамсі раз на дзень ня зьменяць і не адашлюць паліць ламачча. Але Горцава не змянялі. Ён пілаваў адзінаццаць гадзінаў штодзённа, шматкроць падаючы ад стомы, хапаючы паветра, як тапелец, усё часцей харкаючы крывёю, націраючы твар сьнегам. Некалькі разоў ён бунтаваўся й шалёным рухам адкідваў убок пілу, і кожнага разу брыгадзір падыходзіў да яго ды казаў: „Вяртайся да працы, Горцаў, бо мы цябе кончым у бараку”. І ён вяртаўся. Вязні глядзелі на ягоныя пакуты з тым большай прыемнасьцю, чым больш яны доўжыліся. Яны сапраўды маглі прыбіць яго за вечар — цяпер, калі мелі на гэта дазвол зверху. Але любым коштам хацелі працягнуць ягоную сьмерць у бясконцасьці, хацелі, каб ён спазнаў тое, на што сам некалі пасылаў тысячы людзей.

Горцаў яшчэ спрабаваў змагацца, хаця ўжо ж мусіў ведаць, што ягоная барацьба дарэмная гэтак жа сама, як дарэмнаю была барацьба ягоных ахвяраў на сьледстве. Ён пайшоў да лекара па званьненне, але стары Мацьвей Кірылавіч нават не занёс яго ў сьпіс. Адночы адмовіўся выйсці на працу, яго пасадзілі ў ізалятар на адну ваду на двое сутак, а на трэція гвалтам выпхнулі ў лес. Паразумеьне працавала спраўна — абодва бакі акуратна выконвалі свае абавязальніцтвы. Горцаў штодзённа цягнуўся ў

хвасьце брыгады, хадзіў напаўпрытомны й брудны, у гарачцы, уночы прарэзьліва енчыў, пляваўся крывёю й плакаў, як малое дзіця, а ўдзень маліў літасьці. Яго дапускалі да трэцяга катла, каб доўжылася забава; насамрэч ён не вырабляў і на першы кацёл, але брыгада не шкадавала на яго сваіх адсоткаў, каб падкарміць ахвяру. Нарэшце празь месяц, пад канец студзеня, Горцаў страціў прытомнасьць на працы. Забаяліся, што гэтым разам ужо ня здолеюць не адаслаць яго да шпіталю. Вадавоз, які штодзённа вазіў у лес „прым-страву” для стаханаўцаў і сябраваў з брыгадаю лесарубаў, меўся забраць яго пасья сканчэньня працы ў зону. Увечары лясная брыгада павольным крокам рушыла ў кірунку зоны, а за ёю — на адлегласьці некалькіх сотняў мэтраў — цягнуліся сані зь непрытомным Горцавым. Аднак ён ужо не дабраўся да зоны, бо на вартоўні высветлілася, што санкі пустыя. Вадавоз тлумачыў, што ён увесь час сядзеў сыпераду й ня чуў, як цела ўпала ў мяккі сьнег, навалены паабাপал дарогі. Толькі каля дзявятай, калі стралок павячэраў, на пошукі рушыла выратавальная экспэдыцыя з запаленай паходняю. Апоўначы з вокнаў нашага бараку мы пабачылі на дарозе зь „лесоповала” палымяную кропку, але сані, замест таго, каб ехаць у зону, збочылі ў горад. Горцава знайшлі ў глыбокім, пад два мэтры, сумёце, якім заваліла адзін з ручаёў — ён зачапіўся нагою аб бар’ер маска. Скамянелае цела адразу ж завезьлі ў ерцаўскую трупярню.

Яшчэ доўга пасья сьмерці Горцава вязьні жылі ўспамінамі аб гэтай помсьце. Адзін з маіх знаёмых інжынэраў, якому я на знак даверу распеў пра выпадак на „лесоповале”, горка засьмяяўся й сказаў:

— Ну, нарэшце й нам дазволілі адчуць, што рэвалюцыя перакуліла стары парадак рэчаў. Даўней кідалі нявольнікаў ільвам на разьдзіраньне, а цяпер кідаюць ільвоў на разьдзіраньне нявольнікам.

Забойца Сталіна

Дадаткова абцяжарвала працу „курыная сьлепата”, на якую раней альбо пазьней захворвала большыня вязьняў у лягерох Поўначы з-за кепскага харчаваньня, а па сутнасьці, з-за недахопу тлушчоў.

Чалавек, што захворваў на „курыную сьлепату”, пераставаў бачыць толькі па зьмярканьні й мусіў штодзённа з сутоньнем наноў асвойвацца са сваім калецтвам. Ягонья разьятранасьць і жах, якія межавалі з панікай, перад надыходам ночы ўсё ўзмацняліся. У лясных брыгадах, што працавалі ўдзень у двух кілямэтрах ад лягеру, ужо каля трэцяй па абедзе, калі змрок акрываў шэрым

вэлюмам бледна-блакітную эмаль неба, курыныя сьляпцы атакавалі вартаўніка:

— Давядзі да зоны, давядзі да зоны, бо ня дойдзем!

Гэта паўтаралася штодня зь нязьменнай дакладнасьцю й аднолькавым вынікам: а пятай брыгады выходзілі зь лесу й дабіраліся да лягеру пасья гадзіннага маршу празь сьнежныя выспы а шостай, ужо пасья поўнага зьмярканьня.

Выгляд курыных сьляпцоў, якія ранкам і вечарам павольна крочылі з выцягнутымі перад сабою рукамі па зьледзянелых сьцежках у кірунку кухні, быў у зоне гэтакі ж натуральны, як выгляд прыгорбленых пад драўляным каромыслам ваданосаў, што падбегам ішлі з усіх бакоў, з хрустам умінаючы на сьцежках сьвежы сьнег, і збіваліся вакол студні ў чорную, рэзка абмаляваную групу. У гэтыя хвіліны лягер нагадваў вялізны акварыюм, даверку напоўнены чорнай вадой й віхлястымі ценямі глыбакаводных рыб.

Курыных сьляпцоў, натуральна, ніколі не пасылаі на працы, якія маглі зацягнуцца да позьняй ночы. У нашай брыгадзе грушчыкаў іх не было ніколі, нягледзячы на тое, што толькі ў нас іх маглі вылечыць. Бо толькі мы часам мелі нагоду ўкрасыці на прадуктовай базе кавалак саланіны. Гэта складвалася ў зачараванае кола. У нас яны маглі б перастаць быць курынымі сьляпцамі, але да нас не маглі патрапіць, бо былі курынымі сьляпцамі.

Памятаю, што толькі аднойчы з намі выйшаў на працу новы вязень, малы, маўклівы чалавечак з суровым тварам і чырвонымі вачыма. Ён атрымаў дзесяць гадоў за пацешную правіну. Некалі, быўшы высокім чыноўнікам аднаго з народных камісарыятаў, падпіў сабе ў кабінэце з сябрам і паспрачаўся, што зь першага стрэлу трапіць у вока Сталіна, чый партрэт вісеў на процілеглай сьцяне. Ён выйграў заклад, але прайграў жьшыцё. Праз пару месяцаў, калі гэты інцыдэнт амаль забыўся, ён пасварыўся за нешта з сябрам. Назаўтра да яго завіталі два афіцэры НКВД. Яны агледзелі партрэт і на месцы склаі абвінаваўчы пратакол. Яго асудзіла завочна (у падвойным значэньні гэтага слова) *Особое Совецание*. На той час ён ужо адседзеў сем гадоў, то бок засталіся тры найцяжэйшыя (калі яму не працягнуць тэрміну). Ён прыйшоў у нашу брыгаду пасья доўгіх просьбаў, каб — як сам патлумачыў, апісваючы рукою шырокую дугу вакол уласнае асобы — „трохі паправіцца”.

Мы якраз разгрузілі, падзяліўшыся на зьвёны па сем чалавек, два вялізныя пульты мукі. Стараліся як чэрці, бо нам казалі, што адразу пасья таго пойдзем у зону. Ён спачатку працаваў нядрэнна, але, калі пашарэла, раптам стаў адставаць. Прапускаў

сваю чаргу, у вагоне наўмысна ўпускаў мяхі, каб потым доўга іх зашываць, кожнага разу адыходзячы ўбок. У нашым зьяне, на шчасьце, быў толькі адзін „урка”, а рэшта палітычных удавала абьякавасьць.

— *Старик*, — сказаў са сьмешным акцэнтам мне на вуха фін Руста Карынэн, — ён не спраўляецца.

Але калі пачало добра зьмяркацца, ён сказаў стралку, што мае патрэбу, і павольным, няўстойлівым крокам, ступаючы асьцярожна, як акрабат на канаце, пайшоў у кірунку прыбіральні. Не вяртаўся доўга, так доўга, што нават „урка” Іван заявіў пры бурклівай згодзе двух немцаў, што мы працуем супольна, а нормы нам потым налічваюць сярэднія, усім пароўну. Раптам ля вагону зьявіўся твар, белы, як папера, і я пабачыў, што ён увесь дрыжыць.

— Што з табой? — запытаўся я, спыніўшыся ля яго.

— Нічога, — коратка адказаў ён, шукаючы маю руку ў цемры, хаця на тле іскрыстага сьнегу ўсё навокал было відаць на адлегласьці пяці мэтраў як на далоні. — Нічога, трохі аслаб.

— Ідзі па мяшок, бо цябе выкінуць адсюль! — крыкнуў я й пабег да вагону.

Праз хвіліну я пабачыў, як ён узыходзіць на кладку, перакінутую паміж пультанам і памостам складу. Ён ізноў ішоў павольна, высока падымаючы ногі, як пародны конь. Зноў доўга не выходзіў, аж мы ўсе пачалі нецярплівіцца. Абодва вязьні, што падавалі ў вагоне мяхі, потым апавядалі нам, што літаральна паклалі яму мех на рукі. Ён папрасіў іх пра гэта кароткім, дрыготкім „*пожалуйста*”. Урэшце ён паказаўся ў дзьвярох вагону й з хвіліну намацаў нагамі кладку. Намацаў, праскочыў паўкладкі двума крокамі й спыніўся. Потым падняў правую нагу ўтару й памахаў ёю два разы, як балерына, што ўспінаецца на дыбачкі, але кожным разам трапляў у пустату — кладка была вельмі вузкая — таму асьцярожна прыставіў нагу назад і застыў у чаканьні. Гэта ўсё разам было трохі сьмешна ў сваім незразумелым трагізьме й зусім не выклікала спачуваньня. Толькі потым мы зразумелі, што нам было дадзена назіраць гратэскны танец сьмерці. Але тады Карынэн толькі коратка засьмяяўся, а Іван гнеўна крыкнуў:

— *Эй ты, убийца Сталина, что ты за цирк здесь показываешь?*

Адразу ж мы пачулі дзіўны гук — ці то ўздых, ці то каўтаньне — і „забойца Сталіна” павольна адварнуўся да вагону. Ён відавочна вырашыў вяртацца.

— Ты звар’яцеў, — крыкнуў я, — пачакай, дапамагу!

Але было позна. Раптам ён выпрастаўся і, нахіліўшыся наперад і ўбок, спрабаваў злавіць раўнавагу, а потым зваліўся разам зь мяхом уніз, на засьнежаныя рэйкі.

Мы ўсе збеглі з насыпу й стоўпіліся вакол яго.

— Курыная сьлепата, — каротка сказаў ён, атрасаючы муку з бушлату й абціраючы скрываўлены лоб. — Я думаў, што пройдзе, — дадаў ён.

Я назіраў за ім, прабягаючы зь мяхамі й па мяхі. Скурчыўшыся пад кладкаю, ён асьцярожна выбіраў са сьнегу муку рукамі й быў падобны да чалавека, якога скінулі з высокага неба ў адхлань пеклу, на найцяжэйшыя пакуты. Мне здаецца, ён плакаў. Я ня ведаю дагэтуль, як ён хаваў сваю курыную сьлепату і як уяўляў сваю над ёй перамогу. Калі мы вярталіся ў зону, яго вёў пад руку брыгадзір. Калі нас правяралі перад брамаю, у яго былі пустыя кішэні й пустая хустачка. На наступны дзень ён пайшоў з карнай брыгадаю ў лес. Пайшоў у лес!.. Для чалавека, які сем год праседзеў у лягеры, гэта азначала толькі адно: ён ідзе на павольную сьмерць.

І сапраўды, ён памёр праз пару месяцаў. Калі я спаткаў яго за колькі дзён да ягонай сьмерці, ён быў даўно ня мыты, твар ягоны быў падобны да зморшчанага лімону, але з-пад зьлепленых ад гною павекаў на сьвет яшчэ глядзелі распаленыя вочы, якія голад пачынаў зацягваць бельмамі вар'яцтва. Ня трэба было быць старым вязьнем, каб здагадацца, што ад вар'яцтва яго аддзяляюць некалькі дзён, і менавіта цяпер у ім дагараюць парэшткі людзкой годнасьці. Ён стаяў з пустым кацялком у руцэ, абапіраючыся на балюстраду на вялікім памосьце перад кухняй, я наткнуўся на яго акурат тады, калі кухар прасунуў праз акенца маю бляшанку, напоўненую баландаю. Чалавек сьмярдзеў так жахліва, што я міжвольна адхіснуўся. Напэўна, ён ужо страціў уладу над найпрасьцейшымі фізыялягічнымі патрэбамі й спаў, не распранаючыся, слабы, у гарачцы, аточаны цьвёрдым панцырам з экскрэмантаў. Ён не пазнаў мяне, толькі ціхенька праскуголіў, гледзячы перад сабою:

— Дай трохі баланды, — а потым дадаў, як бы апраўдваючыся за нахабную просьбу: — Самай рэдкай.

Я выліў яму ў кацялок усё й глядзеў, стаіўшы дыханьне. Дрыготкімі рукамі ён прыціснуў кацялок да вуснаў і, апякаючы рот, хціва й гучна сёрбаў гарачую вадкасьць. Два струменьчыкі выцеклі з ражкоў роту й адразу ж схпіліся ў тонкія іголки лёду. Пасьля, быццам мяне не было ўвогуле, ён падыйшоў да кухоннага акенца й прыціснуў да шыбы зарослы твар. За вакном, абAPERшыся на кацёл баланды, ад якога валіла пара, стаяў ленынградзкі злодзей Федзька (палітычных да працы на кухні не дапускалі) і весела сьмяяўся.

— Для контррэвалюцыянэраў даліўкі няма! — крыкнуў ён.

Я яшчэ зь імгненныя глядзеў на гэтыя два твары, падзеленыя шкляннай папарацыцю лёду. „Забойца Сталіна” ўглядаўся ў кацёл баланды позіракам, у якім сыйшліся ўсе памкненныя духу й цела. У ягоным твары было нечалавечае намаганьне штосьці прыгадаць, зразумець. Здавалася, заостраныя рысы твару марна імкнуцца прабіць шклянную перашкоду. Слабое, перарывістае дыханьне заімгліла эмаль абледзянелай шыбкі, падобнай да вялізнага мутнага вока. Раптам ён замахнуўся правай рукою, як для ўдару. Я затрымаў ягоную руку.

— Пойдзем, — сказаў я, — нічога з таго ня будзе. Я завяду цябе ў барак.

Ён не вырываўся. Ішоў, пакорліва стуліўшыся, надламаны, як лялька, зь якой выцягнулі стрыжань. Зноў — як некалі — ці то ўздыхнуў, ці то каўтнуў.

— Бандыты, — выдыхнуў урэшце, — бандыты, бандыты...

— Хто? — запытаўся я.

— Вы, вы, вы ўсе! — крыкнуў ён і, вырваўшыся ад мяне, пабег перад сабою.

Ён выглядаў як вялізны каморны пацук, якога неспадзявана злавлі ў кола сьвятла. Ён пару разоў закруціўся на месцы, быццам яму не было куды бегчы. І раптам спыніўся й павярнуўся ў мой бок.

— Я забіў Сталіна! — ягоны голас цяпер перайшоў у хрыплае, шалёнае скавытаньне вар’ята. — Я, я, я... Застрэліў, як сабаку застрэліў... — засьмяяўся ён з горкім трыюмфам.

Ён быў занадта слабы, каб зразумець усё. Але, на жаль, ён быў яшчэ досыць моцны, каб зразумець, што павольная сьмерць скапіла яго за горла.

Таму перад ёй, як апошнюю прычасыць, ён хацеў узяць на сябе злачынства, якога не рабіў, чын, якога ня здзейсніў. Гэтулькі доўгіх гадоў ён ня ведаў, за што пакутуе. Сёньня ён прагнуў прызнацца, прагнуў зьмясыціцца ў жорсткім і незразумелым прысудзе лёсу, які яму прапанавалі на подпіс сем гадоў таму. Баронячыся ад невядомай будучыні, б’ючыся ў пятлі сучаснасьці, ён прыняў навязаную яму мінуўшчыну. Каб хоць на імгненны перад сьмерцю ўратаваць рэальнасьць і годнасьць амаль згаслага існаваньня.

DREI KAMERADEN

Вечарамі, калі я быў цалкам упэўнены, што бригаду ўночы ня выклічуць на базу, я часта заходзіў у малы барак побач з вартуўняю, які называлі „пересыльным”. У ім праводзілі некалькі ночаў у чаканьні далейшага этапу прыбышчы з турмаў, якім

неласкавы лёс не дазволіў застацца ў Ерцаве. Дарога ад нас вяла на ўсе „лагпункты”, але найчасцей гучаў назоў „Другая Аляксеўка” — найменне невялікага карнага лягеру, бездані, у якую ішлі этапы вязняў, каб ніколі не вярнуцца. Толькі аднойчы, пасля амністыі, я спаткаў у „пересыльном” даўняга таварыша з гарадзенскай турмы, сымпатычнага рабочага-трацкіста з Варшавы, АнджэяК., які вяртаўся празь Ерцава на волю. З таго, што ён намёкамі й вельмі неахвотна распавядаў, вынікала, што Аляксеўка скіраваная толькі на выпрацоўку лесу й ня мае паловы тых умоваў, як у Ерцаве. Закінутая ў сэрца архангельскай пушчы, наводдалі ад людзкіх паселішчаў, у некалькіх дзясятках кілямэтраў ад найбліжэйшай чыгуначнай каляіны (ня лічачы ўнутранага шляху, якім ішла ежа з базы ў Ерцаве), яна была цалкам аддзеленая на літасць вылюдка-энкавэдыста й ягонага невялікага штабу. Вязні там жывуць у разваленьх і напаўзатопленых бараках, атрымоўваюць „другі кацёл” (500 грамаў хлеба й дзьве порцыі рэдкай баланды), маюць толькі зношаную й падраную вопратку, працуюць у лесе па 13, а не па 12 гадзінаў, 2–3 месяцы чакаюць вольнага дня, па хваробе з-за адсутнасці памяшканьня для шпіталя ідуць адразу ў Трупярню. Толькі ў ліпені й жніўні — у час, калі бясконца паўночная зіма раптам выбухае кароткім, але гарачым летам, — багністыя лясныя засекі адкрываюць перад гаротнікамі-цынготнікамі раскошу ягад, расьлінаў і грыбоў, а зямлістыя твары, пакрытыя шкарлупінай бруду, і загноеныя вочы, у якіх яшчэ тлее іскрынка жыцця, з новай надзеяй і падзякай уздымаюцца да сонца. Аляксеўка зьяўляецца „штрафным лагпунктам” толькі з назвы. Насамрэч туды, як касяк шпротаў у сеткі, адпраўляюць замежных вязняў, якія яшчэ не пасьпелі нічым завінавацца ў лягеры, у тым ліку люмпэн-пралетарыят з паўночнага раёну Варшавы, які зьбег празь сьвятую раку Буг з гітлераўскага пекла ў савецкі рай. Гэтыя габрэйскія рамесьнікі мерлі ў Аляксеўцы як мухі, і Анджэй неаднойчы бачыў, як яны выграбаюць са сьметніку гнілыя лісты капусты або бульбяныя лупіны. У „штрафным лягпункце” часта выбухалі бунты, якія дазвалялі *ex post* легалізаваць парадак рэчаў, што існаваў здаўна. Бунты душылі не крывава, на пару дзён затрымліваючы выдачу лягерных порцыяў, і празь нейкі час за зону выносілі невялікія шкілецікі, абцягнутыя жоўтай, як пэргамэнт сьвятых кніг, скурай, не ўшанаваныя куляй пераможнай рэвалюцыі ў чэрапе. Прыгледзеўшыся да Ерцава, Анджэй, які, нягледзячы на свой трацкізм, меў дрэнную звычку вышукваць у Савецкай Расеі „пэўныя сьветлыя бакі”, зазначыў, што чым далей ад цэнтральных уладаў у Маскве, тым горшыя робяцца справы, што мусіла б азначаць, што „ідэя была добрая, але выкананьне кепскае”.

У „пересыльный” барак трэба было сыходзіць з драўлянай сьцежкі па высечаных у сьнезе прыступках, якія набылі колер бруднай падлогі ў сенцах; барак быў цёмны, брудны, без вады й „хвоі” — і значна ніжэйшы за іншыя, так што на верхніх нарах можна было размаўляць толькі лежачы або сагнуўшыся ў крук. На цэвіках, прыбітых да бэлек, што падпіралі дах і абрамоўвалі цесныя шуфляды лежбіншчаў, вечна віселі мокрыя боты, а на зыгзагападобнай трубе печкі сушыліся анучы. У першыя хвіліны пасья ўваходу наогул нічога не было відаць, і трэба было доўга прызвычайвацца да цьмянага сьвятла лямпачкі на процілеглай сцяне, каб з паўзмроку выплылі два шэрагі голых ступняў, што тырчэлі з кучаў лахманоў, якімі вязьні акрываліся з галавою на нарах. Тры або чатыры цені выцягвалі далоні да разагрэтай бляшанай печачкі. Першы вечаровы прыбыш у „пересыльный” барак звычайна ажыўляў ягоных маўклівых жыхароў, паштурхаўшы іх у пяты чатырма пытаньнямі: хто, адкуль, куды й завошта? Часам пасья такога ўступу з-пад купы бязладна наваленых анучаў вынырваў зблажэлы твар з паўвар’яцкім поглядам і, адапхнуўшы назолу разьюшаным „*пошёл вон*”, зноў хаваўся пад сьмярдзючай гарою лахманоў. Аднак некалькіх такіх спробаў навязаць знаёмства хапала, каб з нараў пачыналі падымацца прыгорбленыя постаці, ласья на размовы й абменны гандаль. Пад вечар у „пересыльном” было ўжо ройна, як у вульлі. „Ерцаўцы”, абапіраючыся аб слупы нараў, абменьваліся перажываньнямі, назіраньнямі, навінамі, хлебам і махоркаю з „транзытнымі”, якія рэдка сыходзілі з нараў, трасучыся над сваім турэмным скарбам. Што мне найбольш падабалася ў „пересыльном”, дык гэта ягоная атмасфэра: маючы каліва ўяўленьня, магчыма было прыгадаць нешта кшталту звычайнай эўрапейскай кавярні. Бо тут можна было пазнаёміцца з новымі людзьмі, даведацца, што чуваць у іншых турмах, купіць шчопаць махоркі, разам пашкадаваць аб паршывай долі і — *last but not least* — палаяць, карыстаючыся з малаверагоднасьці даносаў, Сталіна й ягоную прэтарыянскую гвардыю. Толькі пасья вайны я з жалем, але ня без схаванай задаволенасьці, пераканаўся, што з гэтага пункту гледжаньня эўрапейскія кавярні сталі для мільёнаў людзей тым, чым для мяне быў транзытны барак у Ерцаве; што яны хутчэй нагадаюць драўляныя шпакоўні, якія на маёй радзіме прыбываюць да дрэваў для шумлівых пералётных птушак, якіх раптоўны холад выганяе ў вырай, чым венскія *Kaffenhäuser* альбо парыскія *cafés-chantans*.

Транзытны барак выконваў у нашым лягеры таксама ролю Інстытуту Дасьледаваньня Палітычнай Кан’юнктуры з жывымі ілюстрацыямі нявольнічае працы й ідэалгічных адхіленьняў.

Паводле аповедаў маіх таварышаў, у 1939 г. барак прытуліў парэшткі Вялікай Чысткі, што ўжо заканчвалася; гэтыя парэшткі падбіраліся хаатычна й бяспланава. Год 1940-ы быў сьведкам рытмічных прыліваў палякаў, украінцаў, беларусаў і габрэяў з Усходняе Польшчы, а таксама балтаў і русінаў з Закарпацкае Русі. У 1941 г. прыйшлі першыя этапы зь фінамі й чырвонаармейцамі „с финского плена”, якіх проста праз упрыгожаную зелянінай трыюмфальную арку ў Ленінградзе з надпісам *“Родина поздравляет своих героев”*, у такт маршу Будзённага адвялі на чыгуначную станцыю за горадам і расадзілі ў заплямбаваныя таварныя вагоны. У першыя месяцы пасья пачатку расейска-нямецкай вайны ў *“пересельном”* зьявіліся недабіткі цалкам русыфікаваных паволскіх немцаў і групкі аслупяNELых украінцаў і беларусаў, што ўцяклі ад фронту з родных вёсак углыб Расеі. Я нават памятаю пару мянушак, якія ў бараку інжынэраў выдумалі для гэтых ахвяраў ваенных дзеяньняў. Да нас, палякаў, прычапілі мянушку *“антигитлеровские фашисты”*, нягчасных чырвонаармейцаў назвалі *“героями из финского плена”*, а зьбеглых ад немцаў беларусаў і ўкраінцаў— *“партизанами отечественной войны”*.

У лютым 1941 г. я спаткаў у *“пересельном”* трох немцаў, якія ад рэшты жыхароў розніліся нязмушанасьцю жэстаў і параўнальна прыстойным эўрапейскім убраньнем. Самы нізкі, прытым мажны, брунэт з шырокім тварам і вострымі, як сьвярдзёлак, вочкамі, моцны й дужы, як цурбак, меў на галаве чорны бэрэцік з хвосцікам; высокі й плячысты бляндын насіў на шыі спартовы шалік, а субтыльны маладзён з прадаўгаватым інтэлігентным тварам заўсёды быў у падкаваных лыжных чаравіках. Разам яны валодалі нечым кшталту разукамплектаванага турыстычнага строю й па сутнасьці, на першы погляд, маглі падацца тройкаю беспрацоўных інтэлігентаў на высакагорным курорце. Як жа я здзівіўся, калі пазней высветлілася, што толькі маладзенькі Стэфан вучыўся ва ўнівэрсытэце ў Гамбургу, а астатнія два — рослы Ганс і прысадзісты Ота — працавалі мэханікамі ў майстэрнях у Дусэльдорфе. Мы пачалі размову па-расейску (усе трое зь цяжкасьцю карысталіся грубай і прарэзьліва немэлядычнай расейшчынай зь вялікім дамешкам украінскай), але пасья перайшлі на нямецкую, і я ўзьлез да іх на верхнія нары, каб лепей адгарадзіцца ад чорнага кірмашу, што шумеў у бараку.

Усе тры перад гітлераўскім пучам належалі да нямецкай камуністычнай партыі, але адзін аднога ня ведалі, нягледзячы на тое, што Ганс і Ота працавалі ў адным горадзе. Пасья пажару ў Рэйхстагу, калі партыя была заражаная правакацыямі й раскладалася на вачох мільёнаў уласных чальцоў, яна й выслала іх

за мяжу; мэта ўцёкаў была толькі адна — названая айчына Дзімітрава, названая айчына ўсіх камуністаў сьвету. Яны ішлі да яе рознымі шляхамі: Ганс — праз Данію, Швэцыю й Фінляндыю, Стэфан і Ота — праз Парыж, Італію й Балканы. Гладка перабіраючыся з краіны ў краіну, яны дзівіліся спраўнасьці эўрапейскіх камуністычных арганізацыяў, а доўгімі начнымі гадзінамі ў перавалачных кватэрах на яве мроілі з таварышамі пра айчыну сусьветнага пралетарыяту, якую спазналі празь ілюстраваную партыйную біблію й апаবাদанні пасланцоў адтуль. Нядзельныя партыйныя школьні праходзілі ў першы год тэрору ў Нямецчыне звычайна за горадам, таму ў іхных успамінах усё, што датычыла Расеі, міжволі асацыявалася са сьпелай прыгажосцю лясоў, палёў і рэк, зь лянiвай сытасьцю садоў, з павольным прапльваньнем вясновых аблокаў і прыемнай стомай усяго цела, калі, ледзь цягнучы ногі, вяртаецца пад вечар у горад з прагулянку на ўскрай далягляду.

Ота й Ганс сустрэліся ў 1936 г. на харкаўскай машынабудаўнічай фабрыцы, а Стэфан на той час спрабаваў вучыцца ў Кіеве. Іхныя першыя ўражаньні не былі падобныя да мараў у нядзельных школах, але шмат якія расчараванні можна было вытлумачыць перашкодамі ў акліматызацыі й несьмяротнасьцю капіталістычнага атачэньня. Ота й Ганс цяжка працавалі, някепска зараблялі й жылі няблага, а вечарамі — калі вывучылі мову — цешыліся ў фабрычным клубе высокім узроўнем рэфэратаў па „*политграмоте*”. Першыя спробы адазвацца ў „*свободной дискуссии*” трохі астудзілі іхны імпэт; Ота цяпер часта ішоў з працы на піва й бильярд, а Ганс пачаў праводзіць дахаты маладую ўкраінскую работніцу. Што іх абодвух уразіла й шакавала ў тых „*свободных дискуссиях*”, дык гэта нястомная хлусьня на тэма т жыцьцёвага ўзроўню на Захадзе. Калі Ганс аднойчы паспрабаваў падчас дыскусіі патлумачыць, што „капіталістычная няволя на Захадзе заснаваная на чымсьці зусім іншым”, яго асадзіла рэзкае пытаньне рэфэрэнта: „Ці выпадкам таварыш прамоўца не хацеў бы вярнуцца туды, адкуль прыехаў, альбо яшчэ раз падумаць?” Ён яшчэ ня ведаў, што азначае гэтае „падумаць яшчэ”, вымаўленае з пагрозаю, і ня меў ахвоты „вяртацца туды, адкуль прыехаў”. З таго часу ён слухаў усё моўчкі й вачыма шукаў у тлуме маладую работніцу, якая аднойчы пры разьвітаньні стала на дыбачкі й сказала яму на вуха, што лепей „*не рассуждать, когда докладывают члены правительства*”, звычайнае месца Ота на палітінфармацыях цяпер пуставала. У сярэдзіне 1936 г. Ганс ажаніўся з маладою ўкраінкаю, выехаў з супольнага пакою й зажыў зь сям’ёю жонкі. Тады й пачуў упершыню гэтае слова. На вясельлі свайго сябра, пасьяя некалькіх тостаў старых майстроў,

ужо зусім п'яны Ота ўстаў, падняў шклянку гарэлкі і, расставіўшы кароткія ногі, як бык, голасна крыкнуў: „*Непобедимый Советский Союз уже дрек*”. Прысутныя ўважылі гэтае ядранае слова за нешта кшталту нямецкага „уррра!”, бо, чокнуўшыся шклянкамі, дадалі: „*Правильно!*” Але Ганс выпхаў Ота за дзьверы й хуценька адвёз дахаты. Стэфан яшчэ не вучыўся ў Кіеве як сьлед, яшчэ давучваў мову, затое быў ганаровым сябрам студэнцкага камітэту й неацэнным прамоўцам на міжнародных мітынгах.

Надыйшоў памятны Трыццаць сёмы год. Вялікая чыстка набліжалася, як навальніца, але пакуль разраджалася бліскавічнымі сполахамі й далёкім водгульлем грому за сямю гарамі й рэкамі.

Ніхто не даваў веры дзіўным пагалоскам, супярэчлівым звесткам і таямнічым лістам з Масквы й Ленінграду. Аднак узнятая хваля нарэшце прарвала засаўкі расейскай плаціны й з аглушальным грукатам уварвалася ва Ўкраіну, захопліваючы па дарозе каго папала, як паводка, што зносіць дахі, бэлькі, пустыя аканіцы, мэблю й стагі сена. Людзі прыходзілі ў канторы, установы, фабрыкі, вучэльні й дамы з адным-адзіным пытаньнем: „*Кого сегодня берут?*” Бо ў хуткім часе бурапенная плынь паводкі была ўрэгуляваная й бегла толькі па вызначаным рэчышчы. У першую чаргу пайшлі іншаземцы. Ота забралі з фабрыкі, Стэфана — з унівэрсытэту, а Ганса — з хаты. Ён выйшаў, не абняўшы ані агаломшанай жонкі, ані немаўляці, і нягледзячы на законны дазвол на ліставаньне, ніколі не атрымаў ад іх ніводнай звесткі.

Сьледзтва было аднастайнае й цэлымі месяцамі круцілася вакол абвінавачаньня ў шпіёнстве. Ганса й Стэфана білі толькі пару разоў і параўнальна нястрашна, затое Ота адбілі нагамі ўсе вантробы й павывівалі зубы за той п'яны „*dreck*”. У першыя месяцы 1939г. 570 нямецкіх камуністаў разьмясьцілі ў асобным крыле аднаго з маскоўскіх астрогаў (нягледзячы на ўсе намаганьні, не магу прыгадаць, пра Лубянку альбо Бутырку гаварыў Ганс), і там у агульнай камэры Ганс і Ота прыгарнулі да сябе перапалоханага Стэфана.

Гэта была ўжо хіба першая палова верасья, бо нагляднік штодзённа з захапленнем гаварыў ім пра пераможны паход нямецкай арміі ў Польшчы, калі аднойчы апоўдні з суседняй камэры ім выстукалі, што адзін зь вязьняў знайшоў у прыбіральні кавалак газэты з тэкстам савецка-нямецкага пакту. Навіна пайшла далей і хутка вярнулася з рапэньнем — з наступнай раніцы пачаць галадоўку з патрабаваньнем, каб у турму прыйшоў нямецкі амбасадар у Маскве, прадстаўнік іхнай, цяпер саюзнай, айчыны. Расейцы вытрымалі гэтую гульню толькі тыдзень. Перад заканчэньнем галадоўкі дэлегацыя нямецкіх камуністаў, па адным

з кожнай камэры, выйшла на спатканьне з пасланьнікам графа Шуленбурга. Вязьні паставілі толькі адную ўмову: што ня будучь пакараньня за камунізм і нелегальныя ўцёкі з краіны. Астатняе ім было цалкам абыякава, яны былі гатовыя пасья перасячэньня мяжы хоць паступіць у Вэрмахт. Падчас тае галадоўкі, у якой нямецкія габрэі й некаторыя немцы ўзялі ўдзел толькі на знак салідарнасьці, не жадаючы рэпатрыяцыі, савецкія ўлады ўстрымаліся ад рэпрэсіяў. Расейска-нямецкія перамовы доўжыліся два месяцы, а ўзбунтаванае крыло тым часам цешылася палепшаньмі й павялічаньмі порцыямі ежы ды штодзённымі шпацырамі ў двары турмы. Нарэшце тую самую дэлегацыю выклікалі, каб выслухалі рашэньне. Расейцы ў прынцыпе пагаджаліся на рэпатрыяцыю нямецкіх камуністаў, аднак пакідалі за сабою права затрымаць некалькі дзясяткаў зь іх у Расеі. Нямецкі чыноўнік дадаў, што паўторная галадоўка нічога ня дасць, бо амбасада прыняла расейскія ўмовы. Страйкоўцы ня мелі выбару й таксама згадзіліся. У групе тых затрыманых апынуліся Ганс, Ота й Стэфан. У студзені 1940 г., ужо ў іншай камэры, ім зачыталі 10-гадовыя выракі, у лютым іх этапам паслаі ў Ерцава. Пра тых пяцьсот шчасьліўцаў, якім усьміхнуўся лёс, яны нічога ня ведалі.

Калі Ганс скончыў свой аповед, я запытаўся — зьвярнуўшыся да ўсіх трох — ці не мяркуюць яны, што нямецкія канцэнтрацыйныя лягеры лепшыя за савецкія лягеры працы. Ганс паціснуў плячэма й нешта зьняважліва прамармытаў, але Стэфан, здавалася, цалкам падзяляў гэтае параўнаньне. І тут Ота, які дагэтуль маўчаў, падняў свой вялізны лоб, прашыў Стэфана халодным позіркам і амаль даслоўна сказаў: *„Du hast eine Lust zu philosophieren, Stefan, aber Heimat ist immer Heimat, und Russland wird immer ein Dreck sein“.* (Ты можаеш філязофстваваць колькі хочаш, Стэфан, але Айчына — гэта Айчына, а Расея заўжды будзе гаўном.) І я пакінуў тое „філязафаваньне”. У сытуацыі, у якой мы ўсе чацьвёра знаходзіліся, казаць ім пра жахі гітлерызму абазначала б тое ж самае, што тлумачыць тром пацукам у пацукалоўцы, што дзірка ў сыяне паблізу вядзе ў такую самую пастку.

На наступным сьвітанку яны пайшлі ў Няндаму. Стэфан пазнаў мяне ля брамы ў натоўпе вязьняў, якія шыхтаваліся ў брыгады для выхадз з зоны, і, узяняўшы руку, крыкнуў: *„Auf Wiedersehen, mein Freund!”* (Да пабачэньня, дружа!)

У красавіку я атрымаў ад Ганса ліст, які захоўваю дагэтуль. Ён пісаў: *„Stefan war hier auf allgemeiner Arbeit. Mir, Hans, ist es allerdings gelungen, hier als Maschinist zu arbeiten. Otto ist noch auf allgemeiner Arbeit im Sägewerk beschäftigt. Wir bekommen nicht einmal*

von unseren Angehörigen aus der S.S.S.R. Post. Wie traurig sieht hier oben im Norden der Frühling aus, und besonders unter den Bedingungen, unter den wir hier leben". (Стэфан тут быў на агульных працах. Мне, Гансу, удалося, аднак, працаваць тут машыністам. Ота яшчэ прыпісаны да агульнай працы ў тартакі. Мы не атрымліваем нават пошты ад нашай радні тут, у СССР. Як сумна тут, на Поўначы, выглядае вясна, асабліва ва ўмовах, у якіх мы жывем.)

*

Да 1947 г. я быў перакананы, што іхная аповесць была праўдзівая, але расейцы з дапамогай нямецкай амбасады ў Маскве разбілі страйкоўцаў на некалькі групаў, нанова перамяшалі вязьняў і ўсіх „затрымалі па ўласным жаданні” ў іншым савецкім астрозе. Аднак у Лёндане я пачуў з вуснаў непасрэднага ўдзельніка, спадара С., вядомага венскага камуніста й таварыша юнацкіх гадоў Кёстлера, эпілёг гэтай гісторыі, які разыграўся ўзімку 1940 г. на мосьце праз Буг, у Берасьці — а праз год факты пацьвердзіліся ў кніжцы Маргарэт Бубэр-Нойман. Уночы праз мост над Бугам на той бок прайшла грамада нямецкіх камуністаў, якія без трыюмфальнай аркі рушылі назад у Айчыну, каб пасьля ўсіх савецкіх мітрэнгаў зажыць на Захадзе бязь зьменаў. Сярод іх не было трох маіх таварышаў. Нямецкіх габрэяў, нягледзячы на іхны супраціў, НКВД сілаю аддала ў рукі гестапа. Спадар С. уцёк за Бугам з транспарту й хаваўся ўсю вайну ў Польшчы.

РУКА Ў АГНІ

...Таму што цалкам без надзеі жыць нельга, ён
знайшоў выйсьце ў добраахвотным, амаль
штучным пакутніцтве.

*Дастаеўскі, „Нататкі
зь мёртвага дому”*

Насуперак розным дапушчэньням, уся сыстэма прымусовай працы ў Расеі — уключна са сьледзтвам, побытам у турме й жыцьцём у лягеры — скіраваная хутчэй не на пакараньне злачынцы, а на яго гаспадарчую эксплуатацыю й поўнае перараджэньне. Катаваньні на сьледзтве выкарыстоўваюцца не як прынцып, а як дапаможны сродак. Вядзецца ня толькі пра тое, каб вымусіць абвінавачанага падпісаць выдуманы й фіктыўны акт абвінавачаньня, але пра тое, каб цалкам разбурыць ягоную асобу.

Чалавек, якога будзяць штоночы — цягам доўгіх месяцаў, а часам і гадоў, — пазбаўлены на час сьледства ўсялякай магчымасьці справіць найпрасьцейшыя фізыялягічныя патрэбы, гадзінамі трыманы на мулкім крэсьле, асьлеплены скіраванай проста ў вочы лямпачкай, змучаны падступнымі пытаньнямі й нястрымным *crescendo* выдуманых абвінавачаньняў, раздражнёны садысцкім выглядам цыгарэтаў і гарачай кавы на сталe — гатовы падпісаць усё. Аднак вядзецца не пра тое. Вязьня можна лічыць „прэпараваным” да апошняга толькі тады, калі ягоная асоба распадаецца на дробныя складовыя часткі: паміж асацыятыўнымі сувязямі паўстаюць прабелы, думкі й пачуцьці адасабляюцца ў сваіх ячэйках і бразгочуць, як у сапсаванай машыне, трансмісійныя пасы, якія лучылі сучаснасьць зь мінуўшчынай, абсоўваюцца з прывадных колаў і спадаюць на дно сьвядомасьці, усе падважнікі й перадачы інтэлекту й волі заядае, стрэлкі ў вымяральных прыборах, як ашалелья, скачуць з нуля да максымуму й назад. Машына круціцца далей на павышаных абаротах, але працуе ня так, як некалі, — усё, што нядаўна здавалася абвінавачанаму абсурдам, робіцца праўдападобнай, хоць яшчэ й не праўдзівай, рэччу, пачуцьці зьмяняюць колеры, напружаньне волі зьнікае. І тое, што пісаў лісты родным за мяжу, ужо можа быць здрадай інтарэсам пралетарыяту, і тое, што быў нядбайны ў працы, можа быць сабатажам сацыялістычнага будаўніцтва. Дзя сьледчага надыходзіць вырашальны момант. Яшчэ адзін прыцэльны ўдар у здранцьвель стрыжань супраціву — і машына спыніцца. Чалавек, як пад наркозам, на долю сэкунды завісае ў пустцы, нічога не адчувае, ні пра што ня думае, нічога не разумее. Трэба дзейнічаць хутка, як пры штучным нэрвовым шоку ці пры пераліваньні крыві, калі на імгненьне сэрца пацыента перастае біцца. Невялікае прамаруджваньне — і пацыент абудзіцца на апэрацыйным сталe й узбунтуецца або зламаецца й апусьціцца ў вечную апатыю. Цяпер, цяпер або ніколі! Вочы сьледчага шукаюць адзінага, падрыхтаванага менавіта для гэтай хвіліны рэчавага доказу, рукі хапаюць яго як лянцэт. Яшчэ пару гадзінаў таму гэты аргумэнт мог бы падавацца слабенькім, хаця, у адрозьненьне ад іншых, не пазбаўлены пэўных падставаў, і цяпер у спустошаным уяўленьні абвінавачанага вырастае да гіганцкіх памераў. Лянцэт патрапіў у патрэбнае месца й імкнецца глыбей. Хірург сьпешна выцінае сэрца й перастаўляе яго зь левага боку на правы, дастае пашкодзаныя платы мазгавой кары, прышчапляе кавалкі скуры, зьмяняе крывацёк, нанова зьвязвае парэзаныя нэрвы. Праз хвіліну чалавечы мэханізм, затрыманы ў нулявым пункце й раскладзены на найдрабнейшыя часткі, будзе складзены зноўку, але ўжо інакш: пустоты паміж асацыяцыямі напайняюцца

іншымі сувязямі, думкі й пачуцці будуць дакладна дапасаваныя да іншых ячэек, трансмісійныя пасы будуць перадаваць не мінуўшчыну да цяперашняга, а цяперашняе да мінуўшчыны, інстынкты й воля зьменяць накірунак, стрэлкі вымяральных прыбораў назаўжды застыгнуць на максымуме. Абвінавачаны ачوماецца ад здранцьвення, паверне спакутаваны, але ўсьмешлівы твар да свайго дабрадзёя і, глыбока ўздыхнуўшы, скажа, што цяпер разумее ўсё, што дагэтуль памыляўся ўсё сваё жыццё. Апэрацыя ўдалася, пацыент паўстаў нованароджаны. Толькі яшчэ раз, пасья вяртаньня ў камэру, ён стане над парашаю й, аддаючы стрыманую некалькі гадзінаў мачу, адчуе на лобе кропелькі поту, а ва ўсім целе — палётку й расслабленьне, і завагаецца, ці сасьніў, ці сапраўды перажыў рэінкарнацыю. Апошні раз у жыцці ён засьне з гэтым пачуццём пакутлівай няпэўнасьці, назаўтра пасья паўдня прачнецца пусты, як выедзены арэх, і саслабелы пасья нялюдзкага напружаньня ўсяго арганізму, але з радаснай думкай, што ўсё нарэшце перажыў. І калі ён пачне хадзіць паміж нарамі, не абзываючыся ні да кога, можна быць упэўненым, што ён ужо робіць першыя крокі ў іншым сьвеце — пацыент ачуньвае, ягонья раны рубцююцца, а сьвядомасьць зрастаецца наной.

Час паміж сканчэньнем сьледства й завочным выракам, пасья якога звычайна надыходзіць хуткі выезд у лягер, даецца абвінавачанаму, каб ён прыстасаваўся да новай сытуацыі. Інстынкт падказвае яму, што ня варта кідацца ў размовы зь вязьнямі, якія яшчэ не перажылі Вялікай Зьмены — швы на ягоньх ранах яшчэ занадта сьвежыя. Падсьведома ён найбольш баіцца тае хвіліны, у якой новая рэчаіснасьць можа распасьціся ад аднаго ўдару, як картачны дамок, а нейкі атавістычны, завалены друзам старога сьвету голас штурхне яго да дзвьярэй камэры са сьціснутымі кулакамі й распачным крыкам: „Я схлусіў, схлусіў! Я ўсё адмаўляю! Пусьціце мяне да сьледчага, я хачу да сьледчага! Я невінаваты, невінаваты!” Калі шчасьлівы лёс дазволіць яму ўнікнуць гэтай хвілі — гэтай жахлівай хвілі, калі стары мозг яшчэ досыць моцны, каб зразумець, што новае сэрца б'ецца інакш і ня там, дзе раней, — вязень можа абьякава й спакойна ляжаць цэлымі днямі на нарах, чакаючы транспарту ў лягер. У тым стане самнамбулічнага здранцьвення ён бачыць у халодным муры сваёй турмы вузкую шчыліну, празь якую льецца бледнае сьвятло апошняй надзеі. Ён пачынае марыць пра лягер. Адразу нясьмела, а потым усё гучней невядомы голас — каштоўная рэліквія даўняга жыцця, адзінае сьведчаньне таго, што было й магло быць іначай, — цягне яго да ілюзіі вольнага існаваньня ў лягеры, сярод людзей, якія ж ня ўсё забыліся пра мінулае. Цяпер ён разлічвае на дзье

рэчы: на працу й на літасьць. Не пра літасьць да сябе ён марыць— тое, што ён перажыў, ён у прынцыпе лічыць перамогай. Аднак ён цьмяна адчувае, што каб ацалела повязь, якая лучыць яго зь мінулымі часамі, калі ён быў іншым, то ён мусіць разбудзіць у сабе літасьць да таварышаў у нядолі, спачуваньне да чужых пакутаў, адзінае пацьверджаньне таго, што, зьмяніўшыся, ён не перастаў быць чалавекам. „Ці можна жыць бязь літасьці?” — начамі пытаецца ён сам у сябе, круцячыся з боку на бок і неспакойна паціраючы лоб, быццам намагаючыся прыгадаць, ці адчуваў ён некалі тую ж балесную абьякавасьць, як цяпер, калі нарадзіўся наноў. Ці можна жыць бязь літасьці?

Лягер навучыць яго, што можна. Спачатку ён будзе дзяліцца апошняю скарынкай хлеба зь вязьнямі, блізкімі да галоднага шаленства, будзе пад руку праводзіць з працы хворых на курыную сьлепату, будзе клікаць на дапамогу, калі ягоны таварыш адсячэ сабе два пальцы на „лесоповале”, будзе таемна насіць у Трупярню баланду й галоўкі селядца; праз пару тыдняў, аднак, ён зразумее, што робіць гэта не зь бескарысьлівага покічу сэрца, але з эгаістычнага загаду розуму — ён спрабуе ўратаваць найперш сябе, а потым іншых.

*

Немагчыма бяз гэтага ўступу зразумець гісторыю Міхаіла Аляксеевіча Кастылёва, новага вязьня, якога пасьля прыбыцьця з „лагпункта” ў Маставіцы скіравалі ў нашу брыгаду.

Ён быў непадобны да савецкіх вязьняў і да нас, палякаў. Увогуле, сьледства па справах палякаў, якія патрапілі ў лягер пасьля анэксіі Ўсходніх Крэсаў у 1939 г., абмяжоўвалася толькі прымусовым падпісаньнем фіктыўнага акту абвінавачаньня, таму яно хутчэй імкнулася знайсці падставу для ўстановаў, што займаліся рэкрутаваньнем таннай працоўнай нявольніцкай сілы й дэпалянізацыяй новазанятых земляў, чым перавыхаваць будучых грамадзянаў Савецкага Саюзу. Сьледства ў бальшыні выпадкаў вялося пасьпешліва й хаатычна, з чаго можна вывесці, што расейцы ўважалі рэкрутацыю ва ўсходняй Польшчы за прафіляктычную апэрацыю ў пераходны пэрыяд і, насуперак уласным фанабэрыстым заявам, відавочна лічыліся з магчымасьцю перамоваў на пасьяваеннай міжнароднай канфэрэнцыі. У перакананні савецкага ўраду Ўсходнія Крэсы былі паводле пакту Молатава—Рыбэнтропа рашуча ўключаныя ў склад Расеі, але іхныя польскія жыхары мелі быць аж да канца вайны нечым кшталту закладу, які экспloatуецца й пускаецца ў ход, як маёнтак даўжніка, абложаны сэквэстрам. Лішне казаць, што калі б вайна

прыняла іншы характар і расейцы маглі б беспакарана назіраць збоку, чакаючы канчатковай перамогі немцаў, гэты „заклад” перайшоў бы ва ўласнасць іншага „трымальніка”, а паўтара мільёна жыхароў усходняй Польшчы распачалі б сваю следчую й лягерную вандроўку наноў, ужо праз рукі ўмельных „перевоспитателей”.

У тую хвіліну, як Кастылёў прачнуўся ад свайго двухгадовага здранцьвеньня, ён усведаміў дзьве рэчы: яго ашукалі, і як менавіта яго ашукалі. Вышэйапісаная тэорыя следзтва ня ёсьць толькі маёй, *ex post* выбудаванай тэорыяй на тэма т выхаваўчай сыстэмы савецкіх турмаў і лягероў альбо псыхалягічнай інтэрпрэтацыяй жыцця й сьмерці М. А. Кастылёва, але ягонай уласнай аповесьцю, якую ён шматразова паўтараў і дапаўняў. Як ганчак, якога спусьцілі на патрэбны след, Кастылёў дакладна прасачыў усе драбніцы свайго зьявольеньня, следзтва й жыцця ў лягеры і навучыўся гаварыць пра іх спакойна, пераканаўча й абазнана; у гэтыя хвіліны ён быў падобны да сухотніка, які з удаванай абьякавасьцю рэгіструе сымптомы й разьвіццё ўласнай хваробы. Таксама ня я выдумаў тэорыю ўратаваньня чалавечнасьці празь літасьць, а потым — праз добраахвотнае пакутніцтва. Ён пазнаёміў мяне зь ёю сам, калі я дапытваўся ў яго, зь якою мэтай ён празь дзень паліць сваю руку ў агні. Ягоная манэра гаварыць наводзіла на думку, што Кастылёў быў блізкі да нейкай асаблівай рэлігійнай маніі, успадкаванай ад шматлікіх пакаленьняў расейскіх містыкаў, або да мяккай шызафрэніі, якая разьвівалася ў ім незаўважна для яго самога. Ён распавядаў спакойна, дакладна й інтэлігентна, з такой тыповай для псыхічна хворага чалавека ўніклівасьцю, якая не дапускае прэрэчанняў; такі чалавек, пераканаўшы слухача ў пасылах, пераконвае яго таксама і ў высновах. Я не выключаю ніводнай з гэтых двух магчымасьцяў (рэлігійная манія або мяккая шызафрэнія), але яны ня стрымліваюць мяне ад таго, каб распавесці ягоную гісторыю. Так ці інакш, сяброўства з Кастылёвым істотна адбілася на маіх савецкіх перажываньнях, а ягоная сьмерць не прайшла незаўважнай і для астатніх вязьняў лягеру ў Ерцаве.

Кастылёву было 24 гады, калі па загадзе партыі ён пакінуў політэхнічны ўнівэрсытэт у Маскве й паступіў у Марскую Акадэмію ва Ўладзівастоку. Сам ён паходзіў з Варонежу, рана страціў бацьку й з маладых гадоў быў прывучаны клапаціцца аб утрыманьні маці, якая пасля сьмерці мужа засяродзіла на сыне сваю нерастрачаную любоў дачасна аўдавай кабеты. Для маладога Кастылёва любоў да маткі была адзіным трывалым апірышчам у навакольнай рэчаіснасьці. Спачатку, праўда, ён быў у камсамоле, а потым у партыі, але ягоная асабістае жыццё ўвесь час

вырывалася з рамак палітычнай адукацыі й шукала паратунку ў абдымках маці. Бацька, паміраючы, загадаў яму захоўваць вернасьць маці й „*великому делу Октябрьской революции*”. Кастылёў занадта глыбока зь дзяцінства ўрос у атмасфэру камунізму, каб дапусьціць, што ў сьвеце існуе нешта трэцяе. Таму й не завагаўся — нягледзячы на тое, што, як ён сьцьвярджаў, яго заўжды вабіла літаратура, — калі камсамол заклікаў яго паступіць у політэхнічны інстытут у Маскве; ён не ўпіраўся таксама, калі яго, маладога інжынэра-канструктара, партыя выслала ў Марскую Школу ва Ўладзівастоку.

У гэтым месцы, перш чым распавядаць далей, трэба коратка растлумачыць, на чым палягаў камунізм Кастылёва. Найперш — на выхаваньні. Матка, простая й, хутчэй, рэлігійная кабета, няшмат разумела з таго, што казаў ёй муж, але з-за піетэту перад ягонай памяцьцю і з-за інстынктыўнага пачуцьця сямейнай бясьпекі яна заахвочвала ў сыне рэвалюцыйныя настроі. Гэтага хапіла хіба на позьняе дзяцінства й раннюю маладосьць. Калі Кастылёў запісваўся ва ўнівэрсытэт, ён ужо быў такі вывучаны, што захацеў пайсьці на крок далей і агарнуць розумам прынцыпы веры, якой дагэтуль ён быў паслухмяны сэрцам. Ён пазнаў клясыкаў марксізму, старанна прачытаў Леніна й Сталіна, браў жывы ўдзел у партыйных сходах і выпрацаваў такі погляд, што ён, як інжынэр-камуніст, будзе ў Расеі, якая „даганяла й пераганяла Захад”, нечым кшталту місіянера новай тэхнічнай цывілізацыі. Падчас самотнага жыцьця з маткай, калі, вяртаючыся са школы, ён бачыў яе суровы профіль за шыбай аднапавярховага дамка ў Варонежы і ў паўзмроку нахіляўся зь лёгкім уколам болю да яе шэрхлых ад цяжкое працы рук, ён выпрацаваў у сабе патрэбу пакуты дзеля чужога шчасьця. З „*политграмоты*” ён даведаўся, што сапраўдныя пакуты існуюць толькі на Захадзе, таму загарэўся думкаю аб сусьветнай рэвалюцыі. Важным у фармаваньні ягонаў асобы быў факт, што сярод атакаў савецкай прэсы й прапаганды на капіталістычны сьвет Кастылёў склаў прысягу весьці вызваленчую барацьбу за свабоду прыгнечаных эўрапейцаў не ў імя нянавісьці, а ў імя любові да незнаёмага Захаду.

Нялёгка зразумець, якім дзівам гэты малады хлопец, які да выезду на вучобу й носу не высоўваў за межы роднага Варонежу й за парог убогага пралетарскага жытла, здолеў стварыць такі яскравы вобраз Захаду. Відаць, ён быў ад прыроды больш схільны да энтузіязму, чым да нянавісьці, і ягонае ўяўленьне паглынула з партыйнай „*политграмоты*” толькі вобразы афіцыйна кананізаваных „прагрэсіўных барацьбітоў” — тым сьвятлейшыя, чым больш чорным было грамадзкае, палітычнае, рэлігійнае й звычайнае тло, на якім яны дзейнічалі. Савецкія выхавальнікі яшчэ

недастаткова разумеюць, як функцыянуе юнацкае ўяўленьне; выразныя постаці сьвятых зазвычай адбіваюцца ў ім глыбей, чым разьзеўраныя вакол іх пякельныя ночы. Было сьмешна й адначасна трагічна назіраць у сакавіку 1941 г. за Кастылёвым, які трымцеў ад захапленьня й хваляваньня ад самога гуку імя Тарэза. Ён лічыў яго адзіным сапраўдным пераможцам у Вялікай Францускай Рэвалюцыі, хоць адначасна й ня вельмі разумеў, чаму ён так слухаецца таго, хто „зрадзіў Кастрычніцкай Рэвалюцыі”.

Малады Міша не марнаваў часу. У вольны ад вучобы ў політэхніцы й палітычных заняткаў час ён чатыры гады займаўся францускай мовай і вывучыў яе так, што мог свабодна чытаць. Ва Ўладзівастоку ён якраз пачаў шмат чытаць і выпадкова натрапіў на дзённік падарожжа Ганчарова вакол сьвету „*Фрегат „Паллада”*”. Гэтае „*путешествие*” скіравала ягоныя юнацкія мары на больш рэальныя шляхі: Кастылёў пачаў вучыцца з падвоенай энэргіяй, апанаваны непрытомнай прагай падарожнічаць. Несумнеўна, ягонае жыцьцё складалася вельмі дзіўна. Ён перажываў дзяцінства ўжо ў дарослым веку, быццам кампэнсуючы заўчасную сталасць свайго маленства.

На другім годзе ў Марскай Акадэміі Кастылёў натрапіў ва Ўладзівастоку на прыватную бібліятэчку, дзе можна было браць кнігі, а ў ёй знайшоў некалькі добра патрыманых францускіх кніжак: Бальзака, Стэндаля, „*Школу пачуцьцяў*” Флябэра, „*Споведзь сына веку*” Мюсэ й „*Адольфа*” Канстана. Ён не чакаў ад іх нічога незвычайнага— хацеў толькі трохі „папрактыкавацца ў мове”. Сьвет, які яны перад ім адчынілі, пераўзыйшоў усе ягоныя спадзяваньні — ён быў падобны да казкі. З таго часу Кастылёў быў у стане сталага ўздыму. Ён чытаў начамі, заняўся навуку, прапусьціў пару партыйных сходаў, замкнуўся ў сабе й адварнуўся ад найбліжэйшых прыяцеляў. Ён шмат разоў спрабаваў мне потым патлумачыць, якое пачуцьцё выклікала ў ім гэтае адкрыцьцё францускай літаратуры.

— Я хваравіта тужыў па чымсьці неакрэсьленым, — распавядаў ён, гладзячы здаровай рукой касьцісты, аголены лоб, — я ўдыхнуў іншае паветра, як чалавек, які задыхаўся ўсё жыцьцё й нават не падазраваў пра гэта. Зразумей, я кажу не пра рэаліі; бо, зрэшты, ва ўсім сьвеце людзі кахаюцца, паміраюць, забяўляюцца, інтрыгуюць і пакутуюць. Я маю на ўвазе атмасфэру. Усё, што я чытаў, быццам адбывалася ў субтрапічным клімаце, у той час як я ад нараджэньня жыў у зьледзянелай пустэльні... У Маскве я таксама бачыў іншае жыцьцё, але яно мела ў сабе штосьці кшталту сэктанцтва й не пералівалася на вуліцы церазь берагі закрытых гатэляў...

— Міша, — запярэчыў я проста з упартасці, — гэта ж толькі літаратура. Ты нават не падазраеш, колькі на Захадзе жабрацтва й пакутаў...

— Ведаю, ведаю, — трос ён галавою, — гэтае ж самае сказаў потым сьледчы. Калі я й адчуў калі-небудзь, што такое свабода, дык гэта менавіта тады, калі чытаў французскія кніжкі ад старога Бэргера. Я быў як карабель, паланёны льдамі, таму не дзівіся, што я паспрабаваў вырвацца зь іх у цёплыя воды.

Кастылёў часта ўжываў ня надта ўдалыя літаратурныя параўнанні, але гэтае было выключна трапнае. Вялікі, мажны, з галавою, нахіленаю, як жалезны таран, і кулакамі велічынёю з кавальскі молат, ён сапраўды быў падобны да ледаколу.

Гісторыя Кастылёва, не зусім ясная для мяне тады, калі я яе слухаў і назіраў, сёння робіцца зразумелай, як расшыфраваны палімпсэст. У чытанні старога тэксту важна было не паддацца на інтэрпрэтацыю Кастылёва і ўбачыць трагедыю так, як яна адбілася ў ягонай памяці ў першай, неўсвядомленай форме. На жаль, Кастылёў сам быў даследнікам і, перш чым дапусціць да даследавання свайго жыцця іншых, самастойна правёў ягоны аднабаковы й падрабязны аналіз. Ён быў, напрыклад, перакананы, што „адраджэся” дзякуючы падраным французскім раманам, а я асабіста лічу, што прачытаў ён іх запозна і, на жаль, па-французску. Наколькі я ведаю, усе „адкрытыя” Кастылёвым кніжкі былі перакладзеныя на расейскую, і, калі адкінуць невыносныя марксісцкія камэнтары, іх можна было вольна чытаць у танных выданьнях „Госиздата”. Але лёс хацеў, каб Кастылёў прачытаў іх па-французску ў веку, калі спознены й нязжыты бунт мае ў сабе ўжо нешта хваравітае й маніякальнае; ён уявіў сабе, што яго ашукалі, што ад яго схавалі „ўсю праўду”. У яго было да Захаду стаўленьне нэафіта, які вінаваціць у аблудах старога веры падман і падступнасць зайздросных сьвятароў. Ён адыйшоў ад партыі, частку віны за служэньне фальшывым багам, не вагаючыся, усклаў на маці. Неяк у дыскусіі з калегамі, забыўшыся, выкрыкнуў: „Вызваліць Захад! Ад чаго? Ад таго жыцця, якога мы ў вочы ніколі ня бачылі!” Запанавала мёртвая цішыня, але гэты дробны інцыдэнт часова быў забыты.

У 1937 г. уладальнік прыватнай бібліятэчкі, стары паволскі немец Бэргер быў арыштаваны, а праз пару тыдняў пацягнуў за сабой Кастылёва. Першы допыт, здавалася б, мусіў давесці, што ўдзел Кастылёва ў справе Бэргера быў выпадковы. Называючы людзей, якія наведвалі бібліятэчку, стары немец не забыўся таксама й пра „высокага, плячыстага навучэнца Марской Школы”. Нягледзячы на тое, што Бэргера загнала ў вязьніцу Вялікая Чыстка, у ягонай справе былі сапраўдныя правіны, якія

прыцягнулі б увагу і нармальнай паліцыі. Не было сумневаў: кіраўніцтва „Дальстрой” на Калыме за пасярэдніцтвам старога немца выменьвала золата на валюту й прадметы раскошы зь японскімі фабрычнымі маркамі.

Скатаваны да страты прытомнасці, наноў біты пасья адліванья хаłodнай вадою, з вачыма, якія ледзь бачылі праз пласты засохлай крыві, з вуснамі, апухлымі ад разбітых дзёснаў і хісткіх зубоў — Кастылёў не прызнаваў за сабой віны з упартасцю, якая расла разам з ростам катаваньняў. Які складаны й непрадказальны мэханізм — арганізм чалавека! Гэта праўда, што ў ім існуе пэўная мяжа трываласці, але, пераступіўшы яе, можна аднолькава чакаць як заламанья, гэтак і бунту, які ёсьць формаю страты адчувальнасці *in extremis*. Стан сталага атупеньня, выкліканы прарывам першай лініі фізычнага супраціву, і разьбіваньня ўсіх цэнтраў, якія разам з болем падавалі загад не паддавацца, звычайна канчаецца паралюшом волі й пераломам хрыбта, які робіцца гэтакім жа непатрэбным, як паламаны стрыжань у анучнай ляльцы; але калі-нікалі бывае так, што здранцьвелы ад біцьця арганізм машынальна паўтарае апошняе, што запала ў сьвядомасць, якая адчайна абараняецца. Кастылёў памятаў толькі адно: ён упарта цадзіў скрозь сутаргава сьціснутыя зубы: „Я не вінаваты, ніколі ня быў шпіёнам”. Ён самлеў — гэтым разам надоўга — калі апошні раз крыкнуў „не”, адчуў, як ад канвульсіўнага сьцісканья сківіцаў раптам згінаюцца пярэднія зубы, і, задыхаючыся, выплюнуў іх разам з хваляй цёплай крыві й ванітаў, якая прарвалася празь сьціснуты рот і лінула на сьцяну, як нафта са сьвідравіны. Ён адчуў нейкую палёжку й апусьціўся ў цемру. Гэта яго ўратавала. Калі ён апрытомнеў праз пару дзён у турэмным шпіталі, ён быў ужо памыты й загіпсаваны.

На наступным допыце справа аб шпіёнстве саступіла месца агульнай размове на тэмац палітычных поглядаў Кастылёва. Было відавочна, што НКВД не хацела яго адправіць у такім стане назад у Марскую Школу і таму скіравала справу на іншы шлях. Не магло ўжо быць і размовы аб уратаваньні скалечанага твару маладога савецкага інжынэра, але можна было ўратаваць твар паважнай інстытуцыі, якая дваццаць гадоў чуйна стаяла на варце рэвалюцыі. Тэорыя савецкага права заснаваная на аксыёме, што невінаватых людзей няма. Таму сьледчы можа пасья доўгага дасьледаваньня адкінуць першапачатковае абвінавачаньне. Але гэта ня значыць, што ён ня будзе спрабаваць шчасьця дзе ў іншым месцы. Падсьледныя вязьні знайшлі для гэтае адмысловае працэдуры цудоўнае вызначэньне. „*Что тебе прицепили?*” — пытаюцца яны ў таварышаў, што вяртаюцца з допытаў, а НКВД безь перашкодаў культывуе міт аб уласнай бясхібнасці.

Няма патрэбы падрабязна апісваць тут сьледства па справе Кастылёва, бо ўся тэорыя дэзінтэграцыі й перастварэньня асабовасьці была пададзеная ў першай частцы гэтага разьдзелу паводле ягонага досьведу. Тэчку Кастылёва дасталі са справы Бэргера й аддалі ў рукі новаму сьледчаму. Малады інжынэр уздыхнуў. Падчас сьледства, якое зь невялікімі перапынкамі доўжылася ва ўладзівастоцкай турме амаль год, яго ўжо ні разу ня ўдарылі. Часамі начныя допыты нагадвалі гарачыя студэнцкія дыскусіі: Кастылёў бараніўся, атакаваў, доўга гаварыў, а па вяртаньні ў камэру рыхтаваўся да наступнага двубою, як адвакат да паседжаньня суда. Увесь гэты час сьледчы вельмі слухаў, толькі калі-нікалі кідаючы заўвагі й робячы нататкі. Для Кастылёва, ужо навучанага, што НКВД пры патрэбе скарыстоўвае й іншыя інструмэнты й аргумэнты, тэя тры першыя месяцы дазнаньня былі што ранішні сон пасьяла начных жахаў. Ён нават своеасабліва палюбіў негаваркога, усьмешлівага сьледчага, які частаваў яго кавай і папяросамі, клапатліва пытаўся пра раны на галаве й уважліва схіляўся да яго, калі Кастылёў у хвіліну задумы сыцішаў голас. Першая фаза, аднак, здавалася, ні да чаго не вяла. Кастылёў распавёў пра сябе ўсё, прызнаўся пра грэшнае каханьне да Захаду й пажадаў, каб ягоную справу перанесьлі з турмы на пленум партыйнай арганізацыі ў Марскай Школе. Абвінавачаньне ў падпаданьні пад уплыў „буржуазнага лібэралізму” магло быць у найгоршым выпадку прадметам разгляду на пасяджэньні цэнтральнага студэнцкага камітэту, які працягвае або скасоўвае партбілет, а не адзіным пунктам сьледчых разборах у турме НКВД. Ягоны інквізытар, аднак, меў іншую думку й адразу перайшоў у атаку.

Дэкарацыя сьледства зьмянілася, як на перасоўнай сцэне. Кастылёва будзілі ўночы, праз пару гадзінаў адводзілі ў камэру, зноў будзілі на сьвітанку, выклікалі на допыты падчас абеду й гадзінаў, прызначаных на фізыялягічныя патрэбы, яму адмовілі ў дазvole на мыцьцё й штодзённыя прагулянкі. Не было ўжо й размовы пра папяросы й гарачую каву. Кастылёў хадзіў бледны, агаломшаны, з чырвонымі ад недасыпу вачыма, з запаленай ад незагоеных яшчэ ранаў галавою, у якой кроў шумела, як рэшткі кіпню ў бляшанцы. Бывалі хвіліны, калі ён, быццам сыяпы, абапіраўся аб сыцены калідору, ідучы ясным днём на допыт, або млеў на мулкім зэдліку ў сьледчым кабінэце. Удзень і ўночы ў пакоіку, у якім ён цяпер праводзіў па васьмнаццаць гадзінаў на суткі, чорныя жалюзі, апушчаныя за кратамі, адгароджвалі яго ад часу, які праплываў за вокнамі, і аддавалі на спажыву падступных пытаньняў у распаленым коле лямпачкі. Калі-нікалі яму здавалася, што ягоная галава — падушка вялізнага памеру, напханая

пакульлем і працятая тысячамі іголак. Ён адчуваў іх шматлікія балючыя ўколы і ў прыступе ростачы спрабаваў спыніць пакуты, здзіраючы бінты зь ілба, скроняў і шчок або затыкаючы рукамі вушы, у якіх уколы шпілек змяняліся вострым, мэталёвым, сыпкім гукам сталёвага пілавіння, што падае на дно пустой чарупіны. Ён страціў пачуцьцё часу, у сьне яго зьнясільвалі сталья палюцыі, ён напаўпрытомны зрываўся з нараў на гук свайго прозьвішча, водзячы навокал запаленымі вачыма.

Каб гаворка ішла толькі аб прызнаньні абстрактнай віны, ён, у прынцеце, быў гатовы й пару разоў нават сам спрабаваў падсунуць гэтую думку сьледчаму. Але інквізытар, у якога раптам змяняўся твар, быццам зь яго падала маска, цяпер зноў жадаў фактаў. Хто належаў да таёмнай арганізацыі ў Марскай Школе? Каму Кастылёў распавядаў пра свае погляды? Дзе й каі адбываліся сходы? Якая была практычная мэта арганізацыі? Якія былі кантакты звонку? Хто быў кіраўніком? Кастылёў апошнім высілкам волі прырэчыў, але адчуваў, што, каі сьледства будзе доўжыцца, ён пачне выдумляць прозьвішчы й падзеі, каб хоць у фікцыі знайсці ратунак ад грознай пусткі рэчаіснасьці. Гэтыя тры месяцы былі ў сваіх напружаньні й пакутах падобныя да кароткага эпизоду катаваньняў, каі разглядалася яшчэ справа Бэргера. Адночы ўночы сьледства набыло нечаканы паварот: Кастылёву далі падпісаць дакумэнт, што ягоная агітацыя ў Марскай Школе ніколі ня мела акрэсьленых арганізацыйных формаў.

Сьледства пачалося наноў. Кастылёва выклікалі раз на тыдзень, а часам нават раз на два тыдні на вечаровыя допыты, падчас якіх галоўным прадметам прыязных размоваў стаўся для разнастайнасьці „лад жыцьця на захадзе Эўропы”. Тут гаварыў пераважна сьледчы — як раней, ветлівы, усьмешлівы й уважлівы — а Кастылёў слухаў ці задаваў пытаньні. Сьледчы распавядаў разумна й цікава, спасылаючыся на кніжкі, лічбы й факты.

Аднае зьмены тону сьледства было б дастаткова, каб схіліць Кастылёва пасья ўсяго перажытага да разумнага акту пакаяньня. Аднак вялося ўжо пра нешта большае. Кастылёў даў сябе пераканаць, верыў кожнаму слову свайго даўняга перасьледніка. Ён слухаў, ціха шэпчучы „ужас”, выпытваў падрабязнасьці, сам падсоўваў лягічныя высновы, пазнаёміўшыся з фактамі, — словам, у гэткай самай шчырай узьнёсласьці адкрываў фальш Захаду, як калісьці спазнаваў ягоную праўду. Магло б здавацца, што падскурны гной нарэшце сабраўся ў адным месцы, гатовы да разрэзу. Інквізытар, аднак, штучна зацягваў допыты, быццам жадаючы канчаткова ўпэўніцца, што раскаяньне грэшніка ня ёсьць толькі фальшывым манэўрам бясьсільнае ахвяры. Кастылёў быў гатовы адпакутаваць за ўсе хвіліны сваёй аблуды й слабасьці,

бо паверыў наноў. Гатовы быў сваёй працай паказаць, што здолее прысьвяціць жыццё таму, што палюбіў.

— Ну, Кастылёў, — нарэшце сказаў аднойчы сьледчы, — сёння сьледства заканчваем. Толькі падпішаш акт абвінавачаньня — і канец. Усё сыйшлося да аднаго: ты хацеў з дапамогаю варожых дзяржаваў скінуць лад Савецкага Саюзу.

Кастылёў скурчыўся й апаў, як ад раптоўнага ўдару. Кроў кінулася яму ў галаву, яшчэ хвіля — і крыкнуў бы голасна: „Хлусьня!“ Аднак ён здолеў толькі прамармытаць у аслупяненьні:

— Скінуць з дапамогаю варожых дзяржаваў лад Савецкага Саюзу?

Не спускаючы зь яго вачэй, сьледчы палез у тэчку й кінуў на стол сьведчаньне, падпісанае трыма вучнямі Марской Школы, з адным сказам, падкрэсленым чырвоным алоўкам.

— Чытай услых, — жорстка сказаў ён.

— Вызваліць Запад? Ад чаго? Ад жыцця, якога мы ніколі ў вочы ня бачылі!

Ён паклаў картку на стол і апусьціў вочы. Узгадаў сваю гарачую прагу падарожнічаць, свае мары аб выездзе на Запад. Хто ведае, хто ведае... Усё здавалася лягічным — нерэальным, але пранізваіва лягічным. Перад ім быў слупок гэткулькі разоў правяраных лічбаў! — заставалася толькі падкрэсьліць яго й упісаць выніковую суму. Папрасіў падаць акт абвінавачаньня й павольна напісаў на ім сваё прозьвішча.

— Ці можна напісаць маці? — ціха запытаўся ён. — Не пісаў ёй год.

— Заўтра ў камэры атрымаеш паперу й капэрту.

Па сканчэньні сьледства Кастылёў толькі на хвіліну вярнуўся ў сваю адзіночку па рэчы й быў перапраўлены ў агульную камэру. Там ён ляжаў на нарах, адгарадзіўшыся ад размоваў, і пазіраў у столь. Такім чынам, жыхарам бязсонных начэй, дзён, поўных пакутлівай нэрвовай напружанасьці, скончыўся. Пасьля ледзь не гадавой бязьдзеінасьці, амаль гэткай жа невыноснай, як сьледства й катаваньні, ён хацеў нарэшце працаваць і вярнуцца да людзей. „Ці можна жыць бязь літасьці, — паўтараў ён сам сабе начамі, думаючы аб будучых таварышах, — ці можна жыць бязь літасьці?“

У студзені 1939 г. Кастылёва адаслалі зь дзесяцігадовым выракам у каргапольскі лягер і праз пару дзён побыту ў Ерцаве адправілі па „*спецнаправленьню*“ ў Мастоў. Тады вязьні маставіцкага „*лагпункта*“ залічылі яго ў „святых“; яшчэ доўга пасьля ягонай сьмерці ў „*пересыльным*“ бараку з пашанаю вымаўлялі прозьвішча „інжынэра Міхаіла Аляксеевіча Кастылёва“. Як інжынэр, Кастылёў атрымаў трохі лепшыя ўмовы жыцця й параўнальна лёгкую працу; ён раздаваў вязьням амаль увесь свой

хлеб, заносіў у Трупярню талёны на суп, выкарыстоўваў тое, што яму можна было выходзіць за зону без канвою, каб часам прыносіць трохі тлушчу або гародніны для хворых. У брыгадах, якія падначальваліся яму на маставіцкім тартаку, налічаў вязням нормы, вышэйшыя за сапраўдныя. Менавіта гэтая „туфта” яго й згубіла. Прададзены адным з брыгадзіраў, ён адміністрацыйным загадам начальніка каргапольскіх лягероў быў пазбаўлены на час адбывання пакараньня права працы „*по специальности*” й адасланы ў лясную брыгаду. Тут ён хутка забыўся пра літасць, бо сам меў патрэбу ў ёй больш за іншых. Фізычная праца зламала яго й прынізіла да такой ступені, што не было рэчаў, якіх бы ён не зрабіў за дадатковы кавалак хлеба. Ён зьненавідзеў таварышаў па лягеры й з таго часу лічыў іх сваімі натуральнымі ворагамі. Ён бы, можа, скаціўся яшчэ ніжэй, на самы край найвялікшага злачынства, якое можа зрабіць чалавек у лягеры,— злачынства даносу, — каб выпадак не падсунуў яму адной з кніжак, якую ён чытаў некалі на волі ва Ўладзівастоку. Кастылёў прачытаў яе наноў, плачучы, як дзіця, якое ў цемры знайшло руку маці. Так ён другі раз зразумеў, што яго ашукалі.

У сакавіку 1941 г. Кастылёў прыйшоў этапам у Ерцава з правай рукой на перавязі і быў залічаны ў нашу брыгаду грушчыкаў.

*

У бараку ўжо разьвіднела, але дваццаць пар грушчыкаў покатам спалі ў кутку, не здрыгануўшыся нават ад воклічу Дзімкі, які сьведчыў пра заканчэньне сьняданку. Пасьля суткавай працы й перад паўторным маршам на базу апоўдні нам дазвалялі прасыпаць „пад’ём” і браць сьняданак падчас перапынку на абед.

Гэта быў час, калі я яшчэ ніяк ня мог адолець фізычнае працы. Часта я спаў толькі па дзьве гадзіны на суткі каменным, цяжкім сном, падобным да страты прытомнасьці. Я абуджаўся й нерухома ляжаў на нарах сярод сонных таварышаў, асвойваючыся з думкаю пра новы працоўны дзень.

Менавіта таму, што я ўвогуле ня спаў пасля „пад’ёму”, я й адкрыў таямніцу забінтаванай рукі Кастылёва назаўтра пасля ягонага прыбыцця ў брыгаду. Дзімка, крыкнуўшы, што на кухні скончылася выдача сьняданку, выйшаў, як звычайна, на зону. У бараку было пуста, толькі каля печкі сядзеў малады чалавек, чытаючы кніжку. Яшчэ ўчора нам сказалі, што ў брыгаду прыйшоў з Маставіцы новы вязень, які пойдзе з намі на працу, як толькі скончыцца ягонае званьенне, калі загоіцца рука. Ён быў высокага росту, галаву меў вялікую ды касьцістую, быццам вычасаную з грубага каменю. Зь нізка вылепенага лобу зьвісалі

кусьцістыя бровы, амаль засланяючы маленькія, запаленыя вочы, якія, бы два агеньчыкі, хаваліся ў галоднай пухліне твару. Толькі ніжэй у ягоньм твары затаілася нешта, што надавала яму выраз незабыўнай інтэлігентнасьці, зьмяшанай зь нейкай шалёнай, зацятай упартасьцю. Вузкія, сутаргава сыцятыя вусны наводзілі на думку аб партрэтах сярэднявечных мніхаў. Памятаю, што я быў захоплены такім рэдкім спалучэньнем тонкай уражлівасьці з груба вычасанай, амаль брутальнай шорсткасьцю. Валасы, што адрасталі над ягоньм ілбом, яшчэ больш падкрэсьлівалі каменнай разьбы рысы. Левай рукой ён амаль са сьвятарнай асьцярожнасьцю перагортаў старонкі кніжкі, а правай — нерухомай — прытрымліваў яе, каб ня ўпала. Калі ён чытаў, у куточках ягоньх вуснаў блукала чароўная, нявінная, амаль дзіцячая ўсьмешка.

Празь некаторы час, пераканаўшыся, што ў нашым кутку нішто не варушыцца, ён адклаў кніжку й здаровай рукою пачаў разьвінаць перавязку. Гэта доўжылася пару хвілінаў, ён падкінуў у агонь драўніны. Перад тым як канчаткова здзерці закарэлюю аначу з раны, ён зноў зірнуў у нашым кірунку і, адкінуўшы галаву назад, раптоўна ірвануў. Здавалася, што ён пазірае проста на мяне, але ён глядзеў, ня бачачы, бо павекі сыціснуліся, вочы патанулі за падкурчанымі амаль да броваў шчакамі, а верхнія зубы да болю закусілі вусны. Так і не павярнуўшы галавы, ён наблізіўся да печы й наобмацак сунуў разьбінтаваную руку ў агонь. Празь ягоны скурчаны твар прабегла грымаса болю, вочы быццам усвідраваліся ўглыб чэрапа, зубы адпусьцілі вусны й са скрыгатам сыціліся, а на лобе выступілі буйныя кроплі поту. На працягу некалькіх хвілінаў я паспеў згледзець ня толькі зрэзаны лязом болю твар, але й руку — распухлую калоду, абцягненую злушчанай ад апёкаў скураю й аблітую сукровіцай, якая сквірчэла, бы алей, і падала маленькімі кроплямі на расчырванелья ад жару цурбакі. Урэшце ён выцягнуў руку з агню, цяжка зваліўся на лаўку ля печы і, зьвесіўшы галаву між каленамі, левым рукавом абцёр пот з твару. Скончыўшы гэтае цяжкое выпрабаваньне, ён, здавалася, цяпер расслабляўся й супакойваўся, як вулічны фокуснік, які, напяўшы цягліцы, вызваляецца ад путаў, якімі яго сыцягнулі, а потым падае на ходнік, млявы, як спушчаны балёнік.

Я злез з нараў і сеў ля стала, але ён заўважыў маю прысутнасьць толькі тады, калі я ўзяў прасякнутую сукровіцай, закарэлюю аначу, каб дапамагчы яму забінтаваць руку. Ён зірнуў на мяне са здзіўленьнем і ўдзячнасьцю, аднак потым у ягоньх змучаных, налітых крывёю вачох узьнік неспакой.

— Ты бачыў? — шапнуў ён.

Я моўчкі кіўнуў.

— Не даняеш?

Не, не данясу. Гэтулькі гадоў я сьцярог ягоную таямніцу, нягледзячы на тое, што празь месяц пасьяя нашае сустрэчы яго ўжо ня стала. Бо спазнаўшы ягоную таямніцу, я заслужыў і ягонае сяброўства.

Гэта адбывалася, калі ня хібіць памяць, у сярэдзіне сакавіка 1941 г., а 15 красавіка цела Кастылёва вывезьлі за зону. Так што мы былі знаёмья толькі месяц — замала, каб адказаць на сяброўства, але дастаткова, каб яго заслужыць. Кастылёў прывязаўся да мяне, як сабака, і — калі ў лягеры можна ўжыць такое выслоўе — мы былі неразлучныя. Бо насамрэч ці не на паўтары тузіны гадзінаў нас штодзённа разьдзяляла праца. Кастылёў фігураваў у сьпісе вызваленьных і кожны трэці дзень вечарам хадзіў на агляд у амбуляторыю; не было сумневаў, што перад кожным такім візытам ён карыстаўся любой магчымасьцю „перабінтаваць” руку над агнём. Нягледзячы на тое, што ён ужо падрабязна распавёў мне гісторыю свайго жыцьця й растлумачыў мне крыніцы свайго добраахвотнага пакутніцтва, ягонае самазьнішчэньне мела гэтулькі ж супольнага з ахвярніцтвам, колькі й з вызваленьнем ад працы. На гэта бясспрэчна ўказвалі два факты. Па-першае, акалічнасьці, пры якіх у Кастылёва зьявілася гэтая ідэя. Адноўчы, сушачы на „лесоповале” ў Маставіцы над вогнішчам хлеб, ён упусьціў яго ў агонь і, згаладалы, без ваганьня засунуў руку ў польмя. Тым жа вечарам яму далі звальненьне ад працы на сем дзён — тады й склаўся ягоны плян. Па-другое, мела значэньне тое, якім чынам Кастылёў бавіў свой вольны час у бараку. Для мяне да канца нашага знаёмства было загадкай, якой ён не хацеў мне адкрыць, дзе ён здабывае кніжкі. Так ці інакш, Кастылёў чытаў днямі, чытаў уночы, сеўшы на верхнія нары ля лямпачкі, чытаў нават у амбуляторыі, чакаючы свае чаргі.

У справе Кастылёва, мусіць, была нейкая нататка сьледчага, што рэкамэндавала ставіцца да яго больш паблажліва, чым да іншых вязьняў, бо, нягледзячы на тое, што на ім вісела злачынства „туфты”, яго пасьяя выпадку на „лесоповале” выслалі ў Ерцава з накіраваньнем у бригаду групчыкаў на базе. Ня выключана, што перавод у Ерцава быў выкліканы спатканьнем з маці, якое Кастылёву паабяцалі яшчэ ў 1937 г. Яшчэ ў Маставіцы было вырашана, што старая Кастылёва прыедзе з Варонежу ў Ерцава ў першыя дні траўня й тры дні правядзе з сынам у *Доме Свіданій*. Міша жьў у такой зўфармы пры думцы аб спатканьні, што не заўважаў небясьпекі, якая яго падпільноўвала. Ягоны статус — здаровага вязьня, у якога невядома чаму не гаілася рука, — быў у савецкай сыстэме прымусовай працы нечым выключным і недапушчальным. Таму я яму ўвесь час раіў, каб прынамсі да

спатканьня з маці ён прыпыніў сваю працэдуру спалення рукі й хоць пару разоў схадзіў на базу. А потым — потым хай робіць, што захоча. Ён лагодна ўсьміхаўся на мае ўгаворы й зь дзіцячай упартасьцю адказваў:

— Ніколі, разумееш, ніколі ўжо я ня буду на іх працаваць.

На пачатку красавіка ў лягеры выбухнула зьвестка, што рыхтуецца этап на Калыму. Толькі сёньня, калі я прачытаў шмат кніг пра нямецкія канцэнтрацыйныя лягеры, я ведаю, што этап на Калыму быў у савецкіх лягерах чымсьці кшталту адпаведніка нямецкай „газавай сэлекцыі”. Гэтая аналёгія сягала далёка: як у газавыя камэры, на Калыму адпраўлялі вязьняў з высокаадсоткавай стратаю здароўя. У адрозьненне ад Нямецчыны, іх пасылалі не на імгненную сьмерць, а на працы, якія вымагалі выключнай супраціўляльнасьці арганізму й фізычнай сілы. Таямніца гэтага крыважэрнага нонсэнсу палягала на тым, што кожны начальнік лягеру перадусім адказвае за свой лягер і мае вымовы або пахвалы за выкананьне вытворчага пляну, даведзенага ягонай рабочай сіле, таму, калі ён атрымоўвае загад вылучыць вязьняў для этапу, ён ахвотна пазбаўляецца ад выбракаваных і пільна ахоўвае спраўных. Так ці інакш, наш лягер застыў у жаху. У бараках сьціхлі размовы, на працы спыніліся нараканьні, амбуляторыя апусьцела. Набліжаўся дзень Страшнага Суда, і мы рыхтаваліся стаць перад грозным абліччам свайго Пана, пакорліва і ўмольна сочачы за бліскавічнымі рухамі ягонага мяча.

Нават і цяпер Кастылёў ня даў сябе пераканаць і разам з „нацменамі” з Трупярні рэгулярна кожныя тры дні быў пацыентам у амбуляторыі. 10 красавіка яму паведамілі, што ён у калымскім сьпісе й назаўтра ранкам мусіць быць у лазьні на „санобработку”. Ён мужна прыняў гэты ўдар, але аслупянеў. Толькі ціха прашаптаў:

— Матку ня ўбачу.

Не магу ўжо сёньня сказаць, што мяне схіліла да таго, каб тым жа вечарам пайсьці да начальніка лягеру ахвяравацца на этап заміж Кастылёва. Думаю, што галоўным чынам псыхічны й фізычны стан, у якім я тады знаходзіўся. Я быў на мяжы зьнясіленьня, і пэрспэктыва трохмесячнай бязьдзеянасьці — прыкладна гэтулькі працягвалася падарожжа на Калыму — мела ў сабе шмат кароткачасовых выгадаў; я быў яшчэ досыць малады, каб зьвязваць з гэтымі вандроўкамі на канец сьвету нейкія неакрэсьленыя эмоцыі й краязнаўчыя надзеі; урэшце — я ўцягнуўся ў сяброўства з Кастылёвым так глыбока, што ня мог пакінуць яго ў гэтым выпрабаваньні. Досыць, каб у кабінэце начальніка выкласьці намесьніку Самсонава сваю просьбу. Ён зірнуў на мяне са здзіўленьнем, але бяз гневу.

— Гэта лягер, — коротка сказаў ён, — *а не сентиментальны роман*.

Кастылёў, якому я распавёў пра свой няўдалы намер толькі пасля вяртаньня з бараку начальніка, ня быў ані здзіўлены, ані шакаваны гэтым. Для яго гэта быў сапраўды „раман”, хоць, можа, і не такі сэнтымэнтальны, як гэта магло здавацца намесьніку Самсонава, — „раман” з трагічным заканчэньнем, пра якое ён ужо ведаў; і была апошняя спроба ўратаваць яго, на якую надумаўся я — ягоны „*хороший друг с Запада*”. Ён толькі паціснуў мне руку й выйшаў. Гэта магло быць нашым разьвітаньнем, бо далёкія этапы часам забіралі людзей найпрост з лазьні на станцыю.

Назаўтра вечарам ля вартоўні мяне чакаў Дзімка.

— Густаў Іосіфавіч, — усхвалявана шаптаў ён, схапіўшы мяне за руку, — Кастылёў абліўся вядром вару ў лазьні. Ён у шпіталі.

Мяне ў шпіталь не пусьцілі, зрэшты, ужо не было чаго там і рабіць. Кастылёў паміраў у жахлівых пакутах, да канца не прыйшоўшы ў прытомнасьць. Гэтым разам яго звольнілі назаўжды. І хаця ён памёр інакш, чым жыў у той час, калі я яго ведаў і своеасабліва любіў, дасёньня ён застаецца для мяне сымбалам чалавека, які страціў усё, у што верыў, — я бачу яго зь перакрыўленым ад болю тварам, з рукою, што распальваецца ў агні, нібы вастрыё гартаванага мяча.

Відаць, старой Кастылёвай своечасова не паведамлілі пра сьмерць сына, бо на пачатку траўня, вечарам, калі мы чакалі праверкі перад брамаю лягеру, стражнік паказаў нам яе на вартоўні. За пыбаю мы пабачылі яе дрыготкія рукі, якія гарнулі ў маленькі клуначак памятки па Мішу, і зморшчаны, суровы твар, які курчыўся ад сухіх рыданьняў. О, каб гэта бачыў той, хто сваім самотным і распачным шаленствам, сваёй дзіцячай і сьляпой цягай да волі даўно высушыў на яе вачох усе сьлёзы!

ДОМ СВИДАНИЙ

„*Домом свиданий*” мы называлі новаадбудаванае крыло бараку каля вартоўні, у якім вязьні праводзілі ад аднаго да трох дзён са сваякамі, якія прыбывалі ў каргапольскі лягер з усіх бакоў Расіі. Ягонае тапаграфічнае становішча ў лягеры было нават сымбалічным — у яго ўваходзілі праз вартоўню, а выходзілі за зону на вольную зямлю; драты, што атачалі лягер, перарываліся дакладна на тым месцы, у якім *Дом Свиданий* тонкай перагародкай прымыкаў да дзяжуркі начальніка варты й вялікай старажоўкі для канваіраў. Таму можна сьмела сказаць, што дом, у якім вязьні сустракаліся з найбліжэйшымі людзьмі, знаходзіўся на памежжы волі й няволі; пераступіўшы — атрымаўшы пропуск і афіцыйны

дазвол на спатканьне — рысу дома, паголены, вымыты й сьвяточна ўбраны катаржнік трапляў проста ў абдымкі, працягнутыя да яго са свабоды.

Спатканьне зь сям'ёй праходзіла па нечувана складанай і забытанай працэдуры, як з боку вязьня, гэтак і з боку ягоных блізкіх на свабодзе. У прынцыпе — калі мяне не падманвае памяць, — спатканьне дазвалялася раз на год, аднак на практыцы большыня вязьняў беспаспяхова дамагалася яго па тры або нават па пяць гадоў. Роля вязьня была тут абмежаваная; ён мог праз год пасля арышту падаць у Трэці аддзел заяву з двума дадаткамі — лістом ад сям'і, зь якога б ясна й недвухсэнсоўна вынікала, што хтосьці са сваякоў хоча яго адведаць, і сьведчаньнем лягерных уладаў пра безаганьня паводзіны ў лягеры й на працы. Гэта азначала, што вязень, які прэтэндаваў на спатканьне з жонкай або маткай, мусіў трымацца прынамсі на ўзроўні другога катла, або поўнай нормы, і ад гэтага прывілею былі ўвогуле адлучаныя жыхары Трупярні. Ліст ад сям'і ня быў простаай фармальнасьцю. Там, дзе зьвязы паміж вязьнямі й вольнымі людзьмі былі ня кроўныя, але свабодныя, паводле выбару сэрца — я маю на ўвазе шлюб, — націск на тое, каб былі парваныя ўсе сувязі з „ворагам народу” быў такі моцны, што сустракаліся людзі, якія яго не вытрымлівалі. Колькі гэтых лістоў я чытаў у лягеры, у якіх жонкі паведамлялі мужам, „што болей так жыць ня могуць”, і прасілі вызваліць іх ад шлюбных прысягаў! Часам прашэньні аб спатканьні спыняліся на мёртвай кропцы, нягледзячы на тое, што пачатак быў добры й шматабяцальны. І толькі праз год або два высьвятлялася, што нехта там на волі „перадумаў” і адклікаў прашэньне. Калі-нікалі за парогам прыбудоўкі вязьня чакалі не трапёткія ад любові й жальбы абдымкі, але змучаны погляд і просьба дараваць і злітавацца. Час такіх спатканьняў скарачаўся да гадзінаў, патрэбных для таго, каб абмеркаваць лёс дзяцей, а сэрца такога вязьня курчылася, як ссохлы арэшак, што бездапаможна боўтаецца ў цывёрдай лупіне.

У захадах аб спатканьні ініцыятыва належала вольным людзям. Зь лістоў, якія паказвалі мне вязьні, я зрабіў выснову, што гэта былі клопаты выключна цяжкія, і нават небяспечныя. Рашэньне ў справе спатканьня са сваяком належала не ГУЛАГу (*Главное управление лагерей*), які зьяўляецца чымсьці кшталту адміністрацыйнай дырэкцыі лягеру й ня ўмешваецца ані ў выракі, ані ў абвінавачваньні, якія кладуцца на нявольнікаў прымуsoвай працы, — але галоўнаму пракурору СССР, а на практыцы — найбліжэйшаму аддзелу НКВД па месцы жыхарства просьбіта. Цяпер трэба ўважліва прасачыць заклатае кола, у якое патрапляў вольны чалавек, які меў дастаткова ўпартасьці, каб пасля таго, як

натрапіў на перашкоды, не адмовіцца ад свайго намеру. Права на атрыманьне спатканья меў толькі той, хто сам мог пахваліцца абсалютна беззаганным палітычным мінулым і давесьці, што нідзе ў крыві не хавае контррэвалюцыйнай заразы. Нават ня ўлічваючы таго факту, што ў Расеі няма чалавека, які б адважыўся з зусім чыстым сумленьнем увайсці ў кабінэт следчага, і што ў гэтым выпадку пасьведчаньне аб палітычным здароўі патрабавалі чыноўнікі, якія толькі й маглі яго выпісаць, — ня ўлічваючы, паўтараю, гэты відавочны нонсэнс, — мы натрапляем на нонсэнс яшчэ больш жахлівы, бо наяўнасьць у сям’і вязьня, „ворага народу”, ужо сама па сабе ёсьць дастатковай падставай, каб хтосьці, хто зь ім жыў гэтулькі гадоў, таксама не пазьбег палітычнай чумы, паколькі палітычныя злачынствы НКВД лічыць заразнай хваробай. Прышоўшы, такім чынам, у НКВД па пасьведчаньне аб здароўі, пацэнт тым самым апасродкавана даводзіў, што, хутчэй за ўсё, ён сам заражаны. Аднак дапусьцім, што старанны аналіз крыві ня выявіў у арганізьме ніякіх зародкаў інфэкцыі, — тады пацэнт атрымліваў засьцерагальную прышчэпку й на неабмежаваны час ішоў у карантын. У карантын? Навошта? На тое, каб, маючы нарэшце бяспрэчнае пасьведчаньне здароўя, адначасна атрымаць дазвол на трохдзённы непасрэдны кантакт з хворым, чыё самое існаваньне толькі што здавалася заразным на адлегласьці пары тысячаў кілямэтраў? Садыстычны парадокс гэтай сытуацыі, які найчасьцей ушчэнт адбіваў ахвоту да спатканья, палягае ў тым, што родзіч з волі падчас праслухваньня ў НКВД мусіў рабіць усё, каб давесьці, як моцна завялі й абяс-кравіліся ягоныя стасункі са сваяком у лягеры. Калі так, то навошта ён прадпрымае далёкае й дарагое падарожжа, каб яго пабачыць? З гэтае пасткі няма выйсьця. Людзі, якія выбіраюцца на спатканьне ў лягер з намерам рашучага вызваленьня ад гэтага жаху жыцьця ў паўняволі, у атмасфэры нястомных падазрэньняў і з плямай суадказнасьці за чужыя грахі на лобе, атрымаюць дазвол бязь цяжкасьцяў. Іншыя або адмаўляюцца ад свайго намеру, захоўваючы веру моўчкі, альбо адважваюцца на апошні, адчайны крок — выяжджаюць шукаць пратэцыі ў Маскву. Гэтыя апошнія, аднак, мусяць памятаць, што, калі яны вернуцца зь лягеру ў родныя краі, ім ня так ужо лёгка будзе абараніцца ад помсьлівасьці мясцовага НКВД, якую яны абмінулі па дарозе ў турму. Лёгка адгадаць, колькі ў такіх умовах знаходзіцца ахвотнікаў да спатканьяў.

Натуральна, паўстае пытаньне, навошта гэтыя жорсткія перашкоды й цяжкасьці, калі кантынгент прымусовых работнікаў ужо дастаўлены ў лягеры, а за дарогу на спатканьне чалавек плоціць з уласнай кішэні? Можна на гэта адказаць трыма

дапушчэньнямі, зь якіх як найменш адно або ўсе слухныя. Папершае, НКВД пчыра верыць у сваю місію аховы паалітычнага здароўя грамадзянаў Савецкага Саюзу; па-другое, імкнецца адгарадзіць вольных людзей ад умоваў жыцця ў лягерах прымусовой працы і — калі гэта магчыма — схіліць іх да разрыву сувязяў са зняволенымі роднымі; нарэшце, па-трэцяе, хочучь даць сур'ёзны козыр у рукі лягерным уладам, якія гадамі выціскаюць зь вязняў рэшткі сілаў і здароўя, падманваючы іх надзеяй хуткага спатканьня са сваякамі.

У тую хвіліну, калі сваяк, што прыбыў на спатканьне зь вязнем, стане ў сядзібе Трэцяга Аддзелу, які аплякуецца гэтым лягерам, ён мусіць падпісаць абавязальніцтва, што пасля вяртаньня да месцу жыхарства ні адзіным словам не абмовіцца пра тое, што пабачыў па той бок свабоды; такі ж абавязак падпісвае вязень, выкліканы на спатканьне, абяцаючы — тым разам ужо пад пагрозай найвышэйшых „мер наказания” (улучна са сьмяротным пакараньнем), — што ня будзе ў размове кранаць тэматаў, зьвязаных з умовамі ягонага й іншых вязняў жыцця ў лягеры. Можна сабе ўявіць, як гэты загад абцяжарвае навізаньне непасрэднага й інтымнага кантакту паміж людзьмі, якія праз гады расстаньня сустракаюцца ў такіх незвычайных акалічнасьцях. Што застаецца ад стасункаў паміж двума людзьмі, калі выкрасьціць абмен узаемным досьведам? І вось вязням нельга ні словам абмовіцца, а іхным блізкім з волі ані словам запытацца, што зь імі адбывалася з хвіліны арышту. Калі вязень зьмяніўся да непазнавальнасьці, калі схуднеў, сьсівеў, заўчасна састарэў або выглядае як жывы труп, яму можна толькі ў агульных словах і намёкамі згадаць, што „трохі хварэў, бо клімат гэтай часткі Расеі яму не падыходзіць”. Накінуўшы заслону маўчаньня на гэты — хто ведае, ці ня самы важны кавалак ягонага жыцця, — загад штурхае яго да ўжо прамінулых часоў, калі ён быў вольным чалавекам, зусім іншым, калі адчуваў сябе й мысьліў ня так, як цяпер, і ставіць яго ў невыносную сытуацыю таго, хто толькі слухае, — яго, хто ў першую чаргу павінен гаварыць, і нават крычаць. Ня ведаю, ці ўсе вязні трымалі слова, якое давалі перад спатканьнем, хаця кошт, які давялося б заплаціць за адкрыцьцё таямніцы, прымушае думаць, што так, усе. Блізкасьць роднага чалавека, які прыехаў на адведзіны ў лягер, магла б даваць гарантыю, што ён ня здрадзіць, але хто ж заручыцца, што ў пакоіку, прызначаным на супольны побыт падчас спатканьня, няма падслухоўвальных апаратаў або што да шчыліны ў тонкай перагародцы не прыпаў вухам супрацоўнік Трэцяга Аддзелу? Ведаю толькі, што з *Дома Свиданий* часта даносіліся адгалоскі плачу, і маю досьць падставаў, каб дапусьціць, што менавіта гэтае

бездапаможнае й сутаргавае рыданьне выдавала зь мізэрных людзкіх парэшткаў, апранутых у чыстае лягернае ўбраньне, усё, чаго нельга было вымавіць словамі. Я думаю, што нават і гэта трэба ўважаць за пэўны плюс спатканьняў. Вязень ніколі не адважыцца заплакаць у прысутнасьці сваіх таварышаў, а з частага плачу праз сон у бараку я ведаю, якую палётку ён часам прыносіць. У любым выпадку, па той пустэльні, якую паміж двума людзьмі ўтварала пячатка на вуснах вязня, яны рухаліся навобмацак, як каханкі, якія, страціўшы падчас доўгага расстаньня зрок, пераконваюцца баязьлівымі дотыкамі рук ва ўзаемнай прысутнасьці аж да таго часу, калі, вывучыўшы на памяць новую мову сваіх пачуцьцяў, мусяць зноў разьвітацца. Таму часыцяком пасья вяртаньня з *Дома Свиданий* вязьні былі задуменныя, расчараваныя й яшчэ больш прыгнечаныя, чым перад спатканьнем.

У „*I Chose Freedom*” Краўчанка распавядае, як адна зь ягоных прыяцеляк пасья доўгіх намаганьняў (узамен за абяцаньне супрацоўніцтва з НКВД) атрымала права на спатканьне з мужам у лягеры на Ўрале. У маленькі пакойчык на вартоўні ўвялі старога ў лахманах, у якім маладая кабета зь цяжкасьцю пазнала свайго мужа. Я веру, што ён пастарэў і зьмяніўся, але ня надта веру, што ён быў у лахманах. Натуральна, я не магу сьцьвярджаць катэгарычна, якія стасункі панавалі ў лягеры на Ўрале, і адказваю толькі за тое, што бачыў сам, што чуў і перажыў у лягеры над Белым Морам, але мне здаецца, што ўсе лягеры прымусовай працы ў Савецкай Расеі — хоць шмат у чым розьніліся паміж сабою — мелі адну супольную рысу: любой цаной яны імкнуліся захаваць у вачох вольных людзей выгляд нармальнага гаспадарчага прадпрыемства, якое адрозьніваецца толькі тым, што заміж звычайных працаўнікоў на ім выкарыстоўваюць вязьняў, аплочваючы іх і забясьпечваючы — ясная справа — трохі горш, чым калі б яны працавалі з уласнай ахвоты, а не пад прымусам. Нельга было схаваць фізычны стан вязьняў ад родных, што прыбылі на спатканьне, але можна было — часткова — схаваць праўду пра стаўленьне да іх у лягеры. Напярэдадні спатканьня кожны вязень быў абавязаны схадзіць у лазню й да цырульніка, здаваў у склад старызны свае лахманы, а атрымоўваў на тры дні чыстую льняную кашулю, чыстыя кальсоны, новыя ватовыя штаны й бушлат, ня ношаную шапку-вушанку й валёнкі першага гатунку; апошняга былі пазбаўленьня толькі тыя вязьні, якія ў лягерным куфры здолелі захаваць да гэтага ўрачыстага дня старыя ўбраньні з волі або зарабілі іх — нячэсным чынам — ужо падчас знаходжаньня ў лягеры. Быццам мала было таго шчасьця, дык яшчэ й выдавалі яму хлеб і талёны на баланду на тры дні запар;

увесь хлеб ён амаль адразу зьядаў адзін — каб раз і назаўсёды пад’есці дасыта, — а талёны аддаваў таварышам-вязням, разьлічваючы на ежу, што прывязуць сваякі. Пасьля заканчэньня спатканьня вязень аддаваў на вартоўні пад праверку ўсё, што атрымаў перад разьвітаньнем ад сваякоў, і ішоў проста ў склад убрания, дзе скідваў фальшывае пер’е й надзяваў сваю даўнюю скуру. Гэтае правіла выконвалася досыць дакладна, хаця й яно не было пазбаўленае пэўных супярэчнасьцяў, якія з аднаго ўдару нявечылі старанны маскарад, інсцэнізаваны для вольных грамадзянаў Савецкага Саюзу. Бо зь першага ж ранку пасьля прыезду на спатканьне сваяк мог, адхіліўшы фіранку ў *Дом Свиданий*, пабачыць на вартоўні дзясяткі брыгадаў, якія вырушалі на працу па-за зонай, — гэтыя брудныя, пакрытыя гноем цені, абвешаныя падранымі лахамі, абвязаныя матузамі, якія, сутаргава заціскаючы ў руках кацялкі, хісталіся ад холаду, голаду й фізычнага зьнясіленьня; трэба было быць паўдуркам, каб дапусьціць, што гэтакі самы лёс абмінуў схуднелага небараку, якога ўчора прывялі ў *Дом Свиданий* у чыстай бялізне й новай вопратцы. Гэты паганы маскарад быў часам ажно камічны ў сваім трагізме й выклікаў багата кпінаў з боку таварышаў у бараку; мне пару разоў здаралася бачыць жывыя трупы, прыбраныя ў добрыя апрананьні, якім не хапала толькі сплесьці на грудзях далоні й уціснуць паміж застыглых пальцаў абразок і грамнічную свечку, каб ён спачыў наўвекі ў дубовай труне й рушыў у гэтым сьвяточным строі ў апошняе падарожжа. Лішне казаць, што вязьні, беручы пад прымусам удзел у такім тэатры, адчувалі сябе няёмка ў сваім фальшывым уцялесненьні, быццам іх бянтэжыла сама думка, што яны служаць заслонай, за якой лягер намагаецца на тры дні схавать ад вольных людзей сваё праўдзівае аблічча.

Дом Свиданий, калі разглядаць яго з боку дарогі, што вядзе ад вольнага мястэчка да лягеру, ствараў прыемнае ўражаньне. Ён быў збудаваны з тоўстых хваёвых бярвёнаў, перакладзеных пакульем, крыты прыгожай дахоўкай і, на шчасьце, не атынкаваны. Тынкаваньне баракаў было праклёнам для лягеру: белыя сьцены хутка зацякалі вадою ад сумётаў і мачою, што вязьні адлівалі ўночы, пакрываючы сьцены жоўта-шэрымі плямамі, якія здалёк выглядалі, як хваравітыя лішай на бледным і бяскроўным твары. Падчас летняга раставаньня тонкі тынк ападаў ад сьценаў, і хацелася праходзіць праз зону, не азіраючыся па баках: дзіры, якія клімат выгрызаў у крохкай вапнавай паліўцы, нагадвалі нам, што той жа самы працэс адбываўся з нашымі целамаі. *Дом Свиданий* быў, такім чынам, адзіным паратункам для нашых спакутаных вачэй і небеспадстаўна (ня толькі з-за свайго выгляду) насіў назву „лагерной дачи”. Да дзвярэй, што былі зь сярэдзіны зоны й якімі

мелі права карыстацца толькі вольныя людзі, вялі салідныя драўляныя сходы, на вокнах віселі паркалёвыя фіранкі, а знутры на падваконых стаялі доўгія скрыні з кветкамі. У кожным пакоіку былі два чыста засланыя ложка, вялікі стол, дзьве лавы, медны таз і конаўка з вадою, шафа для рэчаў, жалезная печачка й электрычная лямпачка з абажурам. Чаго ж яшчэ мог жадаць вязень, які гадамі жыў у брудным бараку, на супольных нарах, як ня гэтага ўзору дробнабуржуазнага дабрабыту, і ў каго сярод нас мара аб жыцці на волі не выглядала як утульнасьць Дому спатканьняў?

Кожнаму вязню прызначалі на час спатканьня асобны пакой. Аднак і сюды ўмешваліся турэмныя правілы, аддзяляючы прывілеі вольных людзей ад прымусу ў дачыненні да злачынцаў, што адбываюць пакараньне ў лягеры працы. Сваяк з волі мог у любы момант пакінуць *Дом Свиданий* і пайсьці ў горад, але адзін; вязень мусіў увесь час сядзець у прызначаным для яго пакоіку або — калі меў на тое ахвоту — выйсьці, патрапіўшы пад рэвізію, на пару хвілінаў у зону. У выключных выпадках дазвол на спатканьне суправаджаўся пунктам, які абмяжоўваў перабываньне з роднымі толькі ўдзень; увечары вязень вяртаўся ў зону, а на сьвітанку зноў прыходзіў у *Дом Свиданий*. (Ніколі я ня мог зразумець, чым прадыхаваньня тыя напаўспатканьні; некаторыя вязні меркавалі, што характарам злачынства, але ў практыцы гэта не знаходзіла пацьвярдзеньня.) Затое ранкам, калі брыгады праходзілі ля *Дома Свиданий* на працу, амаль заўжды на вокнах адхіналіся фіранкі, і мы маглі на імгненне ўбачыць твары нашых таварышаў і незнаёмыя твары з волі. Брыгады тады запавольвалі крок і трохі падвалоквалі ногі, каб гэтым маўклівым спосабам паказаць „людзям адтуль”, да чаго даводзіць жыццё за калючым дротам. Іншых знакаў нельга было падаць, як нельга было, ідучы ля чыгункі, махаць рукамі пасажырам, што праяжджалі на цягніках. Яшчэ трэба дадаць, што канваіры мелі загад адводзіць брыгады ўглыб лесу ад чыгункі, калі чулі водгулье цягніку, які набліжаўся. Затое вязні ў вокнах *Дома Свиданий* досыць часта ўсьміхаліся нам і віталі, ласкава абдымаючы сваякоў, каб такім чынам нагадаць, што яны таксама людзі, маюць вось такіх добра апранутых родных і могуць даверліва дакранацца да вольных людзей. Аднак часцей у згаслых вачох адбіваліся сьлёзы, а праз зблажэлыя твары прабягалі грымасы болю; невядома, што так узрушвала таварышаў, шчасьлівейшых за нас — ці нашая бядота, якую было лепей бачна праз пыбу чыстай і цёплай хацінкі, ці думка пра тое, што заўтра ці пазаўтра й ён, галодны й халодны, будзе брысьці ў брыгадзе на дванаццацігадзінную працу ў лес.

Становішча вольных людзей, якія пасьяа адолення шматлікіх перашкодаў нарэшце здолелі патрапіць у лягер на спатканьне, таксама не выклікала зайздасьці. Яны адчувалі бязмежнасьць пакутаў сваіх блізкіх, ня маючы магчымасьці ані даведацца пра іх, ані палегчыць; гады расстаньня выпалілі ў іх шмат жывых некалі пачуцьцяў, а прыяжджалі яны для таго, каб за тры дні абagrэць родных жарам свайго каханьня. Акрамя таго, лягер, хоць і адгароджаны ад прыбышоў з волі, кідаў і на іх свой варожы цень. Яны не былі вязнямі, не былі „ворагамі народу”, але былі роднымі „ворагаў народу”. Можна, яны ахвотней згадзіліся б несцьці цяжар пакутаў і нянавісьці, які трымалі на плячох іхнія блізкія, чым моўчкі трываць складаную й двухсэнсоўную сытуацыю „людзей з памежжа”. Лягерныя ўраднікі ставіліся да іх ветліва й прыстойна, але з пэўнай, несхаванай пагардай. Як можна паважаць жонку або матку таго жабрака, што вымольвае лыжку супу, грабецца ў сьметніку й ужо даўно страціў пачуцьцё ўласнай годнасьці? У бліжнім мястэчку іх міналі здалёк і зь недаверам. Адзін вязень апавядаў мне, што ягоная дачка сустрэла ў час спатканьня ў Ерцаве старую сяброўку, цяперашнюю жонку лягернага чыноўніка. Яны сардэчна прывіталіся, але ўжо праз хвіліну жонка чыноўніка баязьліва адхілілася. „Што за спатканьне! — крыкнула яна.— Але чаму ты ў Ерцаве?” „Ах, — адказала дзяўчына, — прыехала да бацькі на спатканьне. *Понимаешь, какое несчастье? Но он совсем не виноват*”, — хуценька дадала яна, быццам спадзеючыся, што, зламаўшы першы лёд, здолее здабыць для бацькі якуюсь палёгку ў лягеры. „*Хорошо,—* схаладнелым тонам разьвіталася жонка начальніка, — *напиши жалобу в Москву, там всё разберут*”.

Нягледзячы на тое што спатканьні былі такія рэдкія й даставаліся цяжка — а можна, менавіта таму, — яны адыгрывалі ў лягеры вялізную ролю. Я пераканаўся яшчэ раз, што калі чалавек ня мае ў жыцьці акрэсьленай мэты — а сканчэньне тэрміну было дастаткова неакрэсьленым і няпэўным, каб браць яго ў разьлік — то ён мусіць хаця б чагосьці чакаць. Лісты прыходзілі так рэдка й былі такія кароткія, што не маглі быць сур’ёзнай уцехай. Такім чынам, заставаліся спатканьні. Вязні чакалі іх з трывогаю й радасным напружаньнем, часта нават лічылі час свайго выраку паводле тых кароткіх хвіляў пгчасьця або чаканьня яго. Тыя, якія яшчэ ня ведалі тэрміну й часу свайго спатканьня, жылі надзеяй, штучна яе разьдзьмухвалі, пісалі прашэньні ў Маскву, мужна трывалі найцяжэйшую працу, як людзі, што сыціскалі зубы ў першапраходніцкіх выправах; вечарамі адведвалі сваіх пгчасьлівейшых таварышаў, каб зноўку распытваць, як прысьпешыць гэтую чаканую хвіліну; у дзень, вольны ад працы,

хадзілі далёк разглядаць *Дом Свиданий*, быццам упэўніваючыся, што іхны пакой зарэзэрваваны й чакае толькі прыезду гасьцей, спрачаліся паміж сабою за пакоі; чысьцілі й цыравалі сваё цывільнае ўбраньне — адным словам, мелі занятак, а можа, нават і болей— ціхую жарыць, якая бараніла іх ад безнадзейнасьці й распачы, ад пачуцьця бессэнсоўнасьці існаваньня. У найгоршым становішчы былі самотныя вязьні й іншаземцы, але й яны маглі атрымаць нейкую карысьць ад спатканьняў, прымаючы ўдзел у радасьці й чаканьні іншых або расцэньваючы іх як адзіную крыніцу інфармацыі аб жьцьці на волі.

Ніхто так, як ізаляваньня людзі, не патрапіць гэтак ідэалізаваць усё, што робіцца па-за межамі іхнага зьнявольеньня. Было сапраўды цікава слухаць вязьняў, якія размаўлялі перад доўгачаканым спатканьнем пра волю, да маленькага кавалачку якой яны меліся дакрануцца. Магло здацца, што ніколі перад тым не было ў іхным жьцьці ані цяжкіх выпрабаваньняў, ані горкіх расчараваньняў. Воля была адзінай, благаславёнай, незаменнай. На волі інакш елася, спалася й працавалася, на волі ярчэй сьвяціла сонца, быў бялейшы сьнег і меней дакучаў мароз. „Памятаеш? Памятаеш?” — шапталі на нарах. „Ах, які я быў дурны, не хацеў на волі есьці чорнага хлеба”. „А я, — падхопіваў іншы, — кепска мне жылося ў Курску, хацеў у Маскву. Няхай толькі прыедзе мая жонка, я ўжо ёй распавяду пра той Курск, ох, распавяду”. Гэтыя размовы часта цягнуліся да глыбокай ночы на тых нарах, дзе ляжаў хтосьці, хто нядаўна вярнуўся са спатканьня. Канфрантацыя рэчаіснасьці й мары заўжды заканчвалася перамогай мараў. Невядома, што было прычынай — ці ўцялесьненая на тры дні воля не магла пахіснуць свайго сублімаванага вобразу, ці доўжылася занадта коротка, ці, урэшце зьнікнуўшы, як сон, пакідала пасья сябе пустку, у якой зноў не было чаго чакаць — досыць, што вязьні пасья спатканьняў былі раздражнёныя й маўклівыя. Я нават ня ўгадваю тут пра выпадкі, калі спатканьне набывала трагічны кірунак і зьмянялася разводам. Цясьляр з 48-й брыгады Красьцінскі два разы спрабаваў павесіцца ў бараку пасья спатканьня, падчас якога жонка папрасіла ў яго разводу й згоды аддаць дзяцей у дзіцячы дом. Прыглядаючыся да вязьняў пасья спатканьня, я часам рабіў выснову, што калі надзея можа быць адзіным зместам жьцьця, то яе здзяйсненьне часам робіцца невыноснай пакутай.

Маладзейшыя вязьні дадаткова перажывалі перад спатканьнем з жонкай, і ад найбліжэйшых таварышаў па нарах не ўкрывалі сваіх сэксуальных праблемаў. Гады цяжкай працы й голаду падкасілі ў іх мужчынскую моц, і перад збліжэньнем з амаль чужою ўжо жанчынай яны адчувалі, апрача нясьмелага ўзбуджэньня, бездапаможную распач і гнеў. Пару разоў мне

здаралася чуць мужчынскія пахвалкі пасья спатканьняў, але найчасцей гэта былі саромныя справы, якія ўсе ганаравалі маўчаньнем. Нават сярод „уркаў” прагучала абуранае мармытаньне, калі канваір, які падчас начной зьмены разнастайваў сабе жыццё падслухоўваньнем адгалоскаў з-за тонкай перагародкі *Дома Свиданий*, са сьмехам распавядаў брыгадзе пра тое, што пачуў. Дзіўная рэч: у зоне панавала сэксуальная разбэшчанасьць, кабет лічылі прастытуткамі, каханьне — прагулянкай у прыбіральню, а цяжарных дзяўчат з бараку матак віталі кпінамі, — але *Дом Свиданий* заставаўся ў гэтым моры броду, прыніжэньня й цынізму адзіным прыстанкам нармальнага пачуцьцёвага жыцця, памяць пра якое лягернікі захоўвалі з часоў волі. Памятаю, якую радасьць мы ўсе перажывалі, калі аднаму зь вязьняў прыйшоў ліст аб нараджэньні дзіцяці, зачатага падчас спатканьня. Каб нам аддалі тое дзіця, яно было б нашым агульным, мы б кармілі яго, абдзяляючы сябе, перадавалі б яго з рук на рукі, хоць мы й з лішкам мелі тут уласных байструкоў, зачатых на нарах — у зоне. І гэта было найважнейшым: што ў зоне, а ня ў *Доме Свиданий* — з вольнай кабетай, на чыстай пасьцелі... Такім чынам жыццё нас, мёртвых і забытых людзей, злучала тонкай ніткай з воляй, праз вузкую шчыліну выцягвала з труны, вечка якой душыла нас цяжэй, чым фізычныя пакуты.

Што яшчэ я магу сказаць пра *Дом Свиданий*? Хіба толькі тое, што я быў іншаземец, таму ніколі нікога не чакаў, і, можа, таму мае нататкі аб таварышах-вязьнях, у смутку якіх я міжвольна браў удзел, такія падрабязныя й аж да болю абыякавыя.

ПАЎСТАНЬНЕ ЗЬ МЁРТВЫХ

Шпіталь быў у лягеры нечым кшталту прыстані для разьбітых караблёў. Мала было вязьняў, якія б не ўздыхалі пра сябе, праходзячы ля масіўнага бараку зь вялікімі вокнамі: ох, каб на два, на тры тыдні патрапіць у шпіталь! У чысты ложак, у сьветлаю палату з клапатаівай сястрой, з ветлівым лекарам, з таварышамі-вязьнямі, якія глядзяць на цябе інакш, чым у бараку: па-людзку, спачувальна... Тыя два ці тры тыдні вяртаньня да чалавечнасьці маглі кожнаму з нас вярнуць хоць на хвіліну перад сьмерцю пачуцьцё ўласнай годнасьці. Мы прагнулі іх, марылі пра іх на працы і ўначы. У прынце, тут важны ня гэтулькі адпачынак, колькі мімалётнае й нетрывалае вяртаньне да колішніх уяўленьняў пра жыццё й людзей. Як і ў *Дом Свиданий*, вязень выбіраўся ў шпіталь, каб зазірнуць у лостэрка мінулага. І як з *Дома Свиданий*, у барак ён вяртаўся хутчэй зламаны, чым абноўлены.

Бо кошт, які даводзілася заплаціць за гэтае кароткае вяртаньне да нармальнасьці, быў занадта высокі. Існуе шэраг паданьняў пра безразважных, якія жыцьцём заплацілі за спакусу хоць на імгненьне пабачыць абсалютную прыгажосьць; тую прагу, якая штурхала іх да падпісаньня гэтай згубнай дамовы, прызвычайліся лічыць крыніцай няспыннага прагрэсу чалавецтва. Пры адпаведна зьменшаных памерах і патрабаваньнях жыцьця ў лягеры вязьні, што наважыліся адхінуць заслону, якая ахутвала іхнае колішняе сьветаадчуваньне, былі нейкім чынам падобныя да сваіх легендарных папярэднікаў. Прытым за гэтае кароткае паўстаньне зь мёртвых яны плацілі яшчэ больш пранізлівым і балесным усведамленьнем павольнай сьмерці, да якой вярталіся, выйшаўшы са шпіталю. Тыя, каму наканавана было сканаць у шпіталі, а не ў Трупярні, на нарах у бараку ці за працай, належалі да самых шчаслівых — яны яшчэ раз пабачылі лепшае аблічча сьвету перад канчатковым адыходам у іншасьвет.

Жыцьцё ў лягеры магчымае толькі тады, калі ў душы і ўспамінах вязьня цалкам сатруцца параўнанні з воляй. Гэта й азначае папулярнае сярод старых вязьняў выслоўе, якім суцяшалі новапрыбылых гаротнікаў: „Ничего, привыкнешь”. Вязень, які цалкам „прывык”, насамрэч амаль пра ўсё забыўся. Ён ня памятае, як некалі думаў, што адчуваў, каго й за што любіў, чаго не любіў, а да чаго быў прывязаны. У практыцы такіх вязьняў увогуле не бывае. Але даводзілася сустракаць людзей, якія пасья некалькіх гадоў у лягеры навучыліся лепей трымаць на прывязі ўспаміны, чым жывёльныя рэфлексы. Гэты інстынктыўны акт самаабароны часам пераходзіць у жалезную дысцыпліну, якая адгароджвае сучаснае ад мінулага непераадольнаю мяжою. Бальшыня вязьняў ня здольная ёй падначаліцца й шукае ратунку ва ўспамінах, як у наркотыках. А тыя, што, маўляў, „ня памятаюць”, — і мацнейшыя, і слабейшыя адначасна. Мацнейшыя, бо сапраўды звыкаюцца з законамі лягернага жыцьця, прымаюць іх як натуральныя й нармальныя; слабейшыя, бо ледзь зьявіцца шчыліна ў гэтым панцыры, намёк, які трохі жывей заглыбіцца ва ўяўленьне, як паводка здушаных успамінаў вырываецца, і ўжо нішто ня здолее яе стрымаць. Успаміны выбухаюць, апаноўваюць мозг, сэрца й цела тым мацней, чым глыбей яны былі загнаныя ў змрочныя лёхі забыцьця.

Простым людзям жыцьцё ў лягеры давалася лягчэй, бо яны ўважалі яго за найніжэйшае дно свайго й без таго нялёгкага існаваньня й з пэўнай пакарай у сэрцах чакалі ўзнагароды за цярдлівасьць у пакутах. Аднак людзі інтэлігентныя, адораныя жывейшым уяўленьнем, багацейшым досьведам, былі больш нецярдлівыя і, калі не маглі ўзброіцца доляй цынізму, аддаваліся

ва ўладу ўспамінаў — бездапаможна, са звязанымі рукамі й нагамі. Неверагодна характэрная рыса: „кулакі” й пабытовыя рэцыдывісты неяк неахвотна ішлі ў шпіталь, марудзячы пару дзён пасля вызвалення ў барак, — быццам іх стрымлівала ад гэтага несъядомая асыярога, што, аднойчы ўбачыўшы нешта, падобнае да волі, яны ўжо ніколі ня здолеюць жыць у няволі. Але шпіталь быў сапраўдным паратункам для тых, хто насуперак інстынктам не хацеў забываць. Яны віталі хваробу з радасцю, а вярталіся са шпіталю з завостраным і спакутаным тварам, быццам людзі, якіх сілаю адарвалі ад шчыліны ў муры, празь якую можна было пабачыць мінулае, а празь мінулае — будучыню.

Шпіталь месціўся ў адзіным барак, які разам з *Домом Свиданий* быў пабудаваны й дагледжаны ня горш, чым жытло вольных людзей у бліжнім Ерцаве. З шырокага калідору вялі дзверы ў палаты; у кожнай зь іх было два вакны й стаяла ня больш за восем ложкаў. Усюды панавала ўзорная чысціня, тым больш нязвыклая, што на яе глядзелі людзі, якія цярпелі такі бруд у бараках. Каб ня берлагі ў калідорах, на якіх хворыя часам чакалі па двое сутак, пакуль вызваляцца ложка, наш шпіталь нічым бы ня розніўся ад сыціпных, але старанна дагледжаных шпіталікаў у правінцыйных эўрапейскіх мястэчках. У малым пакоіку на сярэдзіне калідору месцілася дзяжурка для лягерных лекараў і сёстраў, а ў дзвюх зашклёных шафах захоўваліся лекі й хірургічныя інструмэнты. У асобных выпадках стол у дзяжурцы службы і апэрацыйным сталом.

Намінальна кіраўніком шпіталю быў вольны лекар зь Ерцава, ён празь дзень завітваў у зону на агляд хворых і ў амбуляторыю. Трое лягерных лекараў — Лёвэнштайн, зрасейшчаны паляк Забельскі й Тацяна Паўлаўна — слухаліся яго ўва ўсіх справах. Вольны лекар не займаўся вызваленнем ад працы вязняў і адпраўкай іх у шпіталь, затое сачыў за лячэннем і меў вырашальны голас, калі вялося пра вяртаньне хворага ў барак. Гэта было дастатковым сродкам кантролю, каб запабегнуць магчымых злоўжываньняў лягерных лекараў, якія тэарэтычна маглі скарыстаць свае паўнамоцтвы для палягчэння долі таварышаў. Аднак у практыцы кожны лягерны лекар вельмі дакладна выконваў правілы, памятаючы, што найменшая правіна пагражае яму адсылкаю да агульных працаў. Хворых можна было адпраўляць у шпіталь пры тэмпературы вышэй за 39 градусаў, а вызваляць ад працы — пры тэмпературы вышэй за 38 — ня лічачы няшчасных выпадкаў і скалечаньняў. Найбольшыя магчымасці парушэння правілаў існавалі пры вызваленні хворых ад працы, але нават і тут лягерныя лекары баяліся данасаў сваіх „асыстэнтаў” (гэтак званых „лекпомов”), адзінай кваліфікацыяй якіх пры

атрыманьні гэтай пасады было дачыненне да Трэцяга Аддзелу, а часам баяліся й саміх хворых, якіх Трэці Аддзел часам скарыстоўваў для выпрабавання лялянасыці лягерных лекароў. Заўжды было бяспечней памыліцца ў *мінус*, чым у *плюс*. Вязень, які, нягледзячы на прадугледжаную правіламі тэмпературу, не атрымоўваў вызвалення, нікім чынам не пагражаў становішчу лекара; затое вязень, які, ліхаманячы недастаткова, атрымаў вызваленне ад працы, мог раз і назаўжды абарваць лекарскую кар’еру ў лягеры. Вытлумачэнне гэтага прынцыпу было вельмі простае й на свой лад не пазбаўленае сэнсу: у перакананьні лягерных уладаў, было б бессэнсоўна ўмешвацца ў жыццё вязняў там, дзе яны маглі б шкодзіць адзін аднаму, але не належала дапусьціць, каб яны маглі адзін аднаму дапамагаць; гэта мае свой сэнс пры дапушчэнні, што ў няволі людзі маюць тэндэнцыю хутчэй дапамагаць адно аднаму, чым шкодзіць. На жаль, гэтая тэндэнцыя не распаўсюджвалася на савецкія лягеры. Апрача таго, лягернае заканадаўства прадугледжвала максымальны працэнт вызваленых ад працы (здаецца, 5%), якога нельга было перавысіць ні ў якім выпадку. Бывала, што лягерны лекар вызваляў найцяжэйшых хворых і высылаў на працу менш хворых, абяцаючы ім кампэнсацыю ў далейшым, каб толькі колькасць вызваленых не перавысіла вызначаную.

Лячэнне вязняў у шпіталі абмяжоўвалася збольшага невялікай дозай адпачынку й празьмернай дозай парашкоў ад тэмпературы. Лягерная аптэчка была такой убогай, што самі вязні на памяць ведалі назвы тых лекаў і прасілі іх, не чакаючы дыягназу. Аднак было відавочна, што згодна з таемнымі інструкцыямі лягерных уладаў (я ведаў пра гэта ад знаёмага лекара) у шпітальным лячэнні істотны высілак прыкладаўся, каб як найхутчэй паставіць на ногі вязняў, што яшчэ ня цалкам страцілі працаздольнасць. Для старых вязняў, невылечна хворых на сэрца, вязняў, саслабелых ад доўгае цынгі, і сухотнікаў шпіталь быў апошнім прыстанкам перад сьмерцю або Трупярняй. Абавязкам лекараў было давесці смяротна хворых вязняў да такога стану, каб пасля кароткага адпачынку яны здолелі ўласнымі нагамі дайсьці да блізкай Трупярні і там сканаць, вызваліўшы ложка у шпіталі. Поўнае зьнясіленне ад працы, розныя формы галоднага шаленства, курыная сьлепата й авітаміноз у апошняй стадыі, калі ўвесь арганізм ператвараўся ў суцэльную язву, а зубы й валасы выпадалі — лячыліся ў найлепшым выпадку скіраваньнем у Трупярню, нават бяз спробы даць рады ў шпіталі. Толькі той, чый арганізм быў яшчэ досыць моцны, каб рэгенэравацца ад самога факту кароткага адпачынку, мог спадзявацца, што ягоны побыт у

шпіталі будзе нечым большым, чым толькі ўцёкамі ад лягернай рэчаіснасці ў сферу сонных мараў аб мінуўшчыне.

Умовы ўтрымання ў шпіталі ў параўнанні зь лягернымі былі непраўдападобна шыкоўныя. Кожны хворы разам з накіраваннем у шпіталь атрымоўваў картку ў лазню, мяняў ля ўваходу ў палату свае лахманы на чыстую бялізну, яму паказвалі ягоны ложка са сьвежаю пасьцелью, ля якога стаяў начны столік; незалежна ад памеру выпрацаванай перад шпіталем нормы, кожны вязень атрымліваў у шпіталі „трэці кацёл”, вітамінную салатку супраць цынгі й вялікую порцыю белага хлеба — цынготныя атрымоўвалі, апроч таго, два драбкі цукру й кавалачак маргарыну. Гэта было так нязвычайна й неверагодна, што вязьні, якія адведвалі сваіх хворых прыяцеляў у шпіталі, адразу ля дзвярэй здымалі шапкі з галоў і не адважваліся пераступіць парог, пакуль ім не надавала сьмеласці ветлівае запрашэнне сястры.

Той, хто піша пра савецкія лягеры, ня мае права не ўздаць прыхільную ветлівасць і сардэчнасць сясыцёр. Можна, таму, што яны былі, прынамсі ўдзень, у больш людзкіх варунках, а можна, таму, што шпіталь быў адзіным месцам у лягеры, дзе можна было прыйсці на дапамогу ў чалавечых пакутах — лягерныя сёстры ставіліся да хворых з такой клапацілівасцю, чуласцю й адданасцю, што мы патрохі пачалі ўважаць іх за асобаў зь іншага сьвету, якім толькі недарэчны выбрык лёсу судзіў разам з намі трываць усе пакуты няволі. Гэтая атмасфера шпіталю рабіла пэўны ўплыў і на людзей вольных. Начальнік лягеру Самсонаў заўжды падчас інспекцыі перакідваўся з хворымі слоўкам, а вольны лекар Ягораў (пра якога казалі, што і ён некалі быў вязнем) ня мог схаваць у сваім суворым голасе цяплейшых нотак, калі на хвілю спыняўся ля ложку хворага.

Мае шпітальныя ўражанні ў ерцаўскім лягеры, якія я параўноўваю з апавяданнямі й успамінамі іншых вязняў, прыводзяць да высновы, што ў Расеі пануе нешта кшталту „культу шпіталёў”. Нават у найгоршых лягерах, нават падчас шалёнага „*произвола*” й лягернага „*пионерства*” шпіталі былі быццам выключаныя з сыстэмы савецкага рабства й захавалі іншы, больш людзкі, статус. Было нешта неверагоднае ў тым, што ўжо за парогам — адразу пасля выпіскі са шпіталю — вязень зноў рабіўся вязнем, але пакуль ён ляжаў у шпітальным ложку, датуль яму належалі ўсе правы чалавечнасці, апрача волі. У вачох чалавека, ня звыклага да кантрастаў савецкага жыцця, шпіталі вырасталі да памераў храмаў пасярод ашалелай Інквізыцыі — парушэнне іхных правілаў азначала амаль блюзнерства; можна, ня так ужо й шанавалі ў шпіталях чалавека, але прынамсі яго паважалі ў тых межах, якія адрозніваюць кару ад катавання.

*

Таму цяжка здзіўляцца, што вязьні хапаліся за любыя сродкі, абы атрымаць накіраваньне ў шпіталь. У п'янэрскі пэрыяд савецкіх лягероў такі ўступны білет давала самаскалечаньне на працы; я бачыў шмат вязьняў з адсечанымі пальцамі на адной альбо абедзьвюх руках, а мой добры Дзімка ў 1937 г. заплаціў за тры месяцы побыту ў шпіталі нагою, пратэз потым даў яму права атрымаць параўнальна лёгкую працу „дневальнаго” ў бараку. Аднак ужо ў 1940 г. лягерныя ўлады, уражанья колькасьцю калецтваў, зразумелі вытокі зьявы, і з таго часу „няшчасныя выпадкі” на працы, не пацьверджанья дакладным апісаньнем здарэньня, караліся як „саботаж” — дадатковым дзесяцігадовым выракам — гэтакім чынам, панятак „самапашкоджаньне цела” патрапляў у той параграф савецкага кодэксу, у якім вядзецца пра „шкодніцтва”. Аднак яшчэ ў сьнежні 1941 г. я быў сьведкам, як у зону прывезьлі зь лесапавалу маладога вязьня з адсечанай ступнёй; праз два дні яго выпісалі са шпіталю, нягледзячы на пратэсты й маленькі.

Але вязьні не здаваліся. Загнаеньне параўнальна малой ранкі выклікала запаленьне, якое часам даводзіла толькі да лёгкай гарачкі, але бывала, што падымала тэмпературу да патрэбнай мяжы. Сярод „уркаў” папулярна было ўпырскваць мыла ў мачавод — гэта выклікала высыпкі, падобныя да праяваў вэнэрычнай хваробы, і давала вызваленьне прынамсі на час агляду. Я сам, разагрэўшыся на працы так, што кашуля ліпла да целу, распрануўся да пояса на 35-градусным марозе й празь дзень — гэта было ў лютым 1941 г. — патрапіў на два тыдні ў шпіталь.

У вялікай палаце сястра паказала мне месца паміж немцам С. і расейскім кінаакторам Міхаілам Сыцяпанавічам В. Першыя пару дзён мы ляжалі побач, не абзываючыся адзін да аднога. Шпітальны дзень мінаў паволі, а ночы — калі я трохі адастаўся — увогуле мелі ў сабе нешта ад вечнасьці. Я ляжаў, утаропіўшы вочы ў столь, або глядзеў у белыя ад наледзі шыбы, за якімі распасыціралася непранікальная цэпра. Я стараўся ня спаць, каб хаця б такім чынам падоўжыць свой побыт у шпіталі. Цяпер я адчуваў лепей, зь інтэнсыўнасьцю, якая адначасна межавала з болем і радасьцю, усё сваё прыніжэньне, усю бяdotу лягернага жыцьця. Аднак пры гэтым я паўставаў зь мёртвых у цішы й самоце й неаднойчы марыў, як пра найвялікшае шчасьце, каб мяне перавялі ў адзіночную камэру. Пасьля паўночы палаты абыходзіла сястра Яўгенія Фёдараўна і, не запальваючы сьвятла, клала па чарзе кожнаму з нас далонь на лоб; я ўдаваў, што сплю, каб пазьбегнуць пытаньняў. Я памятаю, што аднойчы моўчкі схапіў яе за руку й

прыціснуў да ейнай далоні ссохлыя ад гарачкі вусны. Яна глядзела на мяне з трывогаю й інстынктыўным страхам, але з таго часу вітала мяне ўсьмешкаю заўжды, калі заходзіла ў нашу палату. Шпіталь быў адзіным у турме й лягеры месцам, дзе гасілі сьвятло. І менавіта тады, у цемры, я ўпершыню ў жыцці ўсведаміў, што толькі самота ёсць адзіным у існаванні чалавека станам, які мяжуе з абсалютным унутраным спакоем, з паўстаньнем індывідуальнасці. Толькі ў пустцы самотнасці, якая паглынае ўсё, у цемры, якая сьцірае контуры зьнешняга жыцця, можна адчуць, што ты зьяўляеся сабой аж да межаў сумненьня, якое раптам нагадвае пра ўласнае ўбоства ў бясконца вялізным абшары сусьвету. Гэты стан мае ў сабе нешта містычнае, штурхае чалавека ў абдымкі рэлігіі — я й быў у той час рэлігійны, молячы ў блюзьнерстве: „Божа, дай мне самоту, я так ненавіджу людзей”. Бо адначасна з гэтай эўфарыяй уваскрашэньня асабовасці я адчуваў, што зьяўляюся могілкамі ўсяго, што лучыць мяне зь іншымі людзьмі. Я ня думаў пра лягер, ня думаў пра тых, хто гіне за бартом шпітальнага каўчэгу, я ня думаў пра найбліжэйшых людзей, пра сяброў — ні пра кога, апроча самога сябе. Такім чынам, я паміраў, адраджаючыся. З кожным днём я з усё большай нянавісьцю думаў пра вязьня, які заўтра прыйдзе заняць маё месца. Горкі гэта трыюмф — адваліць камень ад грабніцы ў выпаленай і бясплённай пустэльні. У тья хвіліны, калі ноч датыкалася да маіх запаленых вуснаў расою цемры й я чуў у цішы ўдары ўласнага сэрца, нібы крокі, што мэралі бясконцасць, да мяне вярнулася ўпэўненасць ва ўласным існаванні, і знікла павага да існавання іншых. Я быў як сьляпы, што, атрымаўшы зрок, прачнуўся ў пустэчы, поўнай люстэркаў, якія адбіваюць толькі ягоную самоту.

Гэты стан працягваўся не даўжэй за гарачкавы пэрыяд — каля пяці дзён. Адразу ж пасля таго да мяне вярнуліся сілы, каб удзень сядзець на ложку й нават спрабаваць паразмаўляць з суседзямі. Самым таварыскім аказаўся Міхаіл Сьцяпанавіч В., прыгожы стары зь сівой каінападобнаю бародкаю й аголенаю галавою, які да арышту граў ролі царскіх баяраў у савецкіх гістарычных фільмах. Папулярнасць, якой цешацца ў Расеі ўсе кінаакторы, не вылучаючы статыстаў, прывяла да таго, што праз год працы ў лесе Міхаіл Сьцяпанавіч быў „расканваяваны” й выконваў ролю начнога вартаўніка на адным са складоў на базе. Пачуваўся ён не найгорш — вольныя чыноўнікі часам савалі яму ў руку кавалак хлеба ці папяросу — і здавалася, што ён цалкам задаволены лёсам. Распавядаў ён пра сябе глыбокім, трохі экзальтаваным голасам, тыповым для людзей, якія хоць трохі пацёрліся ля сцэны. Я пішу пра яго падрабязней, бо ні разу не сустракаў у лягеры чалавека,

які б гэтак, як Міхаіл Сьцяпанавіч, уважаў бы ўсё, што зь ім сталася, за цалкам натуральную рэч. Была ў ім пакора чалавека, выхаванага ў паслухмянасьці й павазе да любое ўлады, дысцыплінаванасьць узорнага абываталя. Нават калі ён распавядаў мне, як у 1937 г. яго забралі за тое, што занадта добра граў у нейкім фільме шляхетнасьць аднаго з баяраў Івана Грознага, ён не дазволіў сабе ані найменшай усмешкі, а на ягоным твары малявалася такая павага, быццам ён расказваў пра сапраўднае злачынства. „Так трэба, Густаў Іосіфавіч, — казаў ён, — так трэба...” Я намагаўся яму вытлумачыць, што гэта нялюдзкае глупства, але ён слухаў мяне няўважліва, лагодна гледзячы перад сабою й гладзячы сваю цудоўную бародку. Ён меркаваў, што найвялікшым гонарам, які мог заслужыць прыстойны чалавек, была ўхвала ў вачох дзяржавы, а найвялікшай ганьбаю — словы незадаволенасьці ў вуснах падданных. Лёс таварышаў па няшчасьці быў яму, падавалася, цалкам нецікавы. „*Определённо заслужили*”, — часам казаў ён, а часам нечакана з ноткаю пранізьлівага болю ў голасе казаў: „Бедныя людзі, бедныя людзі”. Ён належаў, з майго перакананьня, да таго тыпу абываталя, які першы шчыра павітае падзеньне кепскай улады, але ніколі не наважыцца ўзьняць на яе руку, пакуль яна моцна сядзіць у сядле. Бо ў ім жывіліся два пачуцьці: глыбока схаваны бунт супраць несправядлівасьці й інстынктыўная вера, што вызначэньне нормаў справядлівасьці й права належыць людзям, якія кіруюць.

Міхаіл Сьцяпанавіч саромеўся свае віны. Саромеўся, уважаючы яе за сьмешную. У ім было нешта „старорэжымное”, на што я ня мог глядзець без замілаваньня й узрушэньня: нейкая парэшткавая й анахранічная звычка ўважаць турму за форму справядлівага пакараньня, а асуджаных — за сапраўдных злачынцаў. У ягонай сьвядомасьці ня месціўся факт, што нявінны чалавек можа быць пазбаўлены волі. Таму ён паволі паверыў ва ўласную віну, а можа, удаваў, што верыць, гадзінамі распавядаючы, як ён бяздумна захапіўся сваёй роляю й як акторскім шаржам сапсаваў тэндэнцыю фільму. Не было іншага выйсьця, як толькі сур’ёзна слухаць яго й спачуваць ягонай трагічнай памыцы. На шчасьце, Міхаіл Сьцяпанавіч хутка вярнуў здароўе й за два дні да выпіскі ўжо дэклімаваў нам, стоячы пасярод палаты ў тэатральна рыцарскай позе, вершы Пушкіна, якога вельмі любіў. Я памятаю толькі радок зь „*Песни о вещем Олеге*”, бо ён паўтараў яго вельмі часта, з драматычным хваляваньнем акцэнтуючы кожнае слова:

„*Скажи-ка, кудесник, любимец Богов, что станется в жизни со мною...*”

Другі мой сусед, немец С., быў значна больш маўклівы, хоць бы таму, што вельмі слаба размаўляў па-расейску. Нягледзячы на тое,

што ён ня быў камуністам, у 1934 г. прыехаў у Баку ў якасці інжынэра ў рамках дамовы, паводле якой СССР „пазычаў спэцоў” у розныя галіны вытворчасці. Сярод усіх маіх знаёмых вязняў у лягеры С. быў адзіным чалавекам, у злачынства якога я быў схільны паверыць. Ёсць людзі, якія звяртаюць на сябе ўвагу й узбуджаюць падазрэнні ўжо адным сваім выглядам і паводзінамі — С. належаў да іх. На бледным, знішчаным турмою й хваробаю твары гарэлі несамавітым агнём вочы, у якіх, апрача пагарды да атачэння, можна было вычытаць востры розум шпэга. Вузкія, канвульсыўна сьціснутыя вусны выражалі нянавісьць, жорсткасць і драпежнасць загнанага зьвера. Ён усім задаваў кароткія пытанні, якія адразу траплялі ў сутнасць любое справы, і праз пару дзён я быў упэўнены, што ён ведае пра нас болей, чым Трэці Аддзел. Да Міхаіла Сьцяпанавіча ён ставіўся з несхаванай пагардаю й неаднойчы ледзь стрымліваў разьлюпанасць, слухаючы ягоныя наўныя аповеды пра той няшчасны фільм; „*Gott, wie gross ist dein Tiergarten*”, — прашаптаў ён аднойчы, выцягнуўшы да неба схуднелыя рукі.

С. быў хворы на цынгу й ляжаў у шпіталі два месяцы, але я быў упэўнены, што калі б не савецка-нямецкая дамова й той факт, што ён быў ня немцам, народжаным у Расеі, а (прынамсі намінальна) нямецкім грамадзянінам, — ён бы ўжо даўно ня жыў. Раз, схіліўшыся да мяне, ён ціха сказаў: „Праз паўгода пачнецца вайна, і гэтая дрэннь заплоціць за ўсё”. Вайна выбухнула трохі раней, але заплаціў за яе ў першую чаргу сам С. Нягледзячы на апошнюю стадыю цынгі, 23 чэрвеня яго выкінулі са шпіталю нават бязь лекарскага агляду й паслалі этапам разам зь немцамі, выкінутымі зь лягерных кантораў, у карную Аляксееўку Другую. Я бачыў яго на вартоўні, калі фармавалі этап. Яго падтрымлівалі двое паволскіх немцаў, ён калаціўся ад холаду, перапалоханы й бледны, быў у падзёртых лахманах ды абвязаных матузкамі ботах. У ім не засталася нічога ад ранейшай упэўненасці ў сабе й пагардлівай вышэйшасці. Цынга ў апошняй стадыі выклікае ня толькі выпадзенне зубоў, валасоў і гніенне ўсяго цела, але й псыхічныя зьмены — дэпрэсію, мэлянхолію, стальбя фобіі. С. выглядаў як куча зьлепленых і абвязаных анучамі людзкіх адкідаў, і я пакляўся б, што ён вось-вось рассыплецца на вачох ува ўсіх, калі таварышы ня будуць падтрымліваць яго з абодвух бакоў. У ягоных вачох, некалі такіх праніклівых і халодных, маляваліся страх і прыніжэнне. Потым мне сказалі, што ён нават не дайшоў да Аляксееўкі Другой. Этап, які гналі пешкі 25 км, пакінуў яго ў лесе на дзясятым кілямэтры разам са старым немцам з рахункаводчай канторы й канваірам. Ніхто іх ужо ня бачыў, але вязні пазьней казалі ў

Аляксееўцы, што, адыйшоўшы ня болей за кілямэтар, пачулі два стрэлы, якія ўдарылі ў лесе, як раптоўны гром.

*

Былі лягеры, у якіх са становішчам лекара былі звязаныя выключныя прывілеі. Ня кажучы ўжо пра магчымасьць хабару за вызвалены ад працы, лягерныя лекары мелі вольны доступ да кухні й аптэчкі. Кожная кабета ў лягеры марыла патрапіць у шпіталь, трохі лепей харчавацца й за гэта ўначы адведваць лекара ў ягонай дзяжурцы; кожны „урка”, трохі разбагацеўшы на рабаваныя палітычных, заплаціў бы любыя грошы за крышачку сыпірту з аптэчкі альбо за порцыю валяр’янкі, на якой рабілі наліўкі з высушаных скарынак хлеба, або за хлёрагідрат, які замяняў гацьш, опіюм ды марфін і прыводзіў лягерных наркаманаў у стан часовага здранцьвення. У такіх лягерах лекары ўтваралі недасягальную касту са сваім стылем жыцьця, магчымасьцямі й нават оргіямі; чым лепей была арганізаваная ў лягеры лекарская мафія, тым больш было падставаў дапуськаць, што да яе належыць на правах найбольшага ўдзелу ў паборах вольны лекар, які сам быў некалі вязьнем.

Сярод вольных людзей, што працавалі ў ГУЛАГу, у адміністрацыях савецкіх лягераў, было шмат колішніх вязняў. Большасьць лекараў, інжынэраў, чыноўнікаў і тэхнікаў адразу па сканчэньні тэрміну атрымлівалі або другі вырак, або прапанову застацца ў лягеры на някепска аплатных пасадах, якія давалі права на 2–3-пакаёвыя кватэры ў бліжнім мястэчку. Гэткая форма кампрамісу прыносіла карысьць абодвум бакам, таму рэдка здаралася, каб хто адмаўляўся. Пасьля гэтулькіх гадоў няволі ў лягеры сярэдні вязень настолькі адвыкаў ад волі, што думаў пра яе з жахам, як пра сытуацыю, у якой зноў будзе жыць у стане вечнага страху, за ім будучь сачыць сябры, родныя й калегі, яго будучь авансам падазраваць пасья толькі што адбытага выраку; да таго ж нейкім чынам лягер рабіўся ягоным другім жыцьцём — ён ведаў ягоныя законы, звычаі й правілы, ён свабодна ў ім рухаўся, ведаў, як тут трэба жыць і ўнікаць небысьпекаў, гады, праведзеныя за дротам, неяк прытуплялі ягонае ўяўленьне, і мары пра волю ляцелі ня гэтулькі да роднага Кіеву ці Ленінграду, колькі да адкрытай прасторы за зонаю й да малога мястэчку, у якім увечары запальвалася сьвятло, а ўдзень гулялі ў сьнезе дзеці; калі вязень ня меў да каго вяртацца, калі цягам гэтых гадоў яго пакінулі блізкія — рашэньне было яшчэ прасьцейшым. А лягер атрымоўваў добрага працаўніка, абазнанага ў жыцьці й звычках вязняў, ляяльнага, ужо назаўжды прыкаванага да колішняй

галеры; НКВД таксама мела свае прычыны, каб падтрымліваць гэтыя працоўныя кантракты, якія заключаліся паміж колішнімі перасьледнікамі й перасьледаванымі — гэта спрашчала задачу лякалізацыі лягернай інфэкцыі на тэрыторыі некалькіх дзясяткаў кілямэтраў, пастаўляла кваліфікаваных даношчыкаў і надавала лягерам выгляд нармальных папраўчых устаноў, у якіх кожны вязень мог штодня бачыць свайго колішняга таварыша, узнагароджанага воляй і выхаванага на паўнапраўнага грамадзяніна Савецкага Саюзу.

Аднак для нас, людзей, якія глядзелі на гэта іншымі вачыма, вольныя людзі, якія некалі былі вязьнямі, былі балючым, невыносным відовішчам. З-за іх лягер набываў рысы зьявы, ад якое няма паратунку. Нам здавалася, што ўжо нішто на сьвеце ня можа выратаваць нас ад лёсу людзей, назаўжды прывязаных да месцу зьнявольеньня. Сьвет трывожна скурчыўся да найбліжэйшага гарызонту, які можна было акінуць вачыма. Мы глядзелі на вольных людзей — некалі нашых таварышаў — з такім пачуцьцём, якое мог бы перажываць каталік, калі б раптам пераканаўся на ўласныя вочы, што жыцьцё пасья сьмерці нічым ня розніцца ад зямнога існаваньня: такая ж непарыўная стужка пакутаў, удараў і падзеньняў. А між тым, каб надыйшла дзя нас хвіліна выбару, кожны другі вязень — за выключэньнем, можа, іншаземцаў, якія не маглі пагадзіцца з думкай аб вечнай няволі — сагнуўся б перад рызыкай вяртаньня да мінулага, абіраючы форму паў- або нават чвэрцьволі, менш зваблівай, але й менш небясьпечнай.

Дзіўна, але колішнія вязьні ставіліся да людзей за калючым дротам яшчэ больш сувора й абыякава, чым людзі сапраўды вольныя. Ці яны ненавідзелі ў іх сваю мінуўшчыну, ці хацелі набыць (часам залішне старанна) ухвалу начальства, ці ўрэшце доўгія гады ў лягеры навучылі іх цынзму й жорсткасьці — але вязьні не маглі спадзявацца на паразуменьне зь людзьмі, якія некалі дзялілі зь імі нары ў бараку. Затое існавала адна лягерная сфэра жыцьця, у якой колішнія вязьні выказвалі ня толькі паразуменьне, але й прадпрымальнасьць і спрыт: разам з брыгадзірамі, дзясятнікамі або лягернымі лекарамі яны выкарыстоўвалі ўсе магчымасьці, каб здабываць са свайго прывілеяванага становішча ўсялякую выгаду. Усе формы хабарніцтва ў лягеры абпіраліся на саўдзел былых вязьняў. „Туфта” пры налічэньні нормы мела шанцы на посьпех, калі вольным дзясятнікам быў колішні вязень. Працяг побыту ў шпіталі ў пэўнай меры залежаў ад таго, ці вольны лекар быў колісь вязьнем, таму доктарскія мафіі ў лягерах, якія здабывалі часам сур’ёзныя выгоды з хабару ад вязьняў і з продажу „уркам” алькаголю, ператвараючы жаночыя аддзелы ў шпіталі ў

своеасаблівыя гарэмы — дзейнічалі тым спраўней, чым больш маглі разьлічваць на маўклівы дазвол вольнага лекара, які з уласных турэмных часоў навучыўся ўважаць лягер за змову бяспраўных, асьвечаную мацнейшымі.

Гэтага ўсяго, аднак, нельга было сказаць пра Ягорава, нашага вольнага лекара, які ў 1939 г. адседзеў васьмігадовы вырак у Кругліцы й атрымаў пасаду начальніка „санчасты” ў ерцаўскім лягеры. Высокі, худы, негаваркі, з зацьвярдзелым, як кара, тварам, з халодным позіркам і трохі нэрвовымі рухамі рук, Ягораў быў чалавекам вельмі стрыманым і непадкупным. Ён дыстанцыяваўся ад лягерных лекараў, ніколі ня бачылі, каб ён еў ці піў у зоне, да хворых ён ставіўся сурова, але ў гэтай суровасьці была ледзь заўважная нотка сардэчнасьці. Кожнага разу, калі ён зьяўляўся на дарозе, што вяла да шпіталю, — у сваім доўгім футры, высокай авечай шапцы й скураных ботах з мэталёвымі зашмаргамі, — дзяжурны лекар дрыготкімі рукамі пачынаў парадкаваць тэмпературныя лісткі, а Яўгенія Фёдараўна бялела ад хваляваньня. Казалі, што менавіта яна была апошняй сувязьцю, якая лучыла Ягорава зь лягернай мінуўшчынай. Ён пазнаёміўся зь ёй яшчэ да вызваленьня з Кругліцы, стаў яе лягерным мужам і сваю згоду заняць пасаду ў Ерцаве даў з умовай, што яна пяройдзе ў Ерцава. У любым выпадку, Міхаіл Сьцяпанавіч распавядаў мне, што яна прыйшла этапам з Кругліцы адразу ж з накіраваньнем у наш шпіталь, праз два месяцы пасья прызначэньня Ягорава.

Гэты зьвязак быў у лягеры нечым незвычайным, заснаваным на сапраўдным пачуцьці, нават вернасьці. У прынцыпе, кожны вольны чыноўнік мог мець жанчыну зь лягеру за пайку хлеба, але нельга было ўявіць, каб ён адважыўся альбо захацеў надаць гэтай мімалётнай капуляцыі трывалы пачуцьцёвы акцэнт. Кабеты прыходзілі й адыходзілі, як хвалі этапаў, а сталай заставалася толькі магчымасьць мець іх без усялякіх цяжкасьцяў. Малады й нежанаты лягерны чыноўнік ня мог нават пералічыць і агарнуць памяцьцю твары, якія прайшлі празь ягоную драўляную каморку ў зоне. Аднак у гэтым выпадку было нешта большае — каханьне або, у скрайнім выпадку, ягоная парэшткавая форма. І хаця лягерныя ўлады, вязьні ў зоне й вязьні, што працавалі ў шпіталі, не маглі мець сумневаў у сутнасьці зьвязку, што лучыў гэтых двух людзей, Ягораў і Яўгенія Фёдараўна паводзілі сябе так, быццам стрыманасьць і інтымнасьць былі ўмоваю трываласьці іхнага пачуцьця.

Сястра Яўгенія Фёдараўна часам прыходзіла ў нашу палату адвячоркам і, сеўшы на краёк ложку старога актора, апавядала пра сябе. Ад бацькі-расейца й маці-ўзбэчкі яна насьледавала выключную прыгажосць: у яе быў смуглы дробны твар,

прыўкрасныя й сумныя вочы, чорныя валасы па-старасьвецку зачасаныя на бакі й сплеченыя на патыліцы ў невялікі вузел; нягледзячы на тое, што ёй, напэўна, было за трыццаць, яна захавала ў фігуры й руках дзявоцкасьць і грацыю маладой паненкі. Яна была студэнткай мэдыцыны ва ўнівэрсытэце ў Ташкенце, калі яе арыштавалі ў 1936 г. за „нацыяналістычны ўхіл”. На чым той „ухіл” палягаў, яна не магла дакладна сказаць, аднак зь ейных заўвагаў і сьмела выказаных меркаваньняў я зразумеў, што ёй была ня надта дастадобы русыфікацыя Ўзбэкістану, хаця яна й была па бацьку расейкаю й толькі праз маці магла адчуваць нейкую сувязь са сваёй прыёмнай азыяцкай радзімай. Ейныя погляды ўяўлялі сабой дзіўную мешаніну эўрапейскага прагрэсізму й азыяцкага кансэрватызму; яна лічыла сябе прыхільніцай вольнага каханьня, свабоды звычайў і вольных шлюбных зьвязкаў, аднак не дазваляла ні словам зганьбіць становішча жанчын у Сярэдняй Азіі. У гэтых размовах яна ні разу не згадала Ягорава; толькі аднойчы, калі апісвала свой цяжкі пачатак у Кругіцы, сказала між іншым, што ля самай мяжы зьнясіленьня яе забраў з працы ў лесе наш вольны лекар, тадышні кругліцкі вязень. Я зразумеў, што таямніца, якая атачала яе зьвязак зь Ягоравым, тлумачылася ня толькі прагай прыватнасьці: Яўгенія Фёдараўна ненавідзела людзей вольных і саромелася парушэньня вязенскай салідарнасьці. У прысутнасьці Ягорава яна намагалася захоўваць заўсёдную абыякавасьць, але колькі разоў, правёўшы зь ім у дзяжурцы пару гадзінаў, заходзіла ў памату і ўнікала нашых позіркаў. Таму выглядала на тое, што Ягораў кахаў яе, бо быў вязнем і ня мог або не хацеў пра гэта забыцца, а яна калі й разьдзяляла ягоныя пачуцьці, дык дакладна з тае самае прычыны. „Аднак гэта ня можа працягвацца вечно, — казаў я часта Міхаілу Сьцяпанавічу, — у гэтым ёсьць для яе нешта прыніжальнае. Ягораў адведвае яе як прастытутку й вяртаецца за зону ў іншае, вольнае жыцьцё”.

Празь месяц пасьяя выпіскі са шпіталю я наведаў Яўгенію Фёдараўну ў той дзень, калі Ягораў не прыходзіў у зону, і засьпеў у яе Яраслава Р., студэнта політэхнікі ў Ленінградзе, які быў арыштаваны ў 1934 г. у сувязі з забойствам Кірава, вызвалены ў 1936г. і зноў арыштаваны ў 1937-м. Яны сядзелі на кушэтцы, якая звычайна служыла для агляду хворых, гледзячы адно на аднаго гэтакім позіркам, які выключаў усялякія сумневы. У ейным голасе, заўжды такім стрыманым і цьвёрдым, цяпер гучала нота бязьмежнай адданасьці, гарачыя вочы сьвяціліся шчасьцем, якога ніколі не пабачыш на тварах вязьняў. Я іх бачыў потым летнімі вечарамі на зоне — казалі, што Яраслаў у Яўгенію Фёдараўну на „довольствіи”, але для мяне гэта было каханьне, бязьмежнае,

найчысьцейшае каханьне, якое наканавана мне было пабачыць у лягеры. Ня толькі мне, зрэшты. Міхаіл Сьцяпанавіч акрэсьліў зьмену, якая адбылася ў выглядзе й паводзінах нашай шпітальнай сястры, як „уваскрашэньне”. У гэтым слове было, напэўна, шмат перабольшваньня, хаця з аднаго пункту гледжаньня яно трапляла ў самую сутнасьць: „паўстаньне зь мёртвых” азначала вяртаньне да незалежнасьці пачуцьцяў — вяртаньне, што паставіла на карту самое жыцьцё. Бо для нас не было ніякіх сумневаў, што дастаткова аднаго слова Ягорава, каб Яўгенія Фёдараўна аднойчы ранкам пайшла зь лясной брыгадай.

Аднак Ягораў, здавалася, ня бачыць, што робіцца за ягонымі плячыма. Як і раней, ён празь дзень прыходзіў у лягерны шпіталь, як і раней, вечарам павольным крокам выходзіў з зоны. І хаця мяне зь ім нічога не лучыла, я быў у гэтай дзіўнай драме — зь нейкай інтуіцыі — на ягоным баку. Мне здавалася, што ён перажываў разрыў ня толькі з каханай жанчынай, але й з лягерам, да якога дзіўным чынам прывязаўся. Пра яго казалі, што на пятым годзе ягонага тэрміну ад яго адцуралася жонка, і цяпер усё, што яго лучыла з жыцьцём, сабралася ў Ерцаве. Ці мог вярнуцца на сапраўдную волю той, хто быў, як сабака, прывязаны да месца, дзе правёў восем найцяжэйшых гадоў жыцьця?

Пад канец лета зусім нечакана ЯраслаўР. быў адпраўлены этапам у пячорскія лягеры— гэта азначала, што Ягораў спрабаваў змагацца. Але празь дзень Яўгенія Фёдараўна таксама папрасілася ў які іншы лягер па-за Каргаполем — гэта азначала, што паддавацца яна не збіраецца. Яе просьбу адхілілі, але Ягораў перастаў прыходзіць у зону. Відаць, ён папрасіў звальненьне й выехаў у іншы лягер, аднак ніхто ня мог сказаць на гэты тэмаць нічога пэўнага. У любым выпадку, мы яго больш ня бачылі, а ў студзені 1942 г. Яўгенія Фёдараўна памерла падчас родаў, даўшы жыцьцё дзіцяці свайго сапраўднага каханьня й заплаціўшы ўласным жыцьцём за сваё кароткае Паўстаньне зь мёртвых.

ВЫХАДНЫ ДЗЕНЬ

Мінаў месяц за месяцам, а мы працавалі штодзённа, падманутыя надзеяй, што неўзабаве абвесьцяць „выходной день”. Паводле лягерных правілаў, вязьням раз на дэкаду належыць аднадзённы адпачынак. Аднак практыка паказала, што, сьвяткуючы нават раз на месяц, вязьні наносіць сур’ёзныя страты вызначанаму вытворчаму пляну. Таму ўзьнік звычай, паводле якога „выходной день” абвешчалі тады, калі лягер перавысіць свой плян на чвэрць. У зусім выключных выпадках за падставу для выходнага бралася сярэдняя выпрацоўка за месяц, каб

пазьбегнуць пагрозы занадта рэзкага падзення вытворчасці цягам наступных двух месяцаў. Але мы ня мелі ніякага ўплыву на рахункаванне працы й вытворчы плян лягеру, таму гэтае маўклівае ўстанаўленне было фікцыяй, якая цалкам аддавала нас на літасць лягерных уладаў. Як шмат у чым іншым, кіраўніцтва лягеру толькі ў агульных рысах трымалася інструкцыяў з Масквы. Выходзілі, якія ставілі перад лягерам ГУЛАГ і прамысловыя трэсты, што заключалі эксплуатацыйныя дамовы ў рамках найму працаўнікоў-вязняў, былі такія высокія, што ператваралі правілы й рэгламенты ў стос макулатуры. Я чуў пра лягеры, у якіх „*выходной день*” прызначаўся прыкладна кожныя 3–4 тыдні; падчас майго паўтарагадовага побыту ў Ерцаве мы атрымлівалі вольны ад працы дзень толькі каля 10 разоў (адзін зь іх — як ва ўсіх савецкіх лягерах — 1 траўня), але ніколі мне не даводзілася сустраць вязня, які б мог пахваліцца, што ў ягоным лягеры бригады застаюцца на зоне кожныя дзесяць дзён.

Гэтая сыстэма мела свае добрыя й кепскія бакі. Вязні даходзілі да рысы фізычнага вычарпаньня, але з тым большым хваляваннем чакалі дня, які даў бы кароткую хвіліну адпачынку. Мне здаецца, нуда жыцця ў няволі ўвогуле недаацэнываецца; а між тым яна такая дакучлівая й безнадзейная, што кожная разнастайнасць робіцца тым больш заманлівай, чым даўжэй яе чакаеш. Мы штодня мелі права чакаць абвяшчэння сьвяточнага дня; калі ж ён урэшце надыходзіў і мінаў хутчэй, чым можна было ўявіць падчас чакання, у нашым жыцці зноўку раскрывалася пустка, якую патрэбна было напоўніць нейкай надзеяй. Найцяжэй пражываліся першыя тыдні пасля вольнага дня, бо яны былі занадта блізкімі да чагосьці, што ўжо сталася мінуўшчынай і яшчэ не магло быць абяцаннем будучыні. Які боль прыносіць усведамленне нікчэмнасці й мізэрнасці нашых спадзяванняў, калі яны нарэшце спаўняюцца! Лепей чакаць, марачы нават аб недасягальным, чым мець здзяйсненне, да якога прымешваецца слабы цень былых прагненняў. Я бачыў вязняў, што атрымалі пасылкі ад радні: яны клалі маленькі кавалак мяса на акраец і, адкусваючы хлеб, паступова адсоўвалі мяса далей, каб нават не даткнуцца да яго зубамі — апошні кавалак быў спаўнёнем, але сапраўдную радасць давалі падоўжаныя хвілі чакання. Так было і з вольным днём, і з усім у лягеры, чаго варта было чакаць.

Гэтая рыса псыхалёгіі вязняў, напэўна, давала добрую выгаду лягернай адміністрацыі. Адсоўваючы „*выходной день*”, яны падвышалі ягоную вартасць, ашчаджалі час і невытворчыя выдаткі й узмацнялі высілкі вязняў на працы ў пагоні за гэтым мітычным плянам выпрацоўкі. Я раіў бы ўсім кіраўнікам, якія ня хочуць даць сваім падданым замнога, каб яны пачалі з

пазбаўленьня іх усяго; бо што б ні далі ім потым, усё зь лёгкасьцю сьдзе за шчодры жэст. Калі б нам аднойчы абвесьцілі, што мы вяртаемся да біблейскай сыстэмы дзённага адпачынку пасля шасьці дзён працы, мы, відаць, палічылі б савецкія лягеры за поўнае ажыццяўленьне ўсіх нашых мараў пра людзкае абыходжаньне зь вязьнямі. Але ўжо назаўтра пачалі б бунт супраць самога зьняволеньня.

Звычайна напярэдадні вечарам мы даведваліся на вартоўні або ад брыгадзіраў, што нас чакаюць цэлыя суткі адпачынку. Вязьні ішлі на кухню жывейшым крокам, віталіся па дарозе, дамаўляліся на наступны дзень, раптам рабіліся больш людзкія й сардэчныя. Каля васьмай гадзіны зона набывала амаль сьвяточны выгляд. На сьцежках, перад кухняй, на малым пляцы каля вартоўні было тлумна й шумна, з баракаў даносіліся першыя сыпавы й гукі гармонікаў ды гітар. З усіх рэчаў набыльш каштоўнымі й жаданымі ў лягеры былі музычныя інструмэнты. Расейцы зусім іначай любяць музыку, чым эўрапейцы: яна для іх не забаўка й не мастацкае перажываньне, але зьява больш рэальная, чым самое жыцьцё. Я неаднойчы бачыў вязьняў, схіленых над інструмэнтамі, назіраў мяккія дотыкі да струнаў, далікатныя націскі на рэгістры гармоніку, бачыў, як піліся гукі з губных гармонікаў, схаваных у ракавіне далоняў — як быццам людзі, прасякнутыя глыбокай тугою, датыкаліся да самых збалелых ранаў свае душы. Ніколі слова „душа” не здавалася мне больш зразумелым і натуральным, чым тады, калі я слухаў бязладныя, сыпехам імправізаваньня музычныя кампазыцыі ў бараках і бачыў на нарах вязьняў, якія слухалі музыку ў маітоўнай засяроджанасьці, з позіркамі, зьвернутымі ў сябе. Ціша, што разьлягалася вакол, здавалася, узмацняе ўладную моц музыкі, у якой гучаць такія вострыя й поўныя журбы гукі жалеек пастыра ў спустошанай прасторы. Музыка зрастаўся са сваім інструмэнтам, моцна прыціскаў яго да грудзей, гладзіў рукамі і, зьвесіўшы ў задуме галаву, углядаўся ашклянелымі ад адчаю вачыма ў мёртвы прадмет, зь якога дотыкі рук здабывалі тое, што ніколі ня мог словамі выразіць ні адзін з гэтых мёртвых пры жыцьці людзей. „Перастань, — часам казалі вязьні занадта жаласнаму музыку, — ня рві душу”. І адразу ж з гітары ці гармоніку зьляталі знаёмыя гукі „частушек” альбо турэмных песень. Дрыготкія галасы далучаліся да іх усё больш сьмела і ўпэўнена, пакуль урэшце ўвесь барак ня поўніўся сыпевам аб катаржніку, які „заліўся сьлязьмі”, ідучы на працу, аб людзях, якія сабраліся ўночы, каб „выбраць тайны камітэт”, аб асуджаным, які віншуе з новым годам сваіх сяброў „зь вечнай цемры, што выклікае ў чалавеку і плач, і сьмех”.

Узьнёслы настрой трымаўся ў зоне й бараках да паўночы. Аднак ніколі вязьні не распачыналі сапраўднага сьвята з папярэдняга вечару. Гэтае раптоўнае ажыўленьне было толькі формай падрыхтоўкі да дня, які потым мусіў надыйсьці ўва ўсёй сваёй сьвяточнасьці, з падрабязным і абавязковым рытуалам падзеяў, уцехаў і дробных прыемнасьцяў. Павольнае і ўрачыстае смакаваньне сьвяточнага дня мела свой глыбокі сэнс: бо гэта быў адзіны дзень, які, за выключэньнем пары ранішніх гадзінаў, вязень мог спраўляць, плянаваць і бавіць так, як яму падабаецца. Ніколі, дарэчы, вязень, вызвалены ад працы лекарам па хваробе, ня бавіў свайго адпачынку з такой палёгкай і радасьцю, як тады, калі адчуваў і бачыў, што ён не карыстаецца індывідуальнай прывілеяй, але бярэ ўдзел у агульнай радасьці. Нягледзячы на ўсё, што яны перажывалі, інстынкт справядлівасьці й роўнасьці, відаць, захоўваўся ў вязнях глыбей, чым у тых, якія замкнулі іх за дратамі ў імя дактрыны справядлівасьці й роўнасьці: дастаткова было кароткага перапынку ў нялюдзкай барацьбе за выжываньне, каб ён мог выявіцца.

*

Вязьні размаўлялі да позьняй ночы, лежачы або седзячы на нарах, а некаторыя нават пасеўшы ля стала над кубкам кіпню, каб надаць гэтай размове больш урачысты й хатні характар. На кожным кроку, у кожным куце бараку было чутно, што набліжаецца сьвята. Ніколі ня мог я зразумець, адкуль пад гэтай цьвёрдай шкарлупінай абыякавасьці й узаемнай нянавісьці бярэцца адразу гэтулькі зычлівасьці. І слухачы, і прамоўцы паказвалі адзін адному гэтулькі прыязнасьці, што, гледзячы на іх, можна было на хвілю забыцца пра няволю. У бараках было душна ад людскога дыханьня й выпарэньняў, клубы пары, што пыхкалі ад дзьвярэй, растваралі твары ў брудным мройліве сьвятла, але гэтым разам усё мела ў сабе столькі жывасьці й душэўнага падёму, столькі надзеяў і наноў абуджаных пачуцьцяў... Нельга было адолець пачуцьця глыбокага хваляваньня, калі чуеш, як вязьні, вяртаючыся ў свае баракі або ўзлазячы на нары, разьвіталіся сардэчным „*спокойной ночи*”. „*Спокойной ночи, спокойной ночи, — шапталі сьцішаныя, расчуленыя галасы, — завтра нам тожэ праздник, завтра нам тожэ выходной день...*”

Назаўтра пабудка зрывала нас з нараў трохі пазьней, і адразу пасья сьняданку мы вярталіся ў баракі, каб падрыхтавацца да праверкі. Праверка была адзінай падзеяй, што парушала спакой сьвяточнага дня. У кожны барак прыходзілі тры падафіцэры з

ахоўнікаў; адзін становіўся ля ўваходу, а двух ішлі ў барак, выганяючы нас з рэчамі ў зону.

Кожны вязень па чарзе раскладаў ля дзвярэй асабістае майно, адчыняў куфэрак і дапамагаў ператрасаць сяннік (калі ўвогуле яго меў!), пасля чаго збіраў усё, чаго даткнулася рука стражніка, і выходзіў на сьнег. У спустошаным бараку двое падафіцэраў абстуквалі па чарзе ўсе нары й сьцены, заглядалі пад дошкі, шукалі дзірак у бэльках і стойках нараў, перакульвалі сталы, лавы й пустыя цэбры. Мы на марозе чакалі канца рэвізіі — часам 3–4 гадзіны. Аднак вязьні рэдка наракалі на гэтае правіла — яно здавалася нечым цалкам натуральным, нечым падобным да веснавой прыборкі. Стражнікі шукалі ў бараках галоўным чынам вострыя інструмэнты, нажы, лёзы, дробныя прадметы асабістага ўжытку, крыжыкі, пярсцёнкі, кніжкі, якія не належалі да лягернай бібліятэкі, — словам, усё, што вязень мусіў аддаць у вязенную захавальню падчас першай пасля арышту праверкі.

Калі нас упускалі назад у барак, заставалася ўжо няшмат часу, каб спарадкаваць нары перад раздачай кіпню, які большасці вязьняў замяняў абед. Толькі цяпер пачыналася сьвята. Толькі цяпер рэшта дня належае выключна нам, і мы маглі рабіць зь ёй усё, чаго душа пажадае. Аднак трэба было сьпяшацца. Час у зоне пльў непараўнальна хутчэй, чым за працай.

Адной з найвялікшых радасьцяў сьвяточнага дня было тое, што ён меў асобны для кожнага вязьня парадак. За выключеньнем тых, каму зьнясіленне не дазваляла нават скрануцца з нараў, усё бавілі вольны адвячорак па-свойму й рэдка адступалі ад заведзенага раз назаўжды рытуалу. Можна было амаль беспамылкова вызначыць, дзе хто ёсьць і што хто робіць у кожную пару гэтага незвычайнага дня.

Пасля кіпню я ішоў у малы барак ля вартоўні, дзе месцілася лягерная крамка. Толькі ў асобныя дні, раз на пару месяцаў, вязьні-стаханаўцы маглі атрымаць там па намінальным кошце кавалак конскай кілбасы й фунт хлеба, але крамка была адчыненая штовечара, а ў сьвяты — цэлы дзень. Сюды прыходзілі бавіцца, як у тэатар без рэквізыту. Таму ў цёмнай каморцы было заўжды таўмна, а стары кульгавы Казьма стаяў за прылаўкам, прыемна ўсьміхаючыся, напаўадварнуўшыся да пустых паліцаў, дзе раўнютка выстраіў для дэкарацыі цэлую калекцыю скрынак, каробак і пустых пляшак. Стоячы так у задусе й дыме махоркі, мы гутарылі, як у правінцыйным шынку ў нядзелю пасля імшы — пра надвор'е, працу, пра навіны зь іншых „лагпунктоў”, пра любімыя стравы й пра кошты алькаголю, задавалі Казьме пытаньні пра пустыя скрынкі, а ён паважна апавядаў, зьвяртаючыся кожнага разу да кагосьці іншага, жвава пакульгваючы ўздоўж прылаўка,

вітаючы новапрыбылых і разьвітваючыся з тымі, хто адыходзіў. Ён ведаў усіх нас „по имени и отчеству”, і ягоным абавязкам было сказаць кожнаму зь вязьняў прыёмнае слоўца. Гэта была чыстая ўмоўнасьць, якая перарывалася раптоўным выбухам сьмеху, і яна сьведчыла пра тое, якой моцнай ёсьць прага да тэатру нават у людзей, якія ў сваім убогім жыцьці няшмат могуць знайсці тэматаў для мастацкага асэнсаваньня. Гэтыя дачыненні мелі ў сабе штосьці з падсьвядомага мазахізму, але адначасна невядома чаму асьвяжалі й мацавалі дух. Па дзвюх гадзінах размовы, балбатні з кульгавым Казьмою, гучных вітаньняў, пытаньняў і адказаў мы трацілі пачуцьцё рэальнасьці, і няшмат бракавала, каб мы пачалі чокацца пустымі шклянкамі й хістаючыся выходзіць у зону. Бо па меры нашага ўзбуджэньня размовы рабіліся вострымі й поўнымі зачэпак, характэрных для п’яных сварак. Я выходзіў з крамкі адвячоркам. Гэты тэатар нічога супольнага ня меў зь фікцыяй — цалкам наадварот, ён замяняў жыцьцё нават у падрабязнасьцях.

У зоне шарэла. Перад баракамі стаялі купкі вязьняў, размаўляючы сьцішанымі галасамі. Маладыя ішлі ў кірунку жаночага бараку й выклікалі знаёмых дзяўчат. Па сьцежках ішлі пары, чуліся сьмешкі, вязьні на хвілю спыняліся, каб абмяняцца слоўцам, і запрашалі адно аднаго ў свае баракі. Неба адвячоркам пачынала акрывацца непразрыстай заслонай, а з боку лесу чыстым полем надыходзіла лёгкая смуга, падымаючы за сабою клубы сьнегу, якія клаліся хвалямі, як пяшчаныя дзюны. Далёка на даляглядзе запальваліся першыя агні ў вольных дамох. Неаднойчы мы спыняліся на вартоўні, моўчкі гледзячы на іх, узрушаныя, задумаўшыся пра той сьвет, які жыў уласным жыцьцём, па сваіх нязьменных правілах вечару, раніцы й дня і, здавалася, ня ведаў, што на адлегласьці ў пару кілямэтраў за ім цікуюць некалькі дзясяткаў або сотняў позіркаў. Што думалі пра нас людзі, якія запальвалі сьвятло ў далёкіх вокнах? Ці ненавідзелі нас так, як іх вучылі, ці, можа, паціху спачувалі нам, гледзячы праз адтуліны ў абледзянелых шыбах на дымкі, што ўздымаліся да неба з таго малога лапіку зямлі, на якім дзьевае тысячы асуджаных спрабавалі здабыць хоць трохі радасьці са сваіх пакутаў? Ці паверылі б яны, што мы яшчэ жывыя, прыгледзеўшыся зьблізку да нашых мёртвых твараў, дакрануўшыся да нашых высахлых і згнілых целаў, зазірнуўшы ў нашыя сьцьвярдзелыя на камень сэрцы? Мы самі сумняваліся, гледзячы адно аднаму ў вочы, а што ўжо казаць пра іх — міжвольных вінаваўцаў нашага прыніжэньня й пакутаў?

Я па чарзе заходзіў у баракі да знаёмых вязьняў. У гэты час амаль усе пісалі лісты дадому або чыталі старыя лісты ад сваякоў. Ля сталаў, на нарах — падклаўшы пад аркушы драўляныя скрыні,

— сядзелі прыгорбленыя постаці, паглыбленыя ў роздум, з тварамі, чырвонымі ад душэўнага высілку й застыглымі ад тугі. У кутах бараку збіраліся купкі вязняў, ажыўлена абмяркоўваючы, што варта й можна напісаць у лісьце на волю, а што трэба любым коштам схаваць ад лягернай цэнзуры й адрасата. Пісьменныя павольна праходзілі ўздоўж нараў, гучна прапаноўваючы свае паслугі непісьменным за кавалак хлеба. Тыя, у каго не было шанцаў атрымаць ліст з дому, і тыя, хто ня меў нікога на тэрыторыях, якіх сягала савецкая пошта, падсядалі да нараў, дзе чыталіся ўслых лісты. Мы ўсе бралі жывы ўдзел у клопатах і трывогах нашых таварышаў, а баракі на кароткі час ператвараліся ў вялікія сем'і. І, мабыць, лішне казаць, як я любіў гэтыя хвіліны, калі, пазбаўлены кантакту з найбліжэйшымі людзьмі, я спазнаваў сямейныя клопаты сваіх таварышаў.

Лісты дадому збольшага былі аднолькавыя й пісаліся так, каб дасягнуць умелага кампрамісу паміж абмежаваньнямі, якія накідваў вязням лягер, і патрэбамі саміх вязняў. „Я жывы, здаровы, думаю пра вас, чаго і вам жадаю”, — гэтая формула, якая мела задавальняць лягер. „Кожны дзень паўзе паволі, і я лічу хвіліны, калі зноў вас пабачу”, — пісалі вязні, спрабуючы ў адным кароткім сказе даць прыблізны панятак пра памеры сваіх пакутаў. „Быў у шпіталі, але цяпер мне добра”. „Прышліце цыбулі, бо тут, на Поўначы, яе мала”. „Я ніколі не працаваў у лесе, таму ўсяму мушу навучыцца”. Гэткія сказы, на выгляд чыста камунікацыйныя й абьякавыя, меліся даць тым людзям на волі, якія ўмелі чытаць між радкоў, усю інфармацыю пра жыццё ў лягеры.

У брыгадзе „лесорубов” я меў знаёмага, Памфілава, данскога казака, які прызвычайіўся чытаць мне ў сьвяты лісты ад сына. Зь іх паўстала яскравая гісторыя — тым цікавейшая, што ў сярэдзіне 1941 г. набыла ў лягеры нечаканы эпілёг.

Стары казак меў у Чырвонай Арміі сына, маладога лейтэнанта-танкіста, чый здымак у пасярэбранай рамачцы стаяў у бараку ля нараў бацькі. Пра лёс самога Памфілава я ведаў толькі тое, што ў 1934 г. калектывізацыя адабрала ў яго вялікую гаспадарку над Донам і вымела яго на г. зв. „вольнае пасяленьне” ў Сібір, дзе ён працаваў як інструктар па сельскай гаспадарцы да 1937г., да арышту. У Сібіры памерла ягоная жонка, а адзінага сына ў 18 год забралі ў войска. Памфілаў быў сапраўдны „кулак”, якіх цяпер ужо ў Расеі засталася мала: упарты, ганарысты, скупы, недаверлівы й працавіты, ад усяго сэрца ненавідзеў калгасы, быў поўны пагарды й варожасьці да ўсіх савецкіх устаноў, нялюдка прывязаны да ўспамінаў пра ўласную некалі зямлю. Нягледзячы на гэта, ён працаваў у лягеры як мала хто зь вязняў — з такой самаадданасьцю й заўзятасьцю, быццам карчаваў уласны лес. У

лягеры яго часта прыводзілі ў прыклад, забываючыся, што прычына ягонай працавітасці вынікала з дзвюх рысаў: ён меў неверагодна моцны арганізм — сукаватае, жылістае цела, абцягненае скурай, ад якой адскокваў нават нож, здавалася, было вычасанае з найцёвжардзейшага дубу, і — другая прычына — стары хацеў перад сьмерцю пабачыць сына. Памфілаў любіў маладога Сашу абсалютна жывёльнай любоўю. Часта пасля працы ён клаўся на нары й гадзінамі ўглядаўся ў здымак, кранаючы яго скрыўленымі ад старасьці пальцамі, укладаючы ў свой позірк столькі непрытомнай тугі, што, калі яго зьнянацку штурхалі, ён быццам абуджаўся з глыбокага сну. Заглушаючы прыродную недаверлівасьць, Памфілаў глыбока спадзяваўся, што шчырай працай урэшце заслужыць спатканьне з сынам.

Гэтай любові не аслабляў нават факт, што яна ня мела ўзаемнасці. Лісты Сашы мы ведалі амаль на памяць, стары Памфілаў чытаў нам іх па тузіну разоў. Яны былі кароткія, стрыманыя й нагадвалі ўрыўкі з „*политграмоты*”. Саша цешыўся, што бацька здаровы й працуе, пісаў пра поспехі ў вайскавай кар’еры, дадаваў пару сэнтэнцыяў пра шчасьлівае жыцьцё ў Савецкім Саюзе й даручаў лёс бацькі справядлівасьці выракаў „*нашей социалистической родины*”. Стары Памфілаў павольна чытаў першы й другі абзац, з нотай незадаволенасьці ў голасе прабягаў трэці й доўга пераймаўся над апошнім, старанна перажоўваючы кожнае слова. „Бачыце, — тлумачыў ён нам з запалам і лёгкай заклапочанасьцю, — яно ж відно, дзе пад прымусам, а дзе ад сэрца. Нішто сабе — справядлівасьці савецкіх выракаў! Богу, Богу мяне даручае Сашачка, сыноч адзіны!” І потым: „Ня зьменяць яны хлопцу душы, хай хоць сам д’ябал там стараецца. Я яго выхаваў, данскі казак Памфілаў, гаспадар на ўласнай зямлі”. Пра яго казалі ў лягеры: „Гэты стары *хозяин* Памфілаў”, — а маладога Сашу зь лістоў і апавяданьняў ведалі некалькі дзясяткаў вязьняў. Але ня ўсе былі ўпэўненыя гэтак, як бацька, што „хлопцу ня зьменяць душы”. Бо да іншых вязьняў прыходзілі лісты, дзе ні слова не было пра „*социалистическую родину*”. Дый Памфілаў, мабыць, сам адчуваў, што справа не такая простая, бо ў кожным лісьце шукаў пацёвжарджэньня. „Праўда, Памфілаў, — насуперак сваім перакананьням казалі мы, — ня зьменяць, ня зьменяць. Добрае зерне ніколі не дае кепскага плоду”.

Адно было дрэнна ў лістох Сашы: яны былі вельмі старыя, галоўным чынам 1939г. Апошні, датаваны лістападам 1939г., напісаны быццам сьпехам, Памфілаў атрымаў у сакавіку 1940 г., то бок задоўга да майго прыбыцьця ў лягер. Потым быў доўгі перапынак, але Памфілаў запаўняў яго нястомным чытаньнем старых лістоў. Калі я зь ім пазнаёміўся, ён знайшоў ува мне

ўдзячнага слухача, які пачаў чытаць друкаваную ў газэце аповесць з другога паловы й з тым большым зацікаўленьнем слухае цяпер папярэднія ўрыўкі. Нашыя стасункі менавіта з таго й пачаліся: дзякуючы мне старыя лісты зноў рабіліся сьвежымі.

Бясконца чытаючы перапэцканья й зацёртыя аркушы, Памфілаў трохі страціў адчуваньне часу, і аднойчы, зірнуўшы яму праз плячо, я залавіў яго на тым, што ён фальшуе даты. Але й гэтая маска была ня ў стане схаваць неспакой, які мацнеў у ім, калі ён на кароткі час усьведамляў, што мінае месяц за месяцам, а прозьвішча Памфілаў усё ніяк не зьяўляецца ў сьпісе, які кожныя пару дзён прыляплялі ля паштовае скрыні. Вязьні могуць атрымоўваць лісты без абмежаваньняў, а вось высылаць — толькі раз на месяц; Памфілаў не прамінуў ніводнага разу, каб не падаць знак жыцьця сыну — гэта адно надавала сэнс ягонаму існаваньню. Аднак мы — людзі, перад якімі ён хваліў і апраўдваў Сашу, быццам тут былі закранутыя ня толькі бацькоўскія пачуцьці, але й гонар — не былі асьлепленыя ягонай сьлепатою. Мы моўчкі глядзелі на спакутаваны твар Памфілава, на ягоныя высахлыя й счырванелыя вочы (быццам у ім бясконца ўзмацняўся вецер пустэльні) і на ягоныя дрыготкія рукі, якія ныралі ў мяшэчак зь лістамі, што вісеў на ягоных грудзях; гэтыя рукі былі рукамі звар'яцелага скупца, які ўжо не адрозніваў фальшывых кляйнотаў ад сапраўдных. І мы ведалі, што, адчайным жэстам адкідаючы ад сябе прадчуваньні, ён адкідае праўду.

У сакавіку 1941 г. Памфілаў нарэшце атрымаў ліст ад сына. На ім было відаць кепска зацёртую цэнзурай дату „люты 1940г.“, то бок ліст ішоў амаль год. Саша пісаў, што цяпер доўга ня будзе слаць лістоў, бо яму няма часу за тэрміновымі справамі. Але стэрэатыпны пачатак ліста пра магутны Савецкі Саюз і „*нашу социалистическую родину*“ цяпер быў больш агністы й канчаўся словам, які апраўдваў і нават хваліў арышт бацькі як „праяву гістарычнай непазьбежнасьці“. Памфілаў закрыў вочы й апусьціў рукі на калені, сутаргава сьціскаючы аркуш. Ніхто з нас не сказаў ні слова. Бо што ж тут скажаш? Памфілаў, які разумеў толькі, што такое зямля й што такое бацькоўская любоў, ніколі не зразумеў бы, што такое „гістарычная непазьбежнасьць“. З-пад ягоных прыкрытых павекаў зьбеглі дзьве сьлязы. Потым ён кінуўся грудзямі на нары й прашаптаў: „Страціў сына, памёр мой сын“.

Назаўтра Памфілаў не пайшоў на працу й адразу ж патрапіў у ізалятар. Пасядзеў у ім трое сутак на вадзе й скарынцы хлеба — гэта яго скарыла, ён ізноў пайшоў у лес, але ўжо не працаваў так, як некалі. Ён вяртаўся зь лесу маўклівы, спакутаваны, ні да кога не абзываўся, а ягоныя суседзі па нарах распавядалі, што неяк

уночы ён сядзеў дапазна ля агню, а потым урэшце, падняўшыся з лавы, здэёр з шыі мяшэчак і кінуў у агонь.

У красавіку празь Ерцава прайшоў адзіны транспарт з савецкімі афіцэрамі й салдатамі „из финского плена”, якія атрымалі дзесяцігадовыя выракі за тое, што „паддаліся фінам”. Мяне ў той дзень у зоне не было, але калі ўранні мы вярнуліся, Дзімка ўсхвалявана распавёў мне, што сярод вязняў быў Саша Памфілаў. Прыехаўшы раніцай у лягер, ён распытаўся, у якім бараку жыве стары Памфілаў, і лёг на ягоныя нары. Ён ужо, відаць, ведаў пра ўражаньне, якое зрабіў на бацьку ягоны апошні ліст, бо, калі стары казак вярнуўся зь лесу, Саша саскочыў з нараў і пачаў баязьліва ціснуцца да сьцяны. Памфілаў зьбялеў, захістаўся, выпусьціў з рук пусты кацялок і пайшоў на яго зь непрыгомным бляскам у вачох. „Памфілаў, — крыкнулі з нараў вязьні, — пакажы яму, што такое бацькоўская рука!” Але Памфілаў раптам сеў на лаўку, апусьціў галаву, быццам зьнянацку саслабеў, і ў роўнай цішы бараку прашаптаў: „Сыноч, дорогой мой сыноч...”

Цэлую ноч яны праяжалі побач на нарах, ціха размаўляючы, а раніцай Саша пайшоў з этапам на Няндаму. Потым мы зноўку штодня бачылі старога Памфілава, працавітага й цягавітага, быццам ён быў удзячны лягеру за тое, што той паяднаў яго з сынам.

*

Пад вечар, калі набліжаўся час галоўнага абеду, мы разыходзіліся па бараках і ўжо рэдка зноў выходзілі да знаёмых. Апошнія гадзіны сьвяточнага дня праходзілі ў нас ва ўласных бараках, у размовах і апавяданьнях. Мы ляжалі на нарах бліжэй адно да аднаго, чым звычайна, слухаючы чыйсьці аповед або шэптам размаўляючы, у атмасфэры інтымнасьці, што стварае няволя, у якой штодзённая барацьба за побыт ня ўзводзіць паміж вязьнямі муру недаверу й інстынктыўнай варожасьці.

У гэтую часіну ў нашым бараку было прыемна й амаль пахатняму. Пад глінянай грубкаю, на якой сушыліся анучы й валёнкі, паліўся траскучы агонь, кідаючы хісткія водбліскі полымя на хваравітыя твары вязняў. Пры сталах гулялі ў шашкі альбо косьці, а з кутоў і ніжніх нараў даносіліся заглушаныя сотнямі галасоў згукі гітараў і гармонікаў. Нават голад, здавалася, ня гэтак даймаў. На ўсіх тварах праступала палёгка, быццам раптоўныя завірухі паднялі клубы сьнегу і, сутыкнуўшыся над дахамі баракаў, пакінулі на зямлі мёртвае поле калі ня вечнага спакою, то прынамсі кароткага спачыну.

Некалькі сьвяточных дзён запар амаль палова нашага бараку ўважліва, без прыкметаў суму, слухала апавяданьне Руста Карынэна, фіна з 42-й брыгады, пра ягоную няўдалую спробу ўцёкаў зь лягеру зімой 1940г. Карынэн нелегальна прыехаў у Расею ў 1933 г. Кваліфікаваны майстар па мэталу, ён адразу ж знайшоў добрую працу ў Ленінградзе, дзе й пражыў на волі — някепска вывучыўшы расейскую, — да чысткі пасья забойства Кірава. Яго абвінавацілі ў тым, што ён прывёз зь Фінляндыі таемныя інструкцыі для замаху. Цяжка выдумаць менш праўдападобнае абвінавачаньне, бо расьсьледаваньне справы Кірава — якое пацягнула за сабою хвалі арыштаў і дагэтуль яшчэ лічыцца сярод некаторых дасьледнікаў савецкай гісторыі сапраўднай прычынай Вялікай Чысткі 1937—1938 гг. — так і не прывяло да яўнага працэсу, і нават існуюць сур'ёзныя зьвесткі, што ленінградзкі студэнт Нікалаеў застрэліў Кірава з чыста асабістых прычынаў. Аднак Карынэн, інтэлігентны рабочы, добра начытаны й зь вялікім жыцьцёвым досьведам, праз пару месяцаў бесьперапынных начных допытаў зарыентаваўся, што тэхніка савецкага сьледства палягае ня гэтулькі на высьвятленьні праўды, колькі на кампраміснай дамове аб выбары найбольш выгоднага для абвінавачанага самаагавору. Таму ён згадзіўся выступіць пасланцом замежнай тэрарыстычнай арганізацыі з умовай, што ад яго не запатрабуюць дакладных зьвестак аб заказьніках у Гэльсынкі й кантактах у Ленінградзе. Ягонае прызнаньне пацьвердзіла абвінаваўчы акт, не падаючы ніякіх падрабязнасьцяў — бо Карынэн заявіў, што ня выканаў даверанага яму заданьня. Нягледзячы на востры й тонкі розум, фінскі камуніст, аднак, пралічыўся ў дробным факце. Тое, што для яго было кампраміснай фікцыяй, якая дапамагала запабегчы пакутаў у сытуацыі, калі пра вызваленьне нельга было й марыць, для сьледчага было зь цяжкасьцю выдраным абрыўкам праўды й зачэпкай для далейшых допытаў. Гэтым разам Карынэн не згадзіўся пайсьці ні на крок далей. У студзені 1936 г. ён тры тыдні правёў у камэры сьмяротнікаў, а ў лютым яму нечакана прачыталі вырак — 10 гадоў. У сярэдзіне 1939г. зь лягероў у Котласе Карынэн прыйшоў этапам у Ерцава.

Пра ягоную спробу ўцёкаў зь лягеру падчас расейска-фінскай вайны вязні гаварылі як пра нешта легендарнае. Кожны вязень „плянуе” ўцёкі зь лягеру й імкнецца ўцягнуць у пляны найбліжэйшых таварышаў. Аднак у гэтых плянах больш наўнага самападману, чым сапраўдных шанцаў і падрыхтоўкі. Праекты ўцёкаў карысталіся асаблівай папулярнасьцю ў нас, польскіх вязняў. Апрача самога жыцьця ў лягеры, нас катавала прымусовая бязьдзеинасьць, думка пра тое, што недзе далёка, на

экзатычных для вушэй польскіх франтах, ідзе вайна. Вельмі часта мы збіраліся ў адным з баракаў у цесным коле для абмеркавання падрабязнага пляну ўцёкаў, зносілі знойдзеныя на працы кавалкі мэталу, старыя каробачкі й друзкі шкла, зь якіх тэрэтычна можна было зрабіць компас, дзяліліся пачутымі звесткамі пра ваколцы, адлегласьці, кліматычныя ўмовы й геаграфічныя ўласцівасьці Поўначы — і нікога з нас ані разу не зьбянтэжыла ўсведамленьне, што мы разыгрываем бітвы алавянымі салдацікамі. А можа, мы ўсе адчувалі сьмешнасьць нашых пачынаньняў, але ня мелі адвагі ўголас прызнацца. У каралеўстве фікцыі, куды прывезлі нас сотні таварных цягнікоў, кожная зачэпка за ўласную фікцыю трохі бадзёрыла. Зрэшты, калі прыналежаць да тэрарыстычнай арганізацыі, якой ніколі не было, можа быць злачынствам, караным дзесяцігадовым зьнявольеньнем, то чаму сьпілаваны цэвік ня мог быць стрэлаю компасу, кавалак дошкі — лыжаю, а шматок паперы, пакрыты рыскамі й кропкамі, — мапаю? Памятаю нават прафэсійнага афіцэра кавалерыі зь Беластоку, які падчас шалёнага лягернага голаду знайшоў у сабе волю, каб штодзённа адразаць ад порцыі хлеба тонкую скібку і, высушыўшы яе над печкаю, адкладаць у мяшэчак, схаваны ў таемным месцы ў бараку. Калі праз шмат гадоў мы сустрэліся ў войску ў ірацкай пустэльні, згадваючы пры пляшчы ў намёце пра лягерныя часы, я прыязна пасьмяяўся зь ягонага „пляну” ўцёкаў. „Ня сьмейся, — адказаў ён сур’ёзна, — я перажыў лягер дзякуючы надзеі на ўцёкі, перажыў Трупярню дзякуючы схаваным сухарам. Чалавек ня можа жыць, ня ведаючы, нашто жыве”.

Аповесьць нашага фінскага сябра не была аж гэтка павучальная, калі гаварыць пра тэхнічныя падрабязнасьці, але мы слухалі яе, стаіўшы дыхаць, быццам чэрпаючы з гэтага адчайнага кроку сілы для далейшага трываньня. У куце бараку, дзе распавядаў Карынэн, сеўшы на верхніх нарах са зьвешанымі нагамі, панавала цішыня, якую вязьні перарывалі нецяярлівымі пытаньнямі й воклічамі, што папярэджвалі далейшы аповед. Бо мы ведалі яго на памяць, а ўсё ж слухалі зь неаслабнаю ўвагаю. Карынэн гаварыў павольна, добрай расейшчынай зь ледзь заўважным іншаземным налётам, жыва жэстыкулюючы й штохвіліны перарываючыся, каб глынуць хвоі. Ягонья маленькія запухлыя вочкі, здавалася, яшчэ ўглядаюцца ў кірунку самотнай вандроўкі праз засыпаную сьнегам архангельскую пушчу.

Ён вырашыў уцячы, калі расейска-фінская вайна зьмянілася з кароткай выправы ў працяглаю пазыцыйную кампанію. Ня мог ён сказаць дакладна, што ім рухала: нейкі парэшткавы патрыятычны заклік або надзея, што ваенныя дзеянні парушылі з расейскага боку пільна вартаваную мяжу. Бо ён ведаў памежныя мясцовасьці

з таго часу, калі перапраўляўся на сваю названую Айчыну — таму, калі б ён здолеў прабрацца ўдзень лясамі, начуючы ля спатканых па дарозе вёсак, празь некалькі сотняў кілямэтраў паміж Белым Вазерам і паўднёвым берагам возера Анега, ён бы дабраўся да паўночнага берагу возера Ладага, які амаль наўпрост вядзе да фінскай мяжы. У лясной брыгадзе, дзе ён тады працаваў, пра ягоны намер ведалі толькі чатыры вязьні зь ягонага зьвяна. Ён рушыў у шлях падчас перапынку на абед, нікім, апрача найбліжэйшых таварышаў, не заўважаны. Калі канваір зьверне ўвагу на ягоную адсутнасць вечарам падчас праверкі брыгады перад маршам на зону, ён выйграе каля 5 км, а ад лягеру — каля 11 км. У гэты дзень ён цёпла апануўся — пад ватны лягерны строй надзеў усю сваю бялізну й цывільную вопратку, у якой меркаваў паказвацца ў вёсках па дарозе. У мяшэчку пры сабе ён меў некалькі дзясяткаў чорных сухароў, кавалак саланіны, ахвяраваны яму таварышам, пляшку расьліннага тлушчу, набытага ў вольнага чыноўніка за пару ботаў, і некалькі цыбулінаў; у кішэні было каля двухсот рублёў, паходжаньня якіх ён ніколі перад намі не раскрываў, і тры пачкі запалак. За кампас яму служыла глыбокае перакананне, што „дастаткова ісьці ўвесь час у заходнім кірунку — раніцай плячыма, а пад вечар тварам да сонца”.

Першыя пару гадзінаў ён ішоў хутка, не спыняючыся, нават каб папіць; толькі мімаходзь змахваў з пнёў сьнег і змочваў ім сасьмягляя вусны. Пад вечар ён пачуў далёкае сьцішанае водгулле двух стрэлаў. Зразумеў, што гэта канваір падымае трывогу, але было непадобна, што яго пачуюць у лягеры. Такім чынам, у яго была цэлая ноч, бо пагоня не магла рушыць поцемкам. Аднак у цемры ён страціў пачуцьцё кірунку. Таму ён абраў месца ў вялікім воўчым логу, выкапаў у сьнезе яму памерам з чалавека, старанна накрывь яе гольлем і, стуліўшыся, прасядзеў усю ноч. На самым дне сваёй ямы, паміж нагамі, ён распаліў маленькае вогнішча й падтрымліваў яго, то дзьмухаючы з усяе моцы лёгкіх, то акрываючы зверху скалельмі рукамі. Ён ня спаў, каб ня страціць пачуцьця явы. Зіма ў тым годзе была суворая й марозная; ён уцягваў у лёгкія паветра калючымі глыткамі, а тоўсты пласт сьнегу па бакох, дах з голья, млявы агеньчык, падвойная вопратка й уласнае дыханьне давалі яму дастатковы для выжываньня мінімум цяпла. І хаця ён быў свабодны ўпершыню за пяць гадоў, ён не адчуваў смаку волі — стоены, напружаны, ён чуйна ўслухоўваўся ў таямнічы пошум лесу. Здавалася, што гэта ў сьне ён асьцярожна адрывае прымёрзлыя да сьнегу плечы. Упадаючы ў кароткую гарачкавую дрэмку, ён абуджаўся ад уласнага крыку, быццам пераварочваўся з боку на бок на мулкіх нарах. Некалькі разоў ён прыўзьнімаўся са свайго месца, каб распрастаць косьці й

памахаць змерзлымі рукамі. Перад самым сьвітанкам яму раптам падалося, што ён чуе брэх сабак і нейкія галасы. Ён наструніўся для скоку, але ўсё сьціхла. Вакол была ноч— непранікальная, густая, сьцюдзёная й варожая — ноч бязь межаў і ратунку. З галінаў дрэў падалі пліты сьнегу, бухаючы аб зямлю, як тупат пагоні. Ён адчуваў сябе пранізьліва самотным і нейкі час думаў пра вяртаньне.

На сьвітанку ён выпаўз са сховішча, памыў твар сьнегам. Пачакаў, калі неба праясьнее нагэтулькі, каб можна было адчытаць усход сонца, і рушыў у адваротным кірунку. Цягнуўся паволі, косьці балелі, цела неахвотна разагравалася, ён адчуваў то гарачку, то голад. Толькі апоўдні ён выцягнуў зь мяшэчка сухар, паліў яго алеем і адрэзаў кавалак мяса — гэта была дзённая порцыя, якую Карынэн вызначыў сабе перад уцёкамі, разьлічыўшы ўвесь запас на трыццаць дзён. Дзень быў цудоўны, сонца, хоць бела-ружовае ад марозу, здавалася, абуджае прыроду да жыцця. Ён ішоў цяпер спраўней, дыхаючы на поўныя грудзі, узіраючыся ў зелянкавы малюнак голья пад тоўстым покрывам сьнегу. Ён мінаў паляны, на якіх вялізныя выдраныя з глебы паўночнай віхурай архангельскія елкі цягнулі ў неба растапыраныя карэньні, аблепленыя замерзлай зямлёю, быццам з найглыбейшых слаёў зямлі выцягваючы да неба мёртвыя рукі з аблезлым ад костак згнілым мясам. Ён доўгім кіем намацваў сабе дарогу, каб унікнуць вываратняў і ямаў, штогадзіны спыняўся, прыслухоўваўся, але пагоні было не чуно. Выглядала на тое, што ганчакі зьбіліся з тропу; пры лёгкай хадзе валёнкі не пакідалі па сабе ў сыпкім і мяккім сьнезе ніякіх сьлядоў.

Гэтым вечарам у ягоным сэрцы аджыла надзея, і, зноў выкапаўшы сховішча ў сьнезе, ён распаліў у ім большы, чым папярэдний начы, агонь. І ля паўночы ён упершыню ўпаў у нэрвовы сон і прачнуўся толькі на сьвітанку. Ягоны плян прадугледжваў набліжэньне да людзкага жытла толькі пасля тыднёвага маршу, у адлегласьці як найменш сто кілямэтраў ад лягеру. На чацьвёрты вечар, калі ён, як звычайна, капаў сваё сховішча й закідваў яго гольлем, на гарызонце ён раптам згледзеў сноп сьвятла, а потым бліскавічны штых пражэктару, што прабіў заслону неба й адразу ж зьнік. Ён здранцьвеў ад страху: гэта азначала, што недзе паблізу ёсьць лягер. Гэтай ноччу ён увогуле не распальваў агонь і амаль замёрз насмерць, седзячы на сьнезе ў бушлаце, нацягнутым на галаву, з далонямі, схаванымі ў рукавы, і нагамі, упёртымі ў падкладзеныя галіны. Раніцай апошнім высілкам волі ён падняўся са свайго сьнежнага лежбішча, ледзь распрастаў косьці й пачаў павольна расьціраць сьнегам адмарожаныя часткі цела. У дарогу рушыў пазьней, чым

звычайна, спадзеючыся, што ўночы бачыў адзін з апошніх лягпунктаў — можа, Няндаму? — у адлегласці некалькіх дзясяткаў кілямэтраў ад Ерцава. Аднак ён ня мог пазбавіцца ад трывогі і, не зважаючы на свой сонечны кампас, узяў кірунак убок, на паўночны захад ад месца, дзе бачыў уночы сьвятло рэфлектару. Цяпер ён ішоў павольней, спатыкаючыся й падаючы, зь цяжкасьцю праглынуў сваю дзённую порцыю, прыкладаў сьнег да распаленага цела. Ён быў блізкі да адчаю, і, хоць ня памятаў гэтага, яму здавалася, што з вачэй бесьперапынна цяклі сьлёзы, хаця ён і ня плакаў. Вакол панавала ціша, кожны крок быццам набухаў і аддаваўся бясконцым рэхам. Раптам ён так спалохаўся свае самоты, што пачаў размаўляць сам з сабою па-фінску, упершыню за шэсьць гадоў. Хутка яму забракавала для гэтага маналёгу тэмаў і словаў, таму ён толькі паўтараў яшчэ больш цьмяныя й забытыя словы вывучанай у дзяцінстве малітвы.

Упэўніўшыся, што вечарам на гарызонце не відно ніякага рэфлектару, ён зноў распаліў большае вогнішча й праспаў усю ноч, прачынаючыся, каалі агеньчык згасаў. Устаў з пачуцьцём дзіўнага раздваеньня: ён быў і ня быў сабою, памятаў, што ўцёк, і здавалася яму, што ідзе на працу, адчуваў гарачку й здранцьвенне ўсяго цела й адначасна ішоў, як чалавек, пагружаны ў самнамбулічны сон. Адно пэўна: ён у той дзень цалкам забыўся пра кірунак, проста ішоў наперад. Апоўдні сеў пад дрэвам і адразу ж заснуў. Прачнуўся ўночы, ахоплены пранізьлівым страхам; гучна крыкнуў — яму здавалася, што чуе адказ. Ён сарваўся зь месцу й пачаў бегчы, але праз пару крокаў спаткнуўся, зваліўся ў сьнег і так праляжаў хвіліну. Потым павольна падняўся й спрабаваў спарадкаваць думкі — толькі адна зь іх навязьліва вярталася: што ён мусіць любым коштам распаліць агонь. Гэта была шостая ноч ягоных уцёкаў. Пры агеньчыку ён трохі адтаў і вырашыў, што, ледзь разьвіднее, павінен пашукаць якога людзкага жытла, каб адпачыць і пераляжаць хваробу. Назаўтра раніцай ён зьеў сухар і кавалак мясу й падаўся зноў у дарогу, зусім не звяртаючы ўвагі на кірунак. Позьнім днём ён убачыў над лесам пару султанаў дыму. Ішоў усё хутчэй, але толькі пад вечар на ўскрайку паляны запалілася некалькі агеньчыкаў. Не здымаючы лягернай вопраткі, ён зайшоў у першую ж хату. І тут, на лаве ля печы, страціў прытомнасьць.

Вёска, у якую пасья тыднёвага блуканьня зайшоў Карынэн, ляжала ў пятнаццаці кілямэтрах ад ерцаўскага лягеру. Сяляне адвезьлі яго ў Ерцава, а адтуль стражнікі забралі яго ў ізалятар, дзе непрытомнага зьбілі так, што тры месяцы ён быў паміж жыцьцём і сьмерцю, а потым яшчэ два месяцы ляжаў у шпіталі. Казалі, што Самсонаў увогуле не высылаў пагоні, ведаючы, што Карынэн або

зваліцца ў лесе, або вернецца ў лягер. І сапраўды — вярнуўся. „Зь лягеру немагчыма ўцячы, сябры мае, — заўжды заканчваў сваю аповесць Карынэн, — свабода не для нас. Мы прыкутыя да лягеру на ўсё жыццё, хаця й ня носім ланцугоў. Можам спрабаваць, блукаць, але пад канец вяртаемся. Такі лёс. Пракляты лёс”. „Не бядуй, Руста Пятровіч, — суцяшалі яго ўсхваляваныя вязні, — урэшце гэта сябе апраўдала. Тыдзень волі й пяць месяцаў шпіталю — гэта заўжды нешта ды значыць”. „Гэта праўда, — адказваў ён са смуткам, — але ўцячы немагчыма. Тут нашае жыццё, браткі, тут нашае пагібель. Нават сама воля нас не прымае, дык як жа нам уцячы?”

— Хадзем спаць, — казалі вязні, гледзячы адзін на аднаго зьмярцэвельым позіткам, — *выходной день кончается. Завтра опять на работу.*

І праз хвіліну на нарах з вуснаў да вуснаў ішоў шэпт, як народны лягерны дэвіз, — гэтыя пранізьлівыя словы, жаху якіх не зразумее той, хто ня быў у савецкім лягеры: **ЗАВТРА ОПЯТЬ НА РАБОТУ.**

ЧАСТКА ДРУГАЯ

ГОЛАД

З маіх лягерных назіранняў вынікае, што кабеты значна цяжэй пераносяць фізычны й сэксуальны голад, чым мужчыны. У гэтым выпадку простае правіла лягернага жыцця сыцьвярджае: ламаючы супраціў жанчыны фізычным голодам, ты задавальняеш адначасова абедзьве яе патрэбы. Я кажу пра гэта бязь ценю цыннізму. Калі згадкі пра ўсё тое, што адбывалася ў Эўропе падчас апошніх вайны, увогуле маюць нейкі сэнс, то трэба, каб мы на хвіліну забыліся аб прынцыпах звыклае маралі, якой жылі нашыя дзяды й бацькі ў другой палове XIX ст. і ў першых дзесяцігодзьдзях стагодзьдзя, якое, здавалася, ажыццяўляе на нашых вачох пазытывісцкі міт прагрэсу. Артадаксальныя марксісты сыцьвярджаюць, што абсалютнай маралі няма ўвогуле, бо ўсё, што дзеецца з чалавекам, абумоўленае ягоным матэрыяльным станам. Гэта азначае, што кожная эпоха, кожная краіна й грамадзкая кляса ствараюць сваю ўласную мараль і што ўсе тры чыннікі ўтвараюць нешта, што называецца няпісаным кодэксам чалавечых паводзінаў у дадзеным месцы на зямлі. Нямецкі й савецкі досьвед пэўным чынам пацьвярджаюць гэтае дапушчэньне. А менавіта, высьветлілася, што ніжняй мяжы трываласьці чалавечага цела, пазаякой мы прывыклі разьлічваць на моц характару або сьвядомае дзеянне духовых каштоўнасьцяў, не існуе ўвогуле; інакш кажучы — няма такой рэчы, якой чалавек не зрабіў бы з голаду й болю. Гэтая „новая маральнасьць” ня ёсьць ужо кодэксам паводзінаў чалавека, але кодэксам умелага абыходжаньня з чалавекам і, узброеная сёньня асабліва вострымі ікламі, сваёй традыцыяй сягае яшчэ ў дзяціныя часы гішпанскай Інквізыцыі. Давайце ня будзем занадта пасьпешліва абмінаць гэтага факту. Агульнае ў абедзьвюх гэтых плынях адно: усьведамленьне, што чалавек, пакінуты сам сабе — бязь веры ў абвешчаную сыстэму духовых вартасьцяў або навязаную сыстэму вартасьцяў матэрыяльных, — ёсьць звычайнай купай гною. Генэтычная рэвалюцыя Лысенкі як бы адлюстравала тэндэнцыю каталіцкага касьцёлу, гэта ўвогуле роднасныя зьявы. Там чалавек гіне ў віры грэху й асуджэньня, калі на яго не сплыве сьвятло надзвычайнай ласкі, а тут чалавек павінен быць такім, якім яго зрабілі штучна створаныя жыцьцёвыя варункі; аднак і тут, і там ён бязвольная рэч у чьіхсьці руках, а ад пачатковага фармуляваньня мэты жыцця чалавека на зямлі залежыць толькі адно: ці на купе гною вырасьце жаданы вынік біялягічнай гадоўлі, ці бласлаўная кветка чалавечае душы. Я асабіста не належу ні да людзей, якіх жахлівыя ваенныя падзеі прымусілі зьвярнуцца да

„новай маральнасьці”, ані да людзей, якія бачаць у іх адзіны доказ таго, якой крохкай істотай ёсьць чалавек у лапах Сатаны. Я шматразова пераконваўся, што чалавек чалавечны ў людзкіх варунках, і ўважаю за жудасны нонсэнс нашай эпохі спробы судзіць чалавека за ўчынкі, якія ён зьдзейсьніў у нечалавечых варунках — быццам вадзі можна было б мерыць агнём, а зямлю — пеклам. Справа, аднак, у тым, што кожны, хто хоча аб’ектыўна апісаць савецкі лягер, мусіць спусьціцца ў найглыбейшыя правалы пеклу й не шукаць насуперак рэчаіснасьці людзей там, дзе з дна лецеіскай вадзі на мяне глядзяць твары памерлых і, магчыма, яшчэ жывых таварышаў, перакрыўленьня драпежнай грымасай зацкаваных зьвяроў, іхныя вусны, сьсінелыя ад голаду й пакутаў, шэпчуць: „Гавары ўсю праўду, якімі мы былі, да чаго нас давялі”.

Аднак у абарону жанчын трэба было б дадаць, што лягерная мараль — як, зрэшты, кожная мараль — стварыла сваю ўласную крывадушнасьць. І, напрыклад, нікому не прыйшло б да галавы вінаваціць маладога хлопца, які для паляпшэньня свае долі стаў каханкам старой лекаркі, але прыгожая дзяўчына, якая з голаду аддалася брыдкаму старому з „хлебарэзкі”, была, зразумела ж, „блядзьдзю”. Ніхто не лічыў за „прастытуцыю” натуральнае права амаль усіх інжынэраў і тэхнікаў штомесячна плаціць за пасаду даносамі ў Трэці Аддзел, але кабета, якая хадзіла за зону да начальніка, была „прастытуткай”, да таго ж найгоршага разбору, бо ламала салідарнасьць вязьняў у дачыненні вольных людзей. Было натуральна, што новапрыбылы вязень аддаваў рэшткі сваёй вольнай вопраткі, каб атрымаць паслабку пры налічэньні нормы (ад якой залежаў памер лягернай порцыі) і падзеле працы, але некаторыя не маглі перажыць таго, што бедная дзяўчына, якая ўгіналася пад цяжарам сякеры ў лесе, першым жа або другім вечарам аддавала ўсё, чым валодала — уласнае цела. Гэтая крывадушнасьць, зрэшты, найчасцей тлумачылася пазалягернымі нормамі ў грамадстве. Вязень, які ўкраў у свайго таварыша хлеб, напэўна, загінуў бы ад нажаў „урак”, якія ўвогуле былі найвышэйшымі судзьдзямі й заканадаўцамі ў справе лягернай этыкі; але сярод палякаў быў вядомы пэўны ксёндз, што хаваў сваю душпастырскую годнасьць пад лахманамі вязьня й за споведзь і адпушчэньне грахоў браў 200 г хлеба (на 100 г меней, чым стары ўзбэк, які варажыў па руцэ), ходзячы па сваёй парафіі ў арэале сьвятасьці. Каалі я задумваюся пра вытокі гэтай складанай і цяжкай для разуменьня зьявы, то прыходжу да высновы, што ў кожнай большай людзкой супольнасьці існуе падсьвядомае імкненьне цягнуць „на суд грамадзкай думкі” засьпетых на гарачым ахвяраў, каб гэтым танным коштам выбеліцца самому. Кабеты цудоўна надаваліся на гэтую ролю, бо рэдка мелі шанцы

гандляваць чымсьці іншым, ніж уласным целам, а апрача таго, з волі ў лягер перанеслася маральная аблуда, паводле якой кожны мужчына, які бярэ жанчыну падчас першых гадзінаў флірту, звычайна лічыцца чароўным спакушальнікам, а кожная кабета, якая аддаецца новаму знаёмаму, лічыцца лярваю. Для расейцаў, звычайных да „шлюбу за 5 рублёў” і капуляцыі, спраўлянай накшталт фізіялягічных патрэбаў у публічных прыбіральнях, гэта не было такой ужо істотнай праблемай і хутчэй служыла прадметам кепікаў наконт раўнапраўя жанчын у новым ладзе, але вязьні-замежнікі (не выключваючы камуністаў) неаднойчы заломвалі рукі над „агульным упадкам маральных каштоўнасьцяў у Расеі”. Так ці інакш, але праўда ў тым, што голад ламаў жанчыну, а калі ён ужо яе ламаў, то не было мяжы на той нахільнай плоскасьці, па якой яна кацілася на самае дно сэксуальнай прыніжанасьці. Некаторыя спадзяваліся ня толькі палепшыць сваю долю або набыць моцнага апекуна, але й на мацярынства. Ня трэба разумець гэта занадта сэнтывэнтальна. Уся справа ў тым, што цяжарных кабетаў вызвалілі ад працы за тры месяцы да родаў і на шэсьць месяцаў пасля нараджэньня дзіцяці. Шэсьць месяцаў — гэта быў тэрмін, прадугледжаны для выкармліваньня дзіцяці да таго стану, у якім яго можна было адабраць ад маткі й зьвезці ў невядомым кірунку. Мацярынскі барак быў заўсёды поўны цяжарных кабет, якія паважна неслі перад сабой нябачныя вазкі сваіх вялізных жыватоў, сьпяшаючыся ў кухню па суп. Затое пра пачуцьці, сапраўдныя пачуцьці, гаварыць цяжка, бо каханьнем займаліся на вачох іншых вязьняў або, у найлепшым выпадку, на складзе старой вопраткі, на прапацельх і сьмярдзючых лягерных лахманох. На доўгія гады застаецца ад гэтага ўспамін, падобны да выграбання муду з агусьцелай саджалкі, глыбокая агіда да сябе й да жанчыны, якая здавалася некалі такой блізкаю.

Праз пару тыдняў пасля майго прыезду ў лягер — калі я не памыляюся, у студзені 1941 г. — прыйшла этапам з турмы маладзенькая полька, дачка афіцэра з Маладзечна. Яна была сапраўды прыўкраснаю: тонкая й гнуткая, як колас, што хістаецца па ветры, зь дзявоцка сьвежым тварыкам і з маленькімі грудзьмі, што ледзь абмалёўваліся пад гранатавай блюзачкай гімназічнай формы. Журы, складзенае з „урак”, ацаніла маладую кабылку вельмі высока, і з тых часоў яе называлі — відаць, для завастрэньня свайго пралетарскага апэтыту — „генэральская дочка”. Дзяўчына, аднак, трымалася цудоўна: выходзіла на працу з годна ўзнятаю галоўкаю й бліскавіцаю гнеўных позіркаў прашывала кожнага мужчыну, які насмельваўся да яе наблізіцца. Вечарамі яна вярталася ў зону трохі больш пакорлівая, але надалей непрыступная й сьціпла годная. Проста ад вартоўні яна ішла на

кухню па суп і ўжо не выходзіла з жаночага бараку пасья зьмярканьня. Такім чынам, выглядала на тое, што яна не патрапіць так проста ў пастку начных ловаў, а магчымасьць зламання яе голадам ускладняў той факт, што яе накіравалі ў жаноча-інвалідзкую брыгаду № 56, якая на прадуктовай базе перабірала гародніну й латала мяхі. (Вязьні з 56-й ня мелі доступу да нашых крыніцаў крадзяжоў, але іхная праца была параўнальна лёгкай.) Я яшчэ ня ведаў лягеру настолькі, каб прадбачыць, як скончыцца гэтае ціхае змаганьне, але без ваганьня заклаўся на паўпайкі хлеба зь інжынэрам Паленкам, загадчыкам складу гародніны, што дзяўчына не паддасца. Уся гэтая гульня натхняла мяне, так бы мовіць, з патрыятычнага пункту гледжаньня — мне надта хацелася, каб бела-чырвоныя барвы ганарліва залуналі на флягштоку пераможнай цноты. Пасья сямі месяцаў зьнявольеньня кабеты мне былі не ў галаве, і я сапраўды быў схільны паверыць у грозьбы сьледчага: „Жыць будзеш, але пераспаць з жанчынаю не захочаш”. Выкарыстоўваючы сваю пазыцыю грушчыка, які сябраваў з „уркамі”, я павёў нячэсную гульню ў дачыненні да Паленкі й, прадставіўшыся дзяўчыне студэнтам з Варшавы (каб унікнуць абвінавачаньняў у мэзальянсе), прапанаваў ёй фіктыўны шлюб, які ў рамках лягернай этыкі ўратаваў бы яе на пэўны час ад лапаньня своеасаблівым *ius primae noctis*. Я ўжо ня памятаю, што яна мне адказала, але гэта мусіла быць нешта кшталту „як Вы сьмееце”, бо я прагуляў. Паленка запатрабаваў яе ў склад гародніны й пільнаваў, каб ня крапа сапсаваных моркавак і салёных памідораў з бочак. Прыкладна празь месяц пасья нашага закладу ён прыйшоў вечарам у наш барак і моўчкі кінуў на мае нары падэртыя жаночыя майткі. Я гэтак жа моўчкі адрэзаў яму паўпайкі хлеба.

З таго часу дзяўчына цалкам зьмянілася. Яна ўжо не сьпяшалася, як раней, па суп у кухню, але, вярнуўшыся з базы, гойсала да позьняй начы па зоне, як непрытомная котка падчас марцаваньня. Яе меў хто хацеў: пад нарамі, на нарах, у падсобках тэхнікаў, у складзе лахманаў. Сустрэкаючы мяне, яна заўсёды адварочвалася, сыціскаючы вусны. І толькі аднойчы, калі я выпадкова прылавіў яе на бульбяной базе, на бурце з брыгадзірам 56-й, гарбатым скурчаным Ляўковічам, яна выбухнула спазматычным плачам і, вяртаючыся вечарам у зону, усё яшчэ выпіралала сьлёзы маленькімі кулачкамі. Я сустрэў яе ў 1943 г. у Палестыне. Яна ўжо была зусім зьнішчаная. Пакутная ўсьмешка на зморшчаным твары адсланяла шчарбіны ў спаракхелых зубах, а брудная зрэбная кашуля аж лопалася ад дзьвюх вялізных, як у карміліцы, абвіслых грудзей.

У Ерцаве ўсе згадвалі іншыя эпизоды, не таму, зрэшты, што ён быў нейкі выключны або нештотдзённы, але таму, што ягоная гераіня доўга, як на лягерныя ўмовы, супраціўлялася. Гэтым разам гаворка ідзе пра Таню, чорнавалосую сьпявачку маскоўскай оперы, якая заплаціла дзесяцігадовым выракам за пару незаплянаваных танцаў на балі замежных дыпляматаў. Як „палітычна падазроную” яе адразу скіравалі ў брыгаду „лесорубов”. Што гэтая філігранная дзяўчына з вузкімі, далікатнымі далонямі магла рабіць у лесе? Хіба толькі кідаць гольце ў агонь, калі б натрапіла на людзкага брыгадзіра. Аднак яна мела няшчасьце падабацца нізенькаму „урку” Ваню, таму вялізнай сякераю ачышчала ад кары паваленыя елкі. Ледзь цягнучы ногі за брыгадай рослых мужланаў, яна вечарамі прыходзіла ў зону і з апошніх сілаў рушыла ў кухню па свой „першы кацёл” (400 грамаў хлеба й дзьве талеркі найрадзейшага супу — ніжэй за 100% нормы). Было відавочна, што ў яе гарачка, аднак лекцом (памочнік лекара, нешта кшталту фельчара) сябраваў з Ванем і не даваў ёй вызвалення ад працы. Гэта доўжылася два тыдні; потым, праз гэты рэкордны, як на лясную брыгаду, час, Таня прыцягнулася вечарам у брыгаду „лесорубов” і, ня гледзячы ў твар брыгадзіру, цяжка звалілася на ягоныя нары. У яе быў той шчаслівы інстынкт, які дазваляў прыняць усё з гумарам, і яна стала чымсьці кшталту брыгаднай маркітанткі аж да хвілі, калі юрлівая лапа нейкага начальніка ня выцягнула яе за валасы зь ейнага становішча й не пасадзіла за стол лягернага рахункавода. Потым я пару разоў чуў, як яна сьпявала прыгожыя расейскія песенькі ў бараку „художественной самодеятельности” пад глухое мармытаньне „московская блядь”, што далятала ад брыгады „лесорубов”. Што было б, каб яна перастала падабацца свайму „начальніку” й вярнулася б да „рабацяг зь лесу”?

Голад, голад... Жудаснае адчуваньне, якое змяняецца нарэшце ў абстрактную ідэю, у соннае трызьненне, якое ўсё слабей падмацоўваецца гарачкай існаваньня. Цела нагадвае перагрэтую машыну, што працуе на павялічаных абаротах і зменшаным паліве, асабліва тады, калі з-за зьяніленьня й напругі саслабляюць рукі й ногі нагадваюць сьцёртыя трансмісійныя пасы. Дзе мяжа дзеяння голаду, за якой людзкая годнасьць, што ўжо схілілася да ўпадку, зноў набудзе страчаную раўнавагу? Няма тае мяжы. Колькі разоў я сам, расплюшчыўшы гарачы твар на абледзянелай пыбе кухні, нямым позіткам вымольваў у лінгваградзкага злодзея Федзькі хоць бы адзін апалонік „рэзенькага”? А ці ж найлепшы мой сябра, стары камуніст і „соратнік” маладых гадоў Леніна, інжынэр Садоўскі, ня вырваў аднойчы ў мяне з рук на апусьцелым памосьце ля кухні бляшанкі з баландаю, каб, нават не дабегшы зь

імі да сходак, выхлябтаць па дарозе галодным ротам? Калі існуе Бог, хай бязьлітасна карае тых, хто ламае людзей голадам.

Адзіныя магчымасьці час ад часу падманваць голад былі ў грушчыкаў падчас зьніжэньня пільнасьці на прадуктовай базе й у расканваеваных вязьняў, якія выходзілі на працу па-за зонай па спэцыяльным пропуске. Аднак і за зонай вялося не найлепш. З вартуўні мы неаднойчы бачылі чэргі перад малым драўляным дамком ля ўваходу ў мястэчка. Уся варта й адміністрацыя лягеру мела права штодзённа купляць там апрача вызначанай нормы два кіляграмы чорнага хлеба й кавалак конскай кілбасы, а раз на тыдзень — паўлітра гарэлкі. У глыбіні мястэчка існавала яшчэ адна крамка, г. зьв. „*спецларёк*”, але ён адкрываў свае таямніцы толькі дзесяці пайменна вызначаным найвышэйшым лягерным чыноўнікам. На чале гэтага сьпісу ішоў начальнік каргапольскіх лягероў, „*капітан гасударственной безопасности*” Каліцын, за ім — начальнік Трэцяга Аддзелу НКВД каргапольскіх лягероў, на трэцім месцы фігураваў начальнік забесьпячэньня каргапольскіх лягероў, Блюмэн, на чацьвёртым — начальнік лягеру ў Ерцаве, Самсонаў, а потым — шэсьць начальнікаў галоўных „*лагпунктов*”. Зь іх усіх найлепей памятаю Блюмэна, бо ўся прадуктовая база трэлася ад страху, калі ён прыходзіў на інспэкцыю. Гэтага тлустага кабана, зь вялізным залатым гадзіннікам на запясыці правай рукі й незьлічонай колькасьцю пярсыцёнкаў на абедзьвюх руках, заўсёды апярэджвала нябачнае воблачка парфуму. Ён гаварыў мала й заўсёды адное й тое ж: „*Надо честно работать, заключённые, это вам не курорт*”,— але як жывы стаіць у мяне перад вачыма ягоны вялізны, набухлы твар, калі, асачыўшы моркаўку за пазухай у адной з работніц, ён разарваў на грудзях яе блюзку й кашулю й выхвастаў пухлымі лапамі па абедзьвюх шчакох. Гэты факт быў на базе прадметам камэнтаваньня, зьмест якога няцяжка ўгадаць. Ніхто з тых, хто не перажыў савецкага лягеру, ня можа ўявіць памераў антысэмітызму ў Расеі, тым больш лютага й зацятага, чым больш асуджанага й зацісканага зьверху. Такім чынам, дзясятка тоўстых была дагледжаная й забяспечаная трохі лепей, і неаднойчы наш дабрадушны канваір не патрапіў стрымаць цяжкага ўздыху, калі мы выгружалі „*шампанское*” або „*конфеты*” для „*спецларька*”. Мелі і яны — там, на свабодзе — сваю гіерархію, свае дробныя зайздрасьці й клопаты...

*

Толькі ў лазьні можна было на свае вочы пабачыць вынікі голаду, бо ў бараках вязьні спалі ўвогуле не распранаючыся. Малая хацінка заўсёды танула ў шарасьці, што ледзь сачылася праз

брудныя шыбы, і ў клубах пары, што падымаліся ад вялікай дзяжы з кіпнем. Перад уваходам у лазню на жалезных абручах вешалі бялізну й вопратку для выжарваньня вошай і ўзамен атрымоўвалі кавалачак шэрага мыла велічынёю з костку даміно. Выжараную вопратку, падвешаную жалезнымі кручкамі на доўгі прэнт, праз трыццаць хвілінаў прыносіў з дэзынфэктара стары поп і, апусьціўшы жэрдку, скідаў на падлозе ў сенцах. Прыемна было адчуць на чыстым целе цьвёрдыя пласты разагрэтага палатна. Іншай формы зьмены бялізны не было; мы хадзілі ў лазню прыкладна раз на тры тыдні, і гэта былі адзіныя хвілі, калі мы мыліся па-сапраўднаму, не абмяжоўваючыся змочваньнем сьнегам загноеных вачэй, цьвёрдых, як шкарлупіныне, ноздраў і замуленых вуснаў. Худы й напайголы настаўнік з Новасібірску — падобны да індзійскага ёга, ён прыглядаўся мутнымі вачыма да вязьняў — выдзяляў нам у лазні па два цэбрыкі вады: адзін халоднай і адзін кіпню. Бледныя цені з запальмі жыватамі й грудзьмі, на тонкіх, пакрытых язвамі нагох, якія тырчалі, як дзьве паламанья запалкі, са шпулькі клубоў, з геніталіямі, абвіслымі, быццам у прабітых мяшэчках, згіналіся пад цяжарам цэбрыкаў, адсопваючыся ў парнай задусе хацінкі. Настаўнік з Новасібірску быў тут у ролі еўнуха ў турэцкай лазні, бо выконваў свае функцыі й тады, калі мыцца прыходзілі жанчыны. За шчопаць махоркі можна было распытацца ў яго, у каго прыгожыя грудзі й сьцёгны, а хто стары й плоскі, бы кавалак мэталю, які бязьлітасны мэханічны молат сплюшчыў гэтак, што галовы вырастаюць проста з страшэнна разьдзьмутых клубоў і ног, павыкручаных, бы сукаватыя дрэвы, і ці захавалі маладыя рэшткі дзявочага сорамау й добрыя паставы.

Аднойчы нехта ўкраў мой кавалачак мыла, і я міжволі шалёна пракляў яго на сваёй роднай мове. Сівы дзядок, што стаяў ля мяне над цэбрыкам гарачай вады, падняў на мяне лагодныя вочы й запытаўся, зь цяжкасьцю вымаўляючы кожнае слова па-польску:

— Можа, Вы ведалі Тувіма?

— Асабіста не, — адказаў я, зьдзіўлены гэтым незвычайным пытаньнем, — але зь вершаў...

— Ну, то памыйце мне плечы.

Калі я націраў ягонья схуднелыя плечы, ён распавёў мне ўсё, бесьперарывна пакашліваючы. Прафэсар Барыс Лазаравіч Н. перад вайною скончыў расейскую гімназію ў Лодзі й пасля рэвалюцыі выехаў у Расею. З тых часоў ён і памятаў маладзейшага за сябе Тувіма. І толькі потым даведаўся пра яго з польскай прэсы як пра выбітнага паэта. У 1925 г. сп. Н., у той час ужо прафэсар францускай літаратуры ў клясе прозы Інстытуту Брусавя ў Маскве, прывёз з Лодзі маладзенькую дзяўчыну Вольгу, ажаніўся зь ёй, уладкаваў вучыцца ў політэхніку й праз пару гадоў знайшоў для

новасьпечанага інжынэра-электрыка пасаду на адной з маскоўскіх фабрыкаў. У 1937 г. муж і жонка былі арыштаваныя й асуджаныя на 10 гадоў за ўтрыманьне літаратурнага салёну ў Маскве, дзе займаліся выключна польскай літаратурай. Пасьля трох гадоў расстаньня яны выпадкова сустрэліся ў адным з каргапольскіх „лагпунктоў” і цяпер прыехалі разам (выпадак, якога не было ў хроніках савецкіх лягероў) у Ерцава.

Таго ж самага вечару я пазнаёміўся з Вольгай, маладой і прыгожай жанчынай, якая сачыла за сваім гаротным мужам вачыма, поўнымі смутку й нямой любові, а назаўтра мы трое сталі сардэчнымі сябрамі. Мілы дзядок нядаўна быў выбракаваны на сьмецьце й выкінуты з карткаю „першага катла” ў Трупярню; ягоную жонку ў Ерцаве скіравалі ў 56-ю брыгаду на прадуктовую базу, дзе яна латала мяхі й перабірала гнілую гародніну. Прафэсар Н. ня здолеў вытрымаць голаду й жыў думкаю пра ежу як найбольшую старэчую жарсыць свайго існаваньня. Я неаднойчы прыносіў яму з базы пару печаных бульбін або кавалак салёнай „трескі”. Толькі праглынуўшы ўсё, што я яму соваў у рукі, ён паддаваўся на мае распыты й распавядаў усё, што мяне цікавіла. У Інстытуце Брусавы — які быў задуманы як школа будучых пісьменьнікаў з клясамі прозы, паэзіі, драмы й літаратурнай крытыкі — Н. выкладаў францускую прозу, галоўным чынам Бальзака. Ён апавядаў мне пра дзіўныя выкрутасы лёсу творчасьці Бальзака ў савецкай Расеі, што рухалася сярод бураў і навальніцаў па нястомна зьменлівых палітычных курсах. У першыя гады пасьля рэвалюцыі Бальзака ганаравалі як аўтара „Сялянаў”; у трыццатых гадох гэты энтузіязм загінуў пад скрыжаваным агнём марксісцкай крытыкі, якая распачала раптоўны штурм на ягоныя раялістычна-кансэрватыўныя „Акопы Сьвятое Тройцы”; адразу перад Вялікай Чысткай ён зноў стаў модны як непараўнальны пясняр зарослых тлушчам нуварышаў з пабочнай гвардыі пануючага рэжыму. Памятаю яшчэ, што згаладалы стары заклінаў мяне са сьлязьмі ў вачох, каб я — калі выйду на свабоду, — чытаў толькі найвялікшага расейскага пісьменьніка Ганчарова, а асабліва ягонае „геніяльнае дасьледаваньне Сэрвантэса”. Аднойчы, на знак даверу й прыхільнасьці, ён прынёс мне нумар „*Иностранной Литературы*” й зь несхаванай агідай загадаў мне прачытаць артыкул нейкага ангельскага камуніста „*Упадок и разрушение Британской империи*”.

Стары прафэсар шчыра палюбіў мяне, і нават асьмелюся сьцьвярджаць, што ўважаў мяне за свайго вучня — хаця я й ня мог навучыцца шмат чаму ў лягеры, я яго з пашанаю залічаю да настаўнікаў сваёй маладосьці. Бывала, што пасьля начной зьмены ён нецярпліва чакаў мяне на вартоўні, як выкладчык сэмінарыста,

і, не даючы мне даесці ранішняга супу, цягнуў мяне ў сонечныя дні да маленькай лавачкі ля драгоў. Мы сядалі побач — ён дрыжаў ад хвалявання, а я быў напаўжывы ад стомы — і, пазіраючы на белы аркуш заснежанай раўніны, палінаваны доўгімі шэрагамі драгоў і папрацінаны кожныя два мэтры скрыпачнымі ключамі слупоў, сьпявалі як па нотах наш ранішні калёквіюм. Я павінен быў павольна паўтараць усё, пра што даведаўся на папярэдніх лекцыях; калі я памыляўся, стары папраўляў мяне раздражнёным голасам, але калі мне ўдавалася прабрацца праз воўчыя ямы з пасткамі прозьвішчаў, фактаў і ягоных любімых выслоўяў, ён выстаўляў мне „*отлично*”, выбачаючы мне дробныя спатычкі з-за стомы й „*ночного труда*”. Часам, да маёй радасьці й гонару, нашыя ролі на лекцыях змяняліся, і прафэсар слухаў усё, што адбывалася ў літаратуры эўрапейскай і польскай падчас ягонага побыту ў няволі. Памятаю, як ягоныя вочы, пагушаныя бясконцай барацьбою з голадам, на хвіліну западалі, а на абвіслых шчаках зьявіўся цаглісты румянак, калі я апавядаў яму пра тамістычную тэорыю мастацтваў Марытэна, зь якой я пазнаёміўся ў Варшаўскім унівэрсытэце перад пачаткам вайны. Гэтая ідылія доўжылася каля трох месяцаў. У сакавіку 1941 г. прафэсара Н. этапам адаслалі ў Мастоўціцу — і ў самы раз, бо ў Ерцаве пачынаўся страшэнны голад, а на базе ўсё цяжэй было здабыць пару бульбінаў.

Першыя прыкметы вялікага голаду зьявіліся ў канцы зімы 1941 г., а ўжо вясною ўвесь лягер зьмярцьеў і застыў у прадчуваньні сьмяротнага ўдару. Баланда на кухні ўсё радзела, хлеб усё часьцей не даважвалі, зусім зьніклі селядцы, якія часам дадавалі ў „трэці кацёл” (стаханайскі), да неапісальнай радасьці старога Дзімкі. Вынікі не прымусілі сябе доўга чакаць. Брыгады вярталіся з працы ўсё больш павольным крокам. Увечары ледзь можна было прапхацца па сьцежках праз купкі „куруных сьляпцоў”, што навобмацак блукалі па зоне, у пачакальні лязарэту чакалі — ужо падрыхтаваньня да лекарскіх аглядзінаў — распухлыя калоды ног, пакрытыя гнойнымі язвямі цынгі, вялікія сані штодня прывозілі зь лесу аднаго ці двух „лесорубов”, самлельх ад зьнясіленьня. Голад не заканчваў свайго ўладаньня і ўначы. Наадварот, больш трапна й незваротна атакаваў сваёй востраю зброяй. Толькі адзін Іганаў, стары расеец зь цясьлярскай брыгады, маліўся да позьняй ночы, схаваўшы твар у далонях. Рэшта спала ў мёртвай цішы бараку гарачкавым сном агоніі, са сьвістам хапаючы паўадкрытым ротам паветра, неспакойна пераварочваючыся з боку на бок, шэптам трызьнячы й плачучы праз сон. У гэты час мне самому сьніліся эратычна-людажэрскія сны; каханьне й голад вярнуліся да свайго супольнага біялягічнага камяля й вызвалілі з закануркаў

падсвядомасці кабетаў, зьлепленых з крутога цеста, пакусаных у дзікіх оргіях,— яны сцякалі крывёю й малаком, апляталі маю разгарачаную галаву рукамі, якія пахлі, як сьвежыя парасткі. Я прачынаўся ўвесь спацелы й учадзелы акурат у тую пару, калі ў адлегласьці двух кілямэтраў ад зоны ляцеў, як сьвятлістая страла, экспрэс з Масквы да Архангельску. Іганаў яшчэ маліўся, а Дзімка — дарма, што поп — глядзеў на яго зь нянавісьцю й пагардай, выстукваючы драўлянай лыжкай свае сьвецкія гадзінкі голаду на роўна выцягнутым пратэзе. Ужо два дні, як Дзімка пагадзіўся за дадатковую талерку баланды дапамагаць тром недалужным асэнізатарам і, кульгаючы, вяртаўся каля поўначы ў барак, мокры й прасьмердлы, як каналізацыйны пацук. Старая звычка яшчэ штурхала яго зазіраць у памыйны цэбрык, але на голым дне ўжо даўно не было ані галоўкі селядца. Адночы ён вярнуўся зь небывала таямнічай і радаснай мінай і, выцягнуўшы з-за пазухі кавалак крывавага мяса, доўга пёк яго на агніску. „Хай ён тут сабе моліцца, — сьмяяўся ціхенька Дзімка, калі мы зубамі раздзіралі жарсткаватую пячонку, — а мы тым часам учацьвярох, хапс — бадзяжнага сабачку й зьмяю”. „Натуральна, — сказаў я, таксама сьмеючыся, — псы Пана Бога пільнуюць на ланцугах Валадарства Божае й ніколі не забягаюць у лягеры”. У бараку, нібы ў грабніцы, сон выціскаў з двух нерухомых шэрагаў жывых тупаў усё больш слабых ўздыхі, якія ціха булькаталі, як пухіры на паверхні атрутнага багенца.

Кажуць, што патрэба — маці вынаходніцтваў, але мне спатрэбілася аж два месяцы, каб зарыентавацца, што з мукі, зьмеценай пасля разгрузкі вагону, можна згатаваць ляпёшку, якой цудоўна заклеіваюцца дзіркі ў страўніку. З таго часу мы хадзілі на базу з бляшанкамі й падчас перапынку на абед, выставіўшы варту, мяшалі кійкамі на гарачай блясе лекі ад голаду. У другой палове траўня я ўдасканаліў гэтую тэхніку яшчэ больш, і за поўгадзіны да заканчэньня дзённай працы, перад вяртаньнем у зону, мясіў у кацялку вялікі кавалак цеста, каб потым тонкім і роўным слоём абляпіць у цяжнейшым куце памяшканьня, дзе цыравалі мяхі, голяя грудзі пані Вольгі. Так, уклучаная ў цеста, яна праходзіла ўсе правэркі пры вартоўні, калоцячыся ад думкі, што адночы стражніка ля варотаў лягеру, які, абшукваючы кабет, толькі мімалётна абмацваў іх, замяніць васпаватая стражніца Надзея Міхайлаўна. Па зьмярканьні мы сустрэкліся на складзе старое вопраткі, дзелячы прыгатаваньня клёцкі на чатыры роўныя часткі: адна для загадчыка аначнага складу за „арэнду памяшканьня”, адна для Дзімкі й дзьве для нас. Бывае, што і ў лягеры можна ажыццявіць найсьмялейшыя мроі.

З Маставіцы тым часам прыходзілі сумныя звесткі. Вязні, што праходзілі этапам празь „пересыльный”, апавядалі мне, што стары прафэсар памірае з голаду, ня мыецца й ня голіцца, не выходзіць з Трупярні, апрача як да раздачы ежы, каб пажабраваць на памосьце перад кухняй, часта перажывае прыступы галоднага шаленства. На брудным абрыўку паперы, які пані Вольга атрымала ад яго праз аказію за пару дзён да пачатку расейска-нямецкай вайны, мы вычыталі сказ, зь якога вынікала, што не зусім яшчэ распаўся ягоны розум.

„Скажи, пожалуйста, Густаву Иосифовичу, — писаў ён, — что я понимаю теперь великолепно, каким хорошим социалистом был Кнут Гамсун”.

НАЧНЫЯ КРЫКІ

У нас, бітых людзей — казалі яны — адбітыя вантробы: вось чаму мы крычым па начох.

Дастаеўскі, „Наматкі зь мёртвага дому”

Нягледзячы на тое, што сьвятло гарэла ў бараках ад змроку да сьвітанку, мы мелі вельмі выразнае адчуваньне набліжэньня ночы.

Пасьля працы й вечаровай баланды вязні мелі яшчэ 2–3 гадзіны адпачынку. Яны бавілі іх па-рознаму: цыравалі зношаную лягерную вопратку або пісалі лісты на драўляных кувэрках; іншыя выбіраліся ў адведкі да знаёмых; маладзейшыя ішлі да жаночага бараку; стаханаўцы, якія мелі права карыстацца лягерным „ларьком”, накіроўваліся туды, каб пераканацца, ці не зьявілася на пустых паліцах конская кілбаса — адзіны прадукт, які выстаўляўся ў зоне на продаж прыкладна кожныя тры месяцы; хворыя рыхтаваліся да візыту ў амбуляторыю, а брыгадзіры сьпешна рабілі апошнія запісы для „нормировщика”. Ва ўсіх гэтых дзехах была адзіная агульная рыса: яны бяздарна капіявалі жыцьцё на волі. Часта для праніклівага назіральніка гэта выглядала як танец ценяў, якія пазычалі жэсты, імкненьні й навывкі з колішняга жыцьця, тым больш ушаноўваючы форму, чым меней у ёй было зьместу. Часта можна было пачуць, як вязні казалі: „Пасьля вячэры я заўсёды гуляў у шашкі”, альбо „Мая жонка заўсёды скардзілася, што я заміж таго, каб спаць, цягаюся па чужых селішчах. Вось звычайка дык звычайка, засталася на ўсё жыцьцё”. Насьледаваньне свабодзе было падсьвядомым, але безь яго жыцьцё ў лягеры было б невыносным, і ніхто, каго вёў інстынкт самазахаваньня, хто бараніўся такім чынам ад безнадзейнасьці й распачы, не задумваўся, жыве ён у сьвеце сапраўдных зьяваў або

ілюзіі. Можна спрачацца, ці быў гэты спосаб натуральнай формай паводзінаў людзей, якія большую частку свайго жыцця правялі на волі, або штучным інстынктам самазахавання мёртвых пры жыцці нявольнікаў, але адно застаецца несумнеўным: нельга зразумець няволі, не вымяраючы яе свабодай, нават скрыўленай і здэфармаванай.

Гэтае апісаньне датычыць толькі нешматлікіх вязьняў, якія, патанаючы, як і іншыя, у бездані лягеру, спрабавалі, аднак, выбавіцца зь ейных віроў і глыбіняў адчайнымі рухамі рук. Бо большыня — істотная большыня, да якой у пачатку й пад канец свайго побыту ў лягеры належаў і я, — калі й сыходзіла з нараў пасля вячэрняга супу, то хіба па тое, каб запоўніць пустку ў страўніках літрамі кіпню, які стаяў у куце кожнага бараку. Працэс раскладання тут быў годны здзіўленьня: нерухомасьць і ацяжэласць прысьпешвалі сьмерць, а ненаaturalнае ажыўленьне аддаляла яе на няпэўны час. Можна было быць упэўненым, што вязень, які, тонучы, не зрабіў ніводнага руху, але наадварот, ліў у сябе ў прыступе галоднага шалу непатрэбны баляст кіпню, аднойчы пойдзе на дно, як камень, і назаўтра сьвітанак выкіне на водмель нараў ягонае жахліва апухлае й налітае цела. Калі ж абміне яго сьмерць, падобная да выбуху надзьмутага пухіра, ён распухаў паступова, потым вяртаўся да свае ранейшае формы, каб нарэшце легчы ў Трупярні ля гэтых, як ён, людзкіх шкілетаў, абцягненых скурай. Цікава, што выгляд вязьняў, якія ад сьмерці бараніліся хаця рухавасьцю, быў цалкам адваротны: пару гадоў захаваўшы параўнальна добрую фізычную кандыцыю, яны аднойчы пачыналі пухнуць і паміралі ад галоднага ацёку тады, калі спрацаванае сэрца ўжо не магло даставіць кроў па такіх падоўжаных артэрыях.

У любым выпадку, у тых варунках жыцця й працы, якія былі створаныя вязьням у лягеры, нават найсыцілейшая дысцыпліна адпачынку вымагала вялізных высілкаў волі або такіх спакусаў, якія былі б мацнейшымі за сьмяротную стому пасля адзінаццацігадзіннай працы на холадзе й у голадзе. Для большыні вязьняў вяртаньне на зону й такое жаданае праз цэлы дзень ляжаньне на нарах было ілюзійнай і згубнай формай аднаўленьня арганізму.

Увечары барак, спусьцелы хіба ў некалькіх месцах, уяўляў сабою асаблівае відовішча. На некаторых нарах вязьні ляжалі нерухома, толькі сьцягнуўшы боты, і бяздумна ўглядаліся ў суседзяў насупраць, ашчаджаючы нават найменшы рух; на іншых нарах утвараліся маленькія групкі суразмоўцаў, якія ляжалі ў бязладных пазыцыях, і менавіта яны надавалі бараку выгляд шпіталю, дзе нават у гадзіны, вольныя ад лячэбных працэдураў,

гавораць сьцішаным шэптам; госьці зь іншых баракаў зьбіраліся наогул ці ля печы, ці на нарах сваіх гаспадароў і, адзіныя цалкам апранутыя, выглядалі як здаровыя людзі, што адведваюць хворых знаёмых. Пастаяннае сьвятло некалькіх лямпачак завастрала гэты вобраз, рабіла яго цалкам рэалістычным, але не непрыемным. Было ў ім нешта ад спакою, ад палёгкі, ад спацэлай стомленасьці й ад смутку прымусовага адасабленьня. Атмасфэра бараку набывала суцяшальны выгляд начлежкі. Бляск агню, што гарэў у пячурцы, матава адбіваўся ў гладзі шыбаў — белых звонку, крысталічна чорных знутры. Гледзячы ад дзьвярэй, можна было напластаванья на нарах лахі прыняць за разварушаную пасьцель, а анучы, што сушыліся на гліняным камінку печкі й на матузах, працягненых паміж бэлькамі, — за сьвежавыпраную бялізну. Такім чынам, ня выгляд бараку быў страшны. Страшным быў выгляд ягоных жыхароў, калі ідзеш ад дзьвярэй і ловіш па дарозе позіркі, у якіх цень сьмерці — як у шпіталях для невылечна хворых — разьвінаўся на крылах ночы. Бо вязьні, якія пасья вяртаньня з зоны рэдка сыходзілі з нараў, мелі вельмі вострае адчуваньне набліжэньня ночы й чаканьне яе адзначалі прысьпешаным біцьцём сэрца.

Памятаю, як у першы вечар па прыездзе ў лягер я вярнуўся з амбуляторыі ў барак і спыніўся, уражаны выразам твару старога, які сядзеў ля печы напалову распрануты й грэбаўся жалезным прэнтам у агні. Ягонья зморшчаныя, абвісьлыя шчокі спадалі амаль да вылінялай барады, агаляючы вялізныя палымяныя вочы вар'ята. Я ўжо ня здолею сёньня ўзгадаць, які дакладна быў выраз гэтых вачэй, але й цяпер не магу пазбавіцца ад уражаньня, што я зазірнуў у вочы чалавека, мёртвага пры жыцьці, чалавека, які ведае, што памёр ужо даўно, хоць ягонае ссохлае сэрца яшчэ б'ецца ў пустым мяху цела. Была ў іх ня роспач набліжэньня сьмерці, але безнадзейнасьць жыцьця, якое тлее насуперак усяму. Добра казаць пра надзею тым, хто яшчэ чагосьці чакае ад будучыні; але як натхніць надзеяй чалавека, занадта слабога, каб уласнаю рукою пакласьці канец сваім пакутам? Як пераканаць у той адзінай прывілеі вольнай волі чалавека з прыроды рэлігійнага, які нават у сваіх пацерах аб бласлаўёнай сьмерці чакае яе як найвышэйшага дару нябёсаў? Усё скончылася, усё ляснула, засталася толькі найжахлівейшая пакута жыцьця ў пустцы, а вось жа тая рука, якая прызначаная, здавалася б, каб спыніць непатрэбнае біцьцё сэрца, раптам кідае качаргу й крэсьліць як вогненным мечам шырокі знак крыжа ад зморшчанага чала да складак жывата, перацягненых тонкім пасам. Сапраўды, ёсьць у жыцьці некаторых вязьняў нешта загадкавае й неспасьцігальнае: здаецца, яны маюць апошнюю надзею, што ў рэшце рэшт іх заб'е безнадзейнасьць, і, моўчкі трываючы нялюдзкія пакуты, яны

выкрасаюць мізэрную іскрынку надзеі, якую дае думка пра сьмерць. Іхная рэлігійнасьць, такім чынам, ня ёсьць рэлігійнасьцю людзей, што вераць у мітычнае ўратаваньне душаў, спакутаваных зямною вандроўкаю, але ёсьць удзячнасьцю рэлігіі, якая абяцае вечны спачын. Гэта рэлігійныя самагубцы, Хрыстовыя шанавальнікі сьмерці, якія вераць у вызваленчую моц скону, а не ў загробнае жыцьцё. Сьмерць у іхным разуменьні вырастае да памераў найвышэйшага добра, якое толькі й варта чакаць, калі ўсё астатняе падманула й здрадзіла. Вязьні зь мёртвымі вачыма, у якіх палае незвычайны бляск, ненавідзяць сябе й іншых толькі за тое, што насуперак самым дарагім надзеям усё яшчэ жывуць. „Мы павінны памерці, — ня раз чуў я ад іх. — Мы, людзкі гной, павінны памерці для ўласнага добра й Богае славы”.

Потым я трохі бліжэй спазнаў гэтага чалавека. Стары чачэнскі горац працаваў на базе, перабіраў бульбу. Толькі аднойчы, калі я падараваў яму кавалак салёнай „трескі”, ён трохі распавёў пра сябе, недаверліва кідаючы з-пад кузьцістых броваў позірк, які ў сьвятле дня зьмяняўся з вар’яцкага на дзікі. Да астатніх, не выключаючы найбліжэйшых суседзяў па нарах, ён ставіўся варожа.

Калектывізацыя адабрала ў яго невялікую гаспадарку на схілах Каўказу — некалькі моргаў ворнай зямлі й пашы. Яго арыштавалі ў 1936 г., калі ён адмовіўся выдаць мех пшаніцы й забіў двух бараноў з калектывнага статку, які даверылі ягонай апецы. Мясца ён закапаў у зямлю. Сям’ю, што складалася з жонкі й трох дзяцей, саслалі ў невядомым накірунку, ён ужо не даведаўся пра іхны лёс. На следзтве ён упарта адмовіўся адкрыць схованку мяса й не аддаў мяшка пшаніцы. Яго скатавалі так, што і ў 1941 г. на ўсім ягоным целе праступалі сінія плямы, але, пераканаўшыся, што гэта ёсьць адзіная даступная яму форма помсты за зьнішчэньне ўсяго жыцьця, ён да самага канца ня выдаў зь сябе ні слова. Пасьля апошняга допыту яго непрытомнага адцягнулі ў камэру, а празь некалькі дзён — калі стала відавочна, што ён хутчэй памрэ, чым скажа, дзе схаваў мізэрныя парэшткі ўласнае маёмасьці, — яго адаслаалі зь 15-гадовым выракам спачатку ў Котлас, а ў 1939 г. у Каргапаль.

— Што мне засталося, — пытаўся ён, — апрача сьмерці? Сям’і ў мяне няма, у калгас не пайду, бо я стары, гор ужо ніколі не пабачу... Штодня маюся аб хуткай сьмерці.

І сапраўды, штовечар стары чачэнец зьядаў сваю баланду, гробя ў агні жалезным прэнтам, часам сядзеў, укрыўшы твар у жылістых далонях, зноўку залазіў на нары, коротка прамаўляў малітву й засынаў. І дзіўная рэч: менавіта ён, „чалавек біты”, „з адбітым нутром”, ніколі не крычаў па начох; толькі часам ціха

енчыў ад болю, пераварочваючыся з боку на бок, або шэптам трызніў пра Бога й сьмерць...

*

Аднак не пра такіх, як ён, думаў я, пачынаючы гэты разьдзел. Я думаў пра тых, хто баіцца сьмерці, у чыіх вачох гэты страх малюецца як страх перад ноччу. Толькі пад канец побыту ў лягеры я ўсьвядоміў, зь якіх пачуцьцяў складалася гэтая штодзённая агоня чаканьня.

Вязень, які прыходзіў на працу ў зону, быў упэўнены, што з кожным днём свайго побыту пераскоквае ў стане свайго здароўя й фізычнай спраўнасьці цэлыя гады й набліжаецца да сьмерці з хуткасьцю, якая выключае ўсьведамленьне паміраньня. Сьмерць у лягеры — менавіта таму, што парушала правы часу, што пагражала няспынна, а ўдарала нечакана й зьянацку, — набывала рысы мэтафізычнай непрадказальнасьці, ставала па-за часам нашага жыцьця, выбівалася з рытму нашага біялягічнага існаваньня. Вязень ішоў у амбуляторыю й там даведваўся, што зь ім усё ў парадку, аднак жа ён адчуваў, што калі й ня хворы на пэўную хваробу, якая мае сваю назву й сымптомы, то дыхае ўсё ж зь цяжкасьцю, ходзіць пад сябе, плача без прычыны, калі хоць на хвіліну апынаецца адзін, дрыготкімі рукамі дакранаецца да сэрца, сыціснутага ў абцугах болю, спатыкаецца й падае на роўнай дарозе, пухне жахлівым чынам, марна адганяе ад вачэй агністыя плямы. Ад цалкавітага вычарпаньня арганізму няма іншых лекаў, апроча лепшага харчаваньня й даўжэйшага адпачынку; але амбуляторыя не была кухняй, а ў Трупярню адсылалі толькі вязьняў зь невылечнай хваробай сэрца, сухотамі, цынгою ў апошній стадыі й вострым авітамінозам, які суправаджаўся гніеннем усяго цела. Можна, гэта й было перабольшаньнем, але кожны вязень штовечар засынаў з думкаю, што сьмерць забярэ яго гэтай ноччу ў сьне. Баяўся гэтага нападу, баяўся памерці, ня ведаючы, калі, як і навошта памірае.

Другім матывам нашага страху перад сьмерцю, схаванай пад чорнай маскаю ночы, было тое, што ў нармальных умовах аслабляе яе жудасную ўладу — супольнасьць. Кожнага з нас мучыла ўсьведамленьне, што тут вось побач ляжаць людзі, гэтак жа сама безабаронныя й аддадзеныя на падступны ўдар ворага. Чаму так было — не магу сказаць. Дапускаю, што нас разьдзяляла гэтая бездапаможнасьць. Можна, адчуўшы раптам поціск сьмерці на горле, паклікаць на дапамогу здаровых людзей, але як узрушыць сэрцы, якія з глухім грукатам распачна спрабуюць дабіцца да брамы наступнага дня, не палюхаючы й не паралізуючы іх

зьянацку дарэмным крыкам? Дэфо апісвае ў „*Journal of the Plague Year*” людзей, якія абмінаюць адно аднаго ад страху перад чумою. Мы рабілі тое ж самае, але без відавочнай прычыны. Можна было амаль паверыць, прыглядаючыся да нас уначы ў бараку, што сьмерць заразная. Мы баяліся заразіць ёю іншых, носячы пад скураю ейныя пачаткі. Гэта была чыстая гульня ўяўленьня, але такая моцная й пераканальная, што з надыходам ночы кожны вязень хаваўся на пару гадзінаў у цвёрдую шкарлупіну сну. Быццам нават цяжкім уздыхам не жадаў нагадваць пра сваё існаваньне сьмерці, што падкрадалася да суседніх нараў. Кожны з нас рабіў падобным чынам, але кожны з жахам думаў, што ёсьць саўдзельнікам і адначасна ахвярай гэтага маўклівага паразуменьня зачумленых. І цяжка сказаць, што выклікала большы боль: думка, што ніколі нас ня выкліча з самазахавальнай летаргіі крык таварышаў, якія паміраюць, ці ўсьведамленьне, што гэтак жа сама ніхто не пачуе нашага крыку аб ратунку. Гэта, напэўна, быў самы яскравы прыклад саідарнасьці ў эгаізме, які мне ўдалося перажыць. Ніколі ўголас не казалі пра гэта, але не было ў бараках вязьня, які б з гаркотай і трывогай не ўгадаў бы хвіліны, калі без найменшага трымценьня з-пад прымружаных павекаў сачыў, як выносілі ўночы з бараку цэла памерлага суседа.

Сьмерць у лягеры была таксама страшнаю й з-за свае ананімнасьці. Мы ня ведалі, дзе закопваюць памерлых і ці складаюць пасля сьмерці вязьня хоць бы самы прасты акт. Падчас побыту ў шпіталі я двойчы бачыў праз вакно, якое выходзіла на драты лягеру, сані, што вывозілі целы за зону. Яны выехалі па дарозе, што вяла на тартак, а потым збочылі ўлева, на закінутую сьцежку, якую шмат гадоў таму вытапталі брыгады „лесорубов”, і зьніклі на краі далягляду, адарваўшыся, як зьдзьмухнутая ветрам плямка, ад белай плашчыні сьнегу, каб патануць у бледна-блакітнай сьцяне лесу. Там скончылася сіла майго зроку, і там замыкалася дасягальная для нас рыса паміж жыцьцём і сьмерцю. Гэтае самотнае й тужлівае пахавальнае шэсьце, відаць, вяло некуды да закінутай лясной прасекі, якой ня ведаў ніхто, апрача нямога фурмана. Мы неаднойчы спрабавалі ў яго даведацца, дзе схаваныя нашыя лягерныя могілкі, але няшчасны ўкраінец толькі паціскаў плячмыма, сумна ківаў галавою і, душачыся, здабываў са сьціснутага горла некалькі незразумелых гукаў. Тыя, хто лепей разумелі ягоную мову, казалі, што ён мае на ўвазе леснічоўку, пару гадоў таму збудаваную ў месцы, дзе заканчвалася першая лягерная дарога. Нам, аднак, ня верылася, хаця б таму, што зімою ні адна рыдлёўка не парушыла б там замерзлай зямлі, а ўлетку размоклая паляна трэскалася, як нагрэты каштан, усё глыбей уцягваючы ў правалы багны скасабочаную

хацінку, аголенае карэньне дрэваў і драўляную каляіну для аўтамабіляў. Усведамленьне, што ніхто ніколі не дазнаецца пра іхную сьмерць і месца пахаваньня, было для вязьняў адной з самых моцных пакутаў. Можна быць чалавекам нерэлігійным, ня верыць у жыцьцё пасья сьмерці, але цяжка пагадзіцца з думкаю, што раз і назаўсёды будзе сьцёрты адзіны матэрыяльны факт, які працягвае існаваньне людзей і надае яму выразную трываласьць у чалавечай памяці. Гэтая форма страху перад сьмерцю, або, хутчэй, перад цалкавітым зьнікненьнем, набывала з гадамі ў некаторых вязьняў характар навязьлівай абсэсіі. Паўставалі ціхія шматбаковыя дамовы, што ў выпадку ўратаваньня аднаго з удзельнікаў накладалі на яго абавязак паведаміць сем'ям на волі пра дату сьмерці й прыблізнае месца пахаваньня парэшткаў; на сьценах баракаў зьяўляліся выдрапаньня на тынку прозьвішчы вязьняў: таварышы, што застаюцца жьць, мусілі дапоўніць надпісы ў адпаведны час крыжыкам і датаю; кожны вязень дакладна захоўваў рэгулярнасьць прамежкаў у карэспандэнцыі зь сям'ёй, каб раптоўны перапынак мог даць прыблізнае ўяўленьне пра час сьмерці. Усё гэта, аднак, не магло застаюць нашага жалю пры думцы, што савецкі лягер пазбавіў міліёны ахвяраў адзінага прывілею, які надаецца кожнай сьмерці — прывілею яўнасьці — і наталеньня адзінай прагі, якую падсьвядома адчувае кожны чалавек, — застацца ў памяці іншых.

Таму ўвечары размовы на нарах набывалі гарачкавае напружаньне разьвітальнага шэпту, а празь дзьве альбо тры гадзіны — каля дзясятай — яны згасалі, толькі дзе-нідзе яшчэ ціха сычэлі, як прысак, паліты вадою. З гэтае хвіліны позьні наведнік бараку праходзіў паміж нарамі, ловячы на сабе погляды тых, хто ляжаў. Усё сычэла, але сон яшчэ доўга не ішоў да вязьняў. Некалькі чалавек маліліся, седзячы на нарах, абалершыся рукамі на калені, апусьціўшы твар у далоні. Іншыя ляжалі нерухома, падклаўшы рукі пад галаву, і моўчкі ўглядаліся ў твары суседзяў. Бязладныя завалы людзкіх целаў, лахманаў і лежбішчаў, яшчэ хвіліну таму сабраныя ў кутох бараку, распаўзаіліся па нарах, як пяшчаныя дзюны, падхопленыя раптоўным прылівам марскіх хваляў. Сьвятло, здавалася, цьмянела за клубамі махоркавага дыму, а дрэва, што дагасала ў камінку, тэла ўсё слабей, міргаючы то чырвонымі, то чорнымі водбліскамі. За вокнамі стаяла зьбялелая ад марозу ноч, разьлеглая на шыбах лядовымі кветкамі, высьлізганьня дошкі на сьцежках трашчалі ад крокаў апошніх мінакоў. Напружыўшы слых, можна было пачуць далёкі брэх сабак і стук буфэраў на ерцаўскай станцыі. Лягер паволі западаў у сон. Апоўначы ў бараках чуўся ўжо першы храп, а сьледам за ім зрываўся ціхія й пранізьлівыя энкі. Праз хвілю яны гучнелі,

мацнелі й змяняліся працяглымі сухімі рыданьнямі. Раптам хтосьці крычаў, хтосьці зрываўся са сну й са скрыжаванымі на грудзях рукамі — быццам баронячыся ад нябачнага нападу, — сядаў на нарах, водзячы вакол вар'яцкім позіркам, і, раптам апрытомнеўшы, зноў клаўся ў сваім берлагу з жахлівым уздыхам. Дастаткова было прачнуцца па поўначы, каб адчуць сябе — як у сэрцы буры, што набірае моц, — сярод перарывістых сонных трызьненняў, непрытомных крыкаў, у якіх імя Бога перапляталася з імёнамі родных, спазматычнага рыданьня й пранізьлівых стогнаў. Вязьні кідаліся ў сьне, хапаліся за сэрца, біліся ў сутаргах плачу аб цьвёрдыя нары, закрываліся ад чагосьці шырока раскрытымі далонямі, аднастайна паўтаралі сваё „*помилуй*”. Адзін толькі Дзімка непарушна сядзеў ля памыйнага цэбрыку і, абапёршыся рукамі на выцягнены пратэз, абыякава глядзеў на клубок целаў, што заблытаўся ў сіло ночы, выцьвільмі вачыма, у якіх сухі прамень болю ўжо ня здольны быў высьвеціць ніводнае сьлязы.

Наш барак выплываў у бязьмесячнае мора цемры і, нібы карабель-прывід, уцякаў, штоночы цкаваны сьмерцю, несучы на сабе сонную каманду вырачаных.

НАТАТКІ ЗЬ МЁРТВАГА ДОМУ

Аднойчы ўвечары, калі брыгады, як звычайна, пачалі перакрочваць браму зоны, нашыя позіркі затрымаліся на вялікай афішы, прылепленай да „чырвонай дошкі стаханаўцаў” ля ростаняў лягерных сьцежкак. „Кіно, — паведамляла афіша, — „Вялікі вальс”. *Барак художественной самодеятельности*”.

Гэта быў другі паказ кіно ў Ерцаве, і першы за мой побыт у лягеры. Год таму паказвалі савецкі гістарычны фільм, на экране Міхаіл Сьцяпанавіч В. бачыў самога сябе, баярына, што еў пячонку за царскім сталом, і актор штохвіліны выціраў сьлёзы, седзячы на ганаровым месцы, у першым шэрагу, зарэзэраваным для лягерных чыноўнікаў. Пра новы сэанс па лягеры хадзілі чуткі ўжо ня першы месяц, але ніхто ў іх ня верыў. „Што там тое кіно, — казалі вязьні, — даі б лепей дабаўку супу ці яшчэ сто грамаў хлеба”. Аднак насамрэч гэтыя словы былі хлузьнёй. Кіно было нечым большым за хлеб, і калі вязьні й казалі пра яго з пагардаю, дык толькі таму, што верылі ў здзяйсненьне толькі такіх жаданьняў, якім вонкава не надаеш ніякага значэньня.

Барак „*художественной самодеятельности*” месціўся ля кухні й у час перапаўненьня „*пересылки*” служыў таксама транзытным баракам для вязьняў, што пераходзілі зь іншых „*лагпунктов*” празь Ерцава. Апекаваўся ім, як і ўсім, што там адбывалася, начальнік

„культурно-воспитательной части”, у скароче „кавэчэ”. На пасаду начальніка „кавэчэ” мог прэтэндаваць толькі вольны чалавек або вязень, які адседзеў свой тэрмін у лягеры за пабытовае злачынства; ягонага памочніка таксама прызначалі з „бытавікоў”. Усе гэтыя сродкі засьцярогі скарыстоўваліся, каб захаваць вязняў ад сутыкнення з крамольнай літаратурай і ад умела замаскаваных антысавецкіх алузіяў у прадстаўленьнях, што час ад часу тут ладзіліся. Аднак па сутнасьці гэтыя засьцярогі былі залішнія. Бібліятэчка „кавэчэ” прапаноўвала толькі некалькі дзясяткаў „Вопросов ленинизма” Сталіна, трохі прапагандысцкіх выданьняў „Госиздата” на замежных мовах, пару камплектаў расейскіх клясыкаў, а таксама некалькі сотняў збрашураваных ухвалаў і прамоваў з паседжаньняў Вярхоўнага Савету. За ўвесь час побыту ў лягеры я паспрабаваў толькі прачытаць „Выбраныя творы” Грыбаедава й два разы перачытваў „Нататкі зь мёртвага дому” Дастаеўскага — аднак абедзьве гэтыя кніжкі я атрымаў у вялікай таямніцы ад таварышаў; зь бібліятэкі „кавэчэ” я ўзяў для выгляду „Вопросы ленинизма” Сталіна, „Фальклёр Рэспублікі Коми” й прамовы гішпанскай рэвалюцыянэркі Далёрэс Ёбаруры (Пасьянарэі). Памятаю, што ў кніжцы Пасьянарэі я падкрэсьліў алоўкам годнае выслоўе, што зьяецца зь ейных вуснаў падчас абароны Мадрыду: „Лепш памерці стоячы, чым жыць на калянях”, — і з таго часу кніжка карысталася ў лягеры вялікай папулярнасьцю, пакуль яе не забрала са звароту спэцыяльная камісія НКВД з Волагды. Відавочна, гэтыя прыўкрасныя словы, якія я пачуў упершыню на паседжаньні гімназічнага камуністычнага гуртка ў Польшчы, гучалі ў лягеры іначай, чым на волі.

Няварта было лягерным уладам турбавацца й пра тэатральныя імпрэзы. Калі б нават існавалі нейкія стоеныя намеры працягнуць антысавецкія намёкі ў лягерны тэатар, з гэтае кантрабанды нічога б ня выйшла. Прадстаўленьне магло складацца толькі з музычных і вакальных нумароў — усялякія драматычныя ці размоўныя ўстаўкі былі забароненыя. Аднак правіла было правілам, і вызвалены пасья трохгадовага тэрміну маскоўскі злодзей Кунін распараджаўся ў „кавэчэ” са сваім асыстэнтам, старым Паўлам Ільічом, які сядзеў восьмы год за забойства брата.

„Кавэчэ” месцілася ў каморцы ля аднаго з баракаў, да ўваходу вяла сьцежка, што праходзіла ля драгоў. Ля жалезнай печачкі сядзеў сівы як лунь Павел Ільіч і падклеіваў кніжкі, выразаў аздобы з каляровай паперы альбо каліграфічна выводзіў прозьвішчы стаханаўцаў на „чырвоную дошку”. „Павел Ильич, — казалі вязьні, ад парогу прымаючы пачціваю паставу, — книжечку бы какую почитать”. „Якую?” — пытаўся, не падымаючы вачэй ад

працы, Ільіч. „*Это уж мы вам доверяем, что будет интересная*”. „*Начальника дело*”, — чухаў у патыліцы наш бібліятэкар.

Кунін жыў па-за зонай, але сталаваўся ў лягеры. Высокі, худы, у заламанай угару шапцы, суконнай куртцы й у ботах з халявамі, з тварам стэпавага воўка й з нэрвовымі рухамі рук, ён рухаўся па лягеры зь лёгкасыцю й свойскасыцю, уласьцівымі дасьведчаным і бывалым вязьням. Пра яго казалі, што прысуд, які скончыўся ў 1939 г., быў ягоным трэцім тэрмінам у лягеры, але ён ніколі пра гэта ня згадваў. Ён хадзіў па зоне жвавым крокам, часта ўваходзіў у баракі, сядзеў зь вязьнямі пару гадзінаў, і хаця гэты стыль жыцьця ў пэўным сэнсе быў ягоным абавязкам, мы адчувалі, што ён сумуе па тых часох, калі сам у падзёртым бушлаце ляжаў ля сваіх таварышаў на верхніх нарах, выглядаючы вірлівымі вачыма, што б тут яшчэ выйграць у карты або каму зазірнуць у скрыню. „*Надо культурно жить, заключённые*”, — часта паўтараў ён, фанабэрыста ўсьміхаючыся пры слове „*заклучённые*”, і выглядала на тое, што гэта было адно з выслоўяў, якія ён вывучыў на памяць, калі яму два гады таму даверылі місію адукоўваць і выхоўваць вязьняў. Вельмі ўзрушвала ягонае стаўленьне да Паўла Ільіча, зь якім ён некалі дзяліў нары ў баракі муляроў. Ён еў зь ім суп з адной місы, дзяліўся папяросамі, часам прыносіў яму з-за зоны паўбохана хлеба ці трохі гарэзкі. Павел Ільіч адказваў на ягоную зычлівасьць паслухмянасыцю й прывязанасьцю. І хаця мы дапускалі, што сам-насам яны зьвяртаюцца адзін да аднаго, як і раней, па імёнах, пры нас Ільіч не наважваўся зьвяртацца да Куніна інакш, як „*гражданин начальник*”. Кунін гэты тытул любіў. Было відавочна, што менавіта гэтаму ён надае ўвагу большую, чым усім сваім культурна-выхаваўчым дзеям. Ён ужо ня здолеў бы жыць па-за лягерам, але не хацеў пазбыцца годнасьці, якая пасля столькіх гадоў вязеннай паняверкі ўзьняла яго над паспалітымі „бытавікамі” й „ворагамі народу”. Старыя вязьні, якія памяталі яго здаўна, сьцьвярджалі, што ён кампэнсуе нязбытныя некалі мары аб брыгадзірстве. Позьнім вечарам Кунін адпраўляў Паўла Ільіча ў барак і прымаў у сваёй „*культурно-воспитательной части*” лягерных каханак. Ён зьмяняў іх часта, пра яго нават жартоўна казалі, што ён сапраўды не пазбаўлены пэдагагічных талентаў, калі гэта датычыць новапрыбылых дзяўчат, або што ён мог бы скласьці школку толькі з тых дзяцей, якіх нарадзілі яму „лягерніцы” на нарах мацярынскага баракі.

Уся дзейнасьць „кавэчэ” палягала ў выдачы кніжак зь лягернай бібліятэкі й пастановак у баракі „*художественной самодеятельности*”. Падобна, што Кунін не прачытаў за жыцьцё ніводнае кніжкі, але ведаў правілы іх выдаваньня ў лягеры. Першым пытаньнем, якое чуў вязень у лягернай бібліятэцы, было: „Які

артыкул?” Палітычныя маглі прэтэндаваць на творы Сталіна або прапагандысцкую літаратуру толькі пасля размовы з Куніным; затое „бытавікі” мелі неабмежаваны доступ да палітычнай літаратуры. Такім чынам, гэтая працэдура задавальняла бальшыню зацікаўленых бакоў — бо бытавое паспальства ня мела асаблівай ахвоты да чытаньня чагосьці, апрача абвестак на „чырвонай дошцы”, а палітычныя мелі зразумелую неахвоту да штудыяваньня тэорыі, дзякуючы якой апынуліся ў няволі. Часам мы ўсё ж зьвярталіся да Куніна з просьбай выдаць асобнік „Вопросов ленинизма”, і тады размова з нашым выхавальнікам мела гэтка кірунак: „Савецкая ўлада не пазбаўляе тых, хто памыліўся, права выправіць памылкі. Якія палітычныя пытаньні вас цікавяць найбольш?” — „Калектывізацыя вёскі, або праблема сацыялізму ў адной краіне, або індустрыялізацыя”. „Таварыш Сталін дае цудоўны адказ на гэтае пытаньне ў дакладзе пад назваю...” Не было сумневаў, што Кунін на памяць вывучыў указальнік па кніжках Сталіна, ня ведаючы іхнага зьместу, бо ўнікаў любых падрабязных дыскусіяў. Да таго ж ніхто не насмеліўся нарабіць яму клопату пытаньнем, якое таварыш Сталін не кранаў бы ў „Вопросах ленинизма”. Сувязь Куніна з Трэцім Аддзелам была нам усім аж занадта добра вядомая, і менавіта гэта прымушала нас фігураваць у кунінскай картатэцы ў сьпісе абанэнтаў кніжкі, якую ў савецкай Расеі ўважаюць за біблію.

Як у вялікай колькасьці выпадкаў, гэты звычай быў парэшткавай формай правілаў, прынятых некалі ў Маскве, калі лягеры трактаваліся як установы напалову выхаваўчыя. Было нешта гогалеўскае ў гэтым сьляпым насьледаваньні чыноўніцкай фікцыі насуперак жыцьцёвай практыцы — штосьці ад адукацыі „мёртвых душ”. Бо Кунін меў яшчэ большыя амбіцыі — ён недзе выкапаў закон аб абавязковым змаганьні зь непісьменнасьцю ў лягерах і любым коштам намагаўся арганізаваць сярод вязьняў вечаровыя адукацыйныя курсы. Можна было амаль паверыць, гледзячы, як ён віецца ў бараках у пошуках кандыдатаў, што за кожную ўпаляваную душу ён атрымоўвае ўзнагароду, на капыл гогалеўскага Чычыкава. Але гэта ўжо было для вязьняў занадта; яны, натуральна, маглі раз на два месяцы схадзіць у „кавэчэ” і, пазычыўшы першую-лепшую кніжку, пакласьці яе нечытаную ля ўзгалоўя з бушлату; аднак ніхто ня здолеў бы іх прымусіць, каб, змагаючыся з голадам, зьянісенасьцю й сьмерцю, яшчэ й вучыліся чытаць і пісаць; ніхто, апрача штыхоў НКВД, — але навучаньне грамаце было, на шчасьце, добраахвотным. Таму ўсе вязьні гораца запэўнівалі Куніна, што ўжо авалодалі складаным мастацтвам чытаньня й пісаньня яшчэ на волі, хаця ў сьвяточны дзень цяжка адкруціцца ад просьбаў напісаць ліст дадому. А Кунін, пэўна, пісаў

рапарты ўладам, што ў „ягоным” лягеры непісьменнасць зьнішчана ўшчэнт..

Такім чынам, пастаноўкі засталіся адзінай сфэрай, у якой „кавэчэ” магла разьлічваць на нейкую падтрымку вязьняў. Сярод вызваленьх ад працы Кунін заўсёды знаходзіў дастаткова ахвотнікаў да выцінанак з каляровай паперы й расклейваньня іх па сьценах бараку „художественной самодеятельности”. Вязьні — асабліва старэйшыя — рабілі гэта з прыемнасцю, быццам бралі ўдзел у прыбіраньні касьцёлу. Вярнуўшыся ўвечары ў барак, яны захоплена распавядалі нам пра выгляд „тэатру”, прасілі „лесорубов”, каб прыцягнулі зь лесу сьвежых яловых лапак, а працаўнікоў з тартаку — пілавінья пасьпаць падлогу. У дзень прадстаўленьня тэатральны барак набываў сапраўды ўрачысты выгляд. Усе сьцены былі аблепленыя каляровымі выцінанкамі, за бэлькі панаторканья зьяленья яловыя лапкі, а дошкі падлогі ажно зьялі чысыцінёю. Вязьні яшчэ ля парогу здымалі шапкі, атрасалі ў сенцах валёнкі й па чарзе займалі месцы на лаўках, поўнячыся ўрачыстай засяроджанасьцю й ледзь не рэлігійнай пачцівасьцю. Потым відаць былі толькі доўгія шэрагі паголеных галоваў і шэрыя вузлы рук, сплеченьх на каленах. У бараку „художественной самодеятельности” прыстойнасць была нечым абавязковым, таму кабетам, якія спазьніліся, без ваганья саступалі месцы ў першых шэрагах. У дзьвярох і пад усімі сьценамі стаялі купкі вязьняў, бо лавы ніколі не маглі зьмясьціць усіх ахвотных. Перад самім прадстаўленьнем размовы й шэпты сьціхалі, а з розных бакоў бараку чуліся нецярплівыя галасы: „Ціха, ціха. Зараз пачнецца”. Уваход Самсонава ў атачэньні лягернага штабу быў сыгналам для Куніна.

Ён выходзіў на прасцэніюм, паклонам вітаў „начальства” й падаваў вязьням знак, каб сьціхлі. „Заключённые, — пачынаў ён сваю заўсёдную прамову, — савецкая ўлада ўмеє дараваць і гатовая ацаніць шчырую працу. Вытворчы плян, які даверылі лягеру, быў выкананы. Узнагароду за гэта вы пабачыце праз хвіліну... Гэта павінна заахвоціць вас да яшчэ больш напружанай працы на карысьць нашай савецкай айчыны, паўнапраўнымі грамадзянамі якой вы некалі станеце”. Гледачы адказвалі задаволеным гулам. У тэатры сапраўды было нешта ад сенцаў свабоды.

На першым падчас майго побыту ў лягеры прадстаўленьні давалі — як я цяпер згадваю — амэрыканскі фільм з жыцьця Штраўса „Вялікі вальс”. Яму папярэднічаў кароткамэтражны савецкі фільм, які распавядаў пра выезд групы студэнтаў-камсамольцаў на сельскагаспадарчую працу падчас вакацыяў. Ён быў вытрыманы ў прапагандысцкім стылі, поўны прамоваў,

дэкларацыяў і песень аб Сталіне, аднак было ў ім некалькі прыўкрасных кадраў і пацешны эпизод, які насмяшыў вязьняў да сьлёз. Адзін са студэнтаў — як можна было меркаваць з выгляду й акцэнту, габрэй — ня мог у першы дзень справіцца з рыдлёўкай і, сплёўшы рукі на чаранку, задумаўся: *„Не для меня лопата. У меня башка работает, не руки“*. Па залі пракаціўся сьмех. *„Ишь ты, — закрычалі вязьні, — какой хитренький еврей. Начальствовать ему охота! А землю копать кто будет? В лагерь бы его на годик-другой!“* Калі фільм урэшце скончыўся перамогаю добра і студэнт-няўкладу заняў першае месца ў сацыялістычным спаборніцтве, а потым з агнём у вачох сказаў прамову аб ладзе, пры якім фізычная праца была ўзьнесена на п’эдэстал, гледачы сядзелі незадаволеныя й маўклівыя. Маўчаньне было адзінай зброяй, якую маглі скарыстаць вязьні, бо кожнае неасьцярожнае слова магло гучаць як заклік да бунту.

Але толькі *„Вялікі вальс“* узрушыў нас і працяў да глыбіняў. Ніколі не паверыў бы, што можа скласьціся сытуацыя, калі звычайны амэрыканскі музычны фільм — поўны кабет у турнюрах, мужчын у цесных фракках і жабо, зіхоткіх жырандоляў, сэнтымэнтальных мэлёдый, танцаў і сцэнаў каханьня, — здолее адхіліць перада мною завесу страчанага раю іншай эпохі. Я ледзь стрымліваў сьлёзы й адчуваў ліхаманку, якая душыла мяне за горла, сэрца прысьпешана білася, халодныя далоні я паклаў на разгарачаны твар. Вязьні глядзелі непарушна, у цемры я мог убачыць толькі шырока раскрытыя раты й вочы, якія паглыналі ўсё, што адбывалася на экране. *„Какая красота, — шапталі ўсхвалявана галасы, — как люди живут на свете...“* У сваім найўным захапленьні, адгароджаныя ад сьвету, яны забываліся, што дзеяньне фільму адбываецца паўстагодзьдзя таму, і глядзелі фільм, як забаронены плод сучаснасьці. *„Ці пажывем і мы калі-небудзь як людзі? Ці скончыцца нашая магільная цемра, нашая сьмерць пры жыцьці?“* Я чуў гэтыя пытаньні вакол сябе, вымаўленьня так выразна, быццам мне хтосьці шапнуў іх на вуха. І хаця на тле лягернага жаргону гэтая моўная ўзьнёсласьць магла падацца трохі нязвыклаю, я не здрыгануўся ад здзіўленьня. Барак *„художественной самодеятельности“*, постаці, якія перасоўваліся па экране, гукі аркестру, засяроджаныя твары вязьняў, уздыхі, якія мелі ў сабе нешта ад гукаў унутранага адтайваньня — усё гэта падштурхоўвала нас да мінулага і адкрывала даўно замёрлыя крыніцы ўзрушэньняў.

Словы, якія так нязвычайна прагучалі ў лягеры, шапнула мне на вуха мая суседка, Наталья Львоўна. Я ведаў яе даўно, але слаба. Бачыў, што працуе яна ў канторы лягерных рахункаводаў, нягледзячы на тое, што ейная непрыгожасьць мусіла адправіць яе

наўпрост у лес. Ва ўзросьце дваццаці двух гадоў яна ўжо была выключна старая й брыдка — ацяжэлая, нязграбная, зь вялікімі, хваравіта вылупленымі вачыма, рэдкімі валасамі й абвіслымі шчокамі, на якіх часам паказваўся плямісты румянак. Яна належала да групы вязьняў у некалькі дзясяткаў чалавек, якую акрэсьлівалі скаротам КВЖД. Гэтыя чатыры літары азначалі ўсходнекітайскую чыгунку (*Китайская Восточная железная дорога*), прададзеную 23 сакавіка 1935 г. Японіі, а дакладней, ураду Манджукуо. Усе расейцы, якія да 1935 г. жылі на тэрыторыі КВЖД, а пасля яе продажу адыйшлі да Расеі, былі арыштаваныя й зь 10-гадовымі тэрмінамі адпраўленьня ў лягеры Поўначы. Назва ўсходнекітайскай чыгункі стала ўжывацца як умоўная назва параграфу савецкага кодэксу й разам зь іншымі скаротамі (КРД — *контррэволюционная деятельность*, КРА — *контррэволюционная агитация*, СОЭ — *социально опасный элемент*, СП — *социальное происхождение*, ПС — *промышленный саботаж*, СХВ — *сельскохозяйственное вредительство* і г. д.) стварала неафіцыйны жаргон, які дазваляў вязьням хутка й бязь лішніх размоваў арыентавацца ў характары зьлачынства новапрыбылых таварышаў. Людзі з КВЖД адрозьніваліся ад астатніх расейцаў тым, што, нягледзячы на сваю нацыянальнасьць, у рэакцыях і складзе мысьленьня былі больш блізкія да іншаземцаў, чым да ўласных суайчыннікаў, быццам большую частку жыцьця пражылі па-за межамі Савецкага Саюзу.

Казалі, што Наталья Львоўна працуе ў рахункаводах дзякуючы хваробе сэрца. Сама яна ніколі ні з кім пра гэта не гаварыла, але можна было пазнаць па ейнай павольнай, асьцярожнай хадзе, па рухах цела, увесь час кантраляваных з напружанай чуйнасьцю, і з павольнай манэры размаўляць, што ейная ўвага сканцэнтраваная на нейкай пакуце, якая, быццам кепска загоеная рана, адкрывалася пры кожным неасьцярожным руху. Аднак мусіла існаваць яшчэ прычына, чаму нават пры фізычнай нямогласьці яе не адправілі на лясную працу, каб праз два тыдні яна сканала ў шпіталі, бо, апроча свае дабыні, цярплівасьці й пакоры, ня мела нічога для ахвяраваньня іншым. Я перакананы, што яе парадаксальным чынам ратавала ейная брыдота. Ніхто ёю не цікавіўся, а значыць, ні ў кога не ўзьнікала патрэбы зламаць яе катаваньнямі працы. Затое своеасаблівым чынам усіх — не выключаючы „уркаў” — раззбройвала й супакойвала ейная бязьмежная ветлівасьць, сталая гатовасьць да паслугаў і бескарысьлівасьць. Наталья Львоўна здавалася такой непрыгожай, што яе сьмерць не зьявілася б на сябе нічыёй увагі, як нічыёй увагі не прыцягвала ейнае існаваньне.

Мы выйшлі з бараку „художественной самодеятельности” разам, у натоўпе вязьняў. Ноч была цудоўная, зорная, белая — небасхіл стромка ўзносіўся ўтару, быццам яго разапнулі над лягерам чыесьці рукі, у марозным паветры галасы гучалі амаль радасна, а крокі прыміналі на сьцежках сьвежы сьнег. Уніз ад бараку, у якім паказвалі кіно, зона ападала да дратоў лагоднай пахіласьцо і ўзносілася на даляглядзе невялікім пагоркам, за якім апоўначы быў чуваць гучны грукат вагонаў і пранізьлівы сьвіст цягніку. Сёньня вязьні не сьпяшаліся ў свае баракі. Яны натоўпам стаялі на ўсіх сьцежках, з захапленьнем згадвалі сцэны зь фільму, спрачаліся аб найдрабнейшых дэталях, малпавалі ігру актораў і адначасна паглядалі на ўзгорак, што засланыў чыгуначную каляіну з Масквы ў Архангельск, быццам толькі цяпер усьведамлілі, што ў кірунку тых позіркаў распасьціраецца свабода, урываючы якой паказалі толькі што на экране. Як няшмат трэба, каб зноў па-людзку радавацца! Здавалася, што ня будзе канца гэтым размовам, у якіх кожнае слова ўтрымлівала болей зместу, чым яго было ва ўсім фільме. „Гражданин начальник, — крычалі вязьні Куніну, што праходзіў праз натоўп, — ад усяго сэрца дзякуем за прадстаўленьне! Жыць цяпер ахвота, эх, жыць цяпер ахвота...”

Наталья Львоўна плакала. Я ішоў ля яе так павольна, каб не апярэджаць ейнай асьцярожнай хады, і так ціха, каб не абразіць ейнага ўзрушэньня. Ці ж мог я ведаць, ад чаго яна плача — я, які ведаў яе да гэтага часу толькі з выгляду й аповедаў? Мне здавалася, што ўсе дзяўчаты ў лягеры мусілі сёньня плакаць, пабачыўшы адразу гэтуюлькі строяў, танцаў і сцэнаў каханьня. Але ля павароту сьцежкі, што вяла да жаночага бараку, яна спынілася й, зь цяжкасьцю стрымаўшы сьлёзы, сказала: „Вы думаеце, я плачу ад тугі па тым жыцьці?” Я глядзеў на ейны брыдкі твар, на абвіслыя шчокі, памалаяваныя мокрымі дарожкамі, на вялікія вочы, якія за сьлёзнаю заслонай выглядалі амаль прыгожымі, і завагаўся. „Я думаю, Наталья Львоўна, — сказаў я, спадзеючыся, што ёй будзе прыёмна, — што і вы некалі любілі танцаваць”. „Ох, не, — жыва запярэчыла яна, — я не танцавала ні разу ў жыцьці. Але я ўжо пяць гадоў сяджу ў лягеры й усё яшчэ не магу справіцца з адчаем, калі думаю, што ўсё гэта ўжо было, тое самае, усе гады... Што мы стагодзьдзямі жылі ў мёртвым доме”, — яна глядзела на мяне ўважліва. Я ня ведаў, што адказаць, мне здавалася, што любым словам я мог параніць яе самыя глыбокія пачуцьці. „Вы пачакайце тут, — раптам сказала яна, — я вам штосьці прынясу”. Яна пайшла ў свой барак хутчэйшаю, чым звычайна, хадою й праз хвіліну вярнулася задыханая, хаваючы пад бушлатам на грудзях нейкую рэч. „Вы прачытайце гэта, — прамовіла яна трапэткам голасам, — але нікому не кажьце, дзе вы яе ўзялі. Сёньня гэтага

чытаць ужо няможна”. Потым дадала зь лёгкаю ўсьмешкай: „Асабліва тут”. Я ўзяў зь яе рук падзёртую кніжку, якая рассыпалася на вачох, і прачытаў на вокладцы: „*Нататкі зь мёртвага дому*” Дастаеўскага, Пецябург, 1894.

Мінулі два месяцы, за якія я два разы прачытаў „*Нататкі зь мёртвага дому*”, Наталью Львоўну я бачыў толькі здалёк і вітаў яе прыязным узмахам рукі. Яна глядзела на мяне з трывогай, быццам хацела зразумець з майго твару, ці зрабіла на мяне чаканае ўражаньне чытаньне Дастаеўскага. Я, аднак, унікаў размоваў, каб ужо праз хвіліну пашкадаваць пра гэта, гледзячы, як яна павольным крокам адыходзіць да свайго бараку й вітае стрэчных прыязным кіўком.

Я ўнікаў яе таму, што ад самых першых старонак Дастаеўскага й да той хвілі, калі другі й апошні раз загарнуў кніжку, гледзячы на завяршальныя словы: „Дык з Богам! Свабода, новае жыццё, паўстаньне зь мёртвых...” — жыў у стане асфіксіі, падобным да абуджэньня ад доўгага сьмяротнага сну. У Дастаеўскім уражвала ня тое, што ён здолеў апісаць нялюдзкія пакуты так, быццам яны складалі толькі натуральную частку людскога лёсу, але тое, што ўзрушыла й Наталью Львоўну: ніколі не існавала нават найкарацейшага перапынку між ягоньм і нашым лёсам. Я чытаў „*Нататкі*” вечарамі, уночы і ўдзень, адкрадаючы ў сябе сон, вачыма, скрываўленымі ад стомы, з сэрцам, што білася, як язык звону, з шумам у галаве, які ўзмацняўся, нібы рэха кропель, што адплывае ў бясконцасьць, калі яны, падаючы праз роўныя прамежкі часу ў адно й тое ж месца на чэрапе, разьбіваюць яго з кожным разам, быццам мерныя ўдары молату. У маім нявольніцкім жыцці гэта быў адзін з найцяжэйшых пэрыядаў. Я хаваўся з той кніжкай, чытаў яе пад нацягнутым на галаву бушлатам, трымаў яе ў самым бяспечным месцы на нарах, пад рухомай дошкай ля ўзгалоўя; ненавідзеў і любіў яе гэтак, як ахвяра прывязваецца да інструменту катаваньняў. Па вяртаньні з працы я адразу ж правяраў з трывогаю, ці ляжыць яна на сваім месцы, адначасна падсьвядома прагнучы, каб яна незваротна зьнікла, вызваляючы мяне раз і назаўсёды ад гэтай жудасьці жыцця без надзеі. Я яшчэ ня ведаў, што адзінай рэччу, ад якой трэба ў турме бараніцца больш рашуча, чым ад голаду й фізычнай сьмерці, ёсьць стан поўнага ўсьведамленьня. Я да таго часу жыў, як іншыя вязьні: інстынктыўна ўцякаў ад канфрантацыі з уласным жыццём. Але Дастаеўскі сваім сьціплым і трохі марудлівым апавяданьнем, у якім кожны дзень на катарзе цягнецца, быццам гады, падхапіў мяне й нёс на хрыбце чорнай хвалі, якая таруе сабе ў падземных лёхах шлях у вечную цемру. Спрабаваў я плыць супраць цяжэння, але марна. Мне здавалася, што дагэтуль я ніколі ня жыў у

сапраўднасці, забыўся, як выглядалі твары найбліжэйшых людзей і краявіды маёй маладосці. Затое на каменных, абцекалых вадою й бліскучых у цемры сьценах падземнага лябірынту, празь які несла мяне чорная хваля „*Нататак зь мёртвага дому*”, я бачыў у непрытомным, гарачкавым уяўленьні доўгія шэрагі імёнаў тых, што былі тут перад намі й пасьпелі выдрапаць у скале сьлед свайго існаваньня, перш чым іх падхапіў і паглынуў зь ледзь чутным булькатам вечны змрок. Я адчуваў, як яны распачна чапляліся за асьлізлае каменне, як падалі й на кароткае імгненьне падьмаліся, як клікалі на дапамогу голасам, што выбухаў, як каменны крык, і гінуў у мёртвай цішы каналу, як акрываўленымі пальцамі хапаліся за кожны выступ у скале, каб апошні раз паспрабаваць вымкнуцца з плыні, якая зносіла за сабою ўсё і ўсіх да мёртвага мора наканаваньня. А калі, скарыўшыся, яны падалі на дно, бы тапельцы цемры, чорная хваля прыносіла на іхнае месца іншых, кожнага разу новых, таксама скаваных цяжарам пакуты — нас, нас...

Найвялікшую пакуту гэтай мроі ствараў той незразумелы факт, што ў ёй перастаў дзейнічаць час — паміж зьнікненьнем нашых папярэднікаў і нашым зьяўленьнем не было ніякага перапынку. Такім чынам, ён набываў характар чагосыці няўхільнага — наканаваньня, у якім для гледачоў збоку вечнасьць азначае толькі вокамгненьне, а для асуджаных вокамгненьне доўжыцца вечнасьць. Нават найменшыя дробязі паўтараліся з жудаснай дакладнасьцю. Хіба вязьні „мёртвага дому” не шапталі з гэткам жа жахам на схіле сьвяточнага дня: „*Завтра опяць на работу*”? З такім адчуваньнем у лягеры немагчыма пражыць доўга. І чым больш прагна я піў з атрутнай крыніцы „*Нататак зь мёртвага дому*”, тым большую — амаль таемную — радасьць я знаходзіў у думцы, якая ўпершыню за год бліснула ў маёй галаве: думцы аб вызваленьні праз самагубства.

На маё шчасьце, Наталья Львоўна аказалася больш зацятай чытачкай Дастаеўскага, бо праз два месяцы яна зьявілася ў нашым бараку й, выклікаўшы мяне на зону, ціха сказала: „Я б хацела забраць назад „*Нататкі*”. Не магу бязь іх жыць. У мяне нікога на сьвеце няма, і гэтая кніжка замяняе мне ўсё”. Першы й адзіны раз я нешта даведаўся пра ейнае жыцьцё, хоць ужо даўно мне распавядалі, што яе бацьку расстралялі адразу ж па вяртаньні з тэрыторыі прададзенай японцам КВЖД. Я вярнуўся ў барак, выцягнуў Дастаеўскага са сховаў пад рухомай дошкай на нарах. Адаваў ёй Дастаеўскага зь мяшанымі пачуцьцямі: шкода мне было гэтай кніжкі, дзякуючы якой я так нядоўга жыў у лягеры з адкрытымі вачыма, нягледзячы на тое, што яны ўбачылі толькі розныя віды сьмерці; і адначасна я цешыўся з думкі пра

вызваленне ад дзіўнага й знішчальнага зачаравання, якое навяла на мяне гэтая проза, так насычаная безнадзейнасцю й распаччу, што жыццё рабілася ў ёй толькі ценом вечнай агоніі штодзённага канання.

— Вы мелі рацыю, Наталья Львоўна,— сказаў я, дапамагаючы ёй схваць кніжку пад бушлат.

Яна глядзела на мяне з удзячнасцю, а на ейным брыдкім твары на імгненне з'явіўся цень радаснай узнёсласці.

— Вы ведаеце, з тае хвіліны, як я здабыла гэтую кніжку ў лягеры, маё жыццё набыло новы сэнс. Вы можаце ў гэта паверыць? Шукаць надзеі ў Дастаеўскага!.. — яна змушана засьмялася.

Я глядзеў на яе са здзіўленьнем. Недзе ў куткох яе вялікіх, хваравіта пукатых і нерухомах вачэй хаваўся ледзь заўважны бляск вар'яцтва. На дрыготкіх ад холаду вуснах выступіла загадкавая грэмаса — ці то ўсьмешка, ці то знак болю. Яна адгарнула зь іба рэдкія пасмы валасоў, зьлепленыя ад сьнегу й зьлёгка замерзлыя. Я быў упэўнены, што яна зноў разрыдаецца, але яна працягвала спакойным, стрыманым голасам:

— Ёсць заўсёды месца для надзеі, калі жыццё акажацца нечым такім безнадзейным, што раптам робіцца неадёмнай, адзіна нашай уласнасцю... Вы мяне разумееце? Адзіна нашай уласнасцю. Калі ўжо ніадкуль не відно ратунку, ні пчыліны ў муры, што нас атачўў, калі нельга ўзняць рукі на свой лёс менавіта таму, што ёсць лёсам,— застаецца яшчэ адно — зьвярнуць яго супраць самога сябе. Ох, вы, мабыць, можаце зразумець, якая ўцеха адкрыць, што належыш толькі самому сабе — прынамсі ў выбары часу й віду сьмерці... Гэтаму мяне навучўў Дастаеўскі. Калі ў 1936 г. я апынулася ў турме, я моцна пакутавала: мне здавалася, што ў мяне адабралі свабоду, бо я нейкім чынам гэта заслужыла. Але цяпер! Цяпер, калі я ведаю, што ўся Расея была заўжды й ёсць цяпер мёртвым домам, што час затрымаўся паміж катаргай Дастаеўскага й нашай уласнай пакутай — я вольная, цалкам вольная! Зразумейце: я трачу надзею, калі ўва мне ажывае прага да жыцця; я знаходжу яе наноў, калі адчуваю ў сабе прагу сьмерці.

Я азірнуўся ля дзвярэй бараку, каб яшчэ раз пабачыць, як яна сыходзіць. Яна ішла па зоне павольнай хадюю, скрыжываўшы на грудзях рукі, быццам падтрымлівала імі хворае сэрца й неацэнны скарб свае кніжкі, гэткай жа пажоўклай і заўчасна пастарэлай, як ейны твар. Яна зьлёгка прыўзняла плечы й асыярожна ступала ў гумавых лапцях, пакідаючы за сабою сляды, якія тут жа засьпаў сьвежы сьнег.

*

Пра наступнае тэатральнае прадстаўленне мы даведаліся значна раней, бо прыгатаваньні да яго пачаліся за пару тыдняў. Імі займаліся тры асобы. Павел Ільіч — пасланец Куніна — вечарамі заходзіў у баракі і, сабраўшы сваю малую тэатральную трупу, рушыў зь імі на рэпэтыцыю ў „кавэчэ”. Увогуле, мы ўжо маглі меркаваць, якая будзе праграма другога спектаклю. Прымадонна маскоўскай опэры, Таня, прасьпявае лёгкія расейскія песенькі, ленынградскі марак з тартачнай брыгады Ўсевалад Прастушка будзе пяць марскія песьні; габрэйскі цырульнік з Варшавы Зэлік Лейман, які перайшоў на савецкі бок праз Буг у сакавіку 1940 г., будзе граць на скрыпцы. Такім чынам, рыхтаваўся канцэрт, але ўсе імпрэзы ў бараку „художественной самодеятельности” называлі аднолькава — „прадстаўленне”.

З гэтага канцэртнага трыё выпадае апісаць Усевалада й Зэліка Леймана.

Пра Ўсевалада казалі „наш”, бо ён быў асаблівым любімчыкам лягеру. У кожным бараку, куды б ён ні прыйшоў у адведкі, яго віталі прыязныя воклічы й запрашэньні на нары. Звычайна ён скідаў бушлат і праходжаўся ў цяльняшцы ў блакітныя пасачкі, пацешна ўсім падміргваючы й усміхаючыся з-пад шчоткападобных вусікаў. Усевалад быў прывязаны да сваіх марскіх успамінаў і лічыўся вялікім барытонам, але не даваў упрасіць сябе сьпяваць абы зь якой нагоды, ламаючыся й капрызчы, як сьпешчаная посьпехам акторка. „Не, браткі, — казаў ён, — сьпяваць я буду не тады, калі вам захочацца, а калі я сам пажадаю. У мяне няма голасу пад заказ”. Яго перапыняў сьмех. „Ну, тады распавядзі што-небудзь, Усевалад. Ты ж столькі вандраваў па сьвеце. А потым пакажы цырк. Пакажы, Усевалад-душка, цырк!” — прасілі вязьні лісьлівымі галасамі.

Усевалад ахвотна распавядаў пра сябе, пачынаючы ад раньняга дзяцінства. Нягледзячы на відавочныя прыхарошваньні й перабольшваньні, у ягоных аповедах паўтараліся сталыя элемэнт, якія ад нішчымніцы можна прыняць за праўду. Ён паходзіў зь Менску й як дзіця вуліцы перакідаўся зь маленства па прытулках для „беспрізорных”, каб урэшце на 18-м годзе жыцьця вынырнуць у ленынградскім палку марскай пяхоты. Потым яго забралі ў гандлёвы флёт, і Ўсевалад тры гады падарожнічаў па шырокім сьвеце. Ён апавядаў пра далёкія краі з нотаю пахвальбы ў голасе, і здавалася, што ў кожным зь іх ён перажыў нейкую незвычайную прыгоду, хоць часта блытаў месцы й здарэньні. Адно было пэўна: у расейскую турму ён патрапіў дзякуючы сваёй любоўнай прыгодзе ў Марсэлі ў 1935 г. Усевалад уцёк на бераг,

прабавіў ноч у партовым шынку й вярнуўся на карабель толькі ранкам. Аднак ня гэта яго згубіла; зрэшты, капітан карабля мог замяць ягоны раман. Але што зробіш, калі праз паўгады ў Ленінград прыйшла з Марсэлю паштоўка на адрас і імя Прастушкі. Французская прастытутка, зь якой ён правёў ноч, відавочна, была камуністкаю й не магла абмінуць такога шанцу наладзіць кантакт з кімсьці „адтуль”. Такім чынам, наш Усевалад падвойным коштам заплаціў за марсэльскую выправу: дзесяцігадовым тэрмінам і пранцамі. Аднак самым дзіўным было тое, што ён не ўважаў свайго лёсу незаслужаным. „Жыцьцё, браткі, — заканчваў ён заўжды сэнтэнцыяна, — як марская хваля. Утрымаеься на яе хрыбце — выкіне цябе на бясьпечны бераг. Не — панясе ўсё далей у адкрытае мора”.

„Цырк” Усевалада быў нечым незвычайным. У яго па ўсім целе — на грудзях, плячах, жываце й сьцёгнах — былі вытатуяваныя постаці акрабатаў, клоўнаў, танцорак, абручы й перашкоды, львы, сланы й коні з цудоўнымі султанамі на галовах і ў аздобнай вупражы. Упрошаны вязьнямі, ён распранаўся дагала, сядаў на лаву ля печы і, спрытна нацягваючы скуру то на жываце, то на сьцёгнах, то на грудзях, то на біцэсах — гуляючы імі, — ён геніяльна паказваў розныя цыркавыя сцэны: ільвы пераскоквалі ў паветры праз абручы, коні бралі бар’еры, сланы ставалі на задніх нагах, танцоркі віліся ў піруэтах, блазны ў высокіх сьпічастых капелюшох і буфястых нагавіцах выраблялі штукарствы, пастаўленья пірамідаю акрабаты асьцярожна ішлі па канатах. Разагрэўшыся, Усевалад рабіўся сапраўдным артыстам, ён забываўся пра атачэньне, хутка рухаліся ягоныя рукі, быццам у віртуоза, які бярэ апошнія акорды, ён скурчваўся, выцягваўся й сьціскаўся, а ягоная каржакаватая, шырокая постаць сапраўды здавалася цыркавой арэнаю, якая ў непрытомнай оргіі дратуе людзей і жывёл. Празь 10 мінутаў ён ападаў ад стомы, выціраў цяльняшкаю пот зь цела й вадзіў вакол трыюмфальным позіткам маленькіх хітрых вочак, варушачы вусікамі й плоскім носам, быццам жук. У бараку доўга крычалі „брава!” — вязьні ўпадалі за цыркам Усевалада. „Артыст, артыст, — казалі яны з захапленьнем, услужліва падаючы яму нейкі лахман, а часам нават кавалак хлеба, — у яго „кавэчэ” ў штанах”.

Артыстам зусім іншага кшталту быў Зэлік Лейман. Мы ўсе яго ведалі, бо ён рабіў цырульнікам ля лазьні, дзе ўпраўляўся са старым ерцаўскім „брадобреем” Антонавым. Нягледзячы на тое што нарадзіўся і ўсё жыцьцё пражыў у Варшаве, ён ніколі не жадаў размаўляць з намі па-польску. Антонаў акрэсьліў яго ў шчырых размовах зь вязьнямі як „стукача”, і гэта здавалася праўдападобным, бо Зэлік унікнуў лёсу сваіх сугаварышаў-

камуністаў з Польшчы, якіх сотнямі, як статак шпротаў, заганялі на павольную сьмерць у лес.

Пасьля паразы 1939 г. габрэйская моладзь з паўночнага раёну Варшавы й з гэта ў малых мястэчках, занятых немцамі, рушыла, як хмара выгнанага птаства, да Бугу, пакінуўшы старэйшых для крэматорыяў і газавых камэраў, шукаючы сабе ратунку й лепшага лёсу ў „айчыне сусьветнага пралетарыяту”, якая раптам наблізілася на адлегласьць некалькіх дзясяткаў кілямэтраў да Варшавы. Зімою 1939–1940 гг. Буг па ўсёй сваёй даўжыні быў тэатрам самых дзіўных сцэнаў, якія падавалі толькі знак таго, што няўхільна набліжалася, каб пагрузіць мільёны жыхароў Польшчы ў пяцігадовую агонію павольнага кананьня. Немцы не затрымоўвалі ўцекачоў, але кіямі й прыкладамі карабінаў давалі ім на дарогу практычны ўрок сваёй філязофіі „міту расы”; па той бок дэмаркацыйнай лініі стаялі ў доўгіх кажухох, у будзёнаўках і са штыхамі на карабінах стражнікі „міту клясы” й сустракалі ўцекачоў да Зямлі Абяцанай спусьчанымі з аброці аўчаркамі або агнём зь лёгкіх аўтаматаў. На двухкілямэтровым нэўтральным пасе ўздоўж Бугу цягам сьнежня, студзеня, лютага й сакавіка пасталі лягерам — пад чыстым небам, на марозе, ветры й сьнезе — тлумы бедакоў, акрытыя пярынамі й чырвонымі коўдрамі; уночы яны палілі вогнішчы або прасілі ў блізкіх сялянскіх хатах дапамогі й паратунку. На падворках утвараліся невялікія кірмашы — за ежу й дапамогу ў пераправе цераз Буг плацілі вопраткай, каштоўнасьцямі й далярамі. У кожнай прымежнай халупе месцілася кантрабандысцкая маліна; вакольны люд бліскавічна багацеў і сьвяткаваў свой нечаканы трыумф. Часам было цяжка прапхнуцца сярод ценяў, якія сноўдалі пад вокнамі, зазіраючы ў хату й стукаючы ў шыбы, а потым адыходзілі — скурчаныя й быццам адрынутыя — да сваіх сямейных вогнішчаў. Балшыня вярталася пад нямецкую акупацыю, дзе цягам двух наступных гадоў яны загінулі амаль дазваньня ў крэматорыях Асвэнціму, Майданэку, Бэргену-Бэльзэну й Бухенвальду. Аднак частка зь іх не здавалася й упарта чакала зручнага моманту. Часам ад бязладнай масы людскога тлуму раптам адрываўся нейкі цень, засьнежаным полем прабягаў некалькі сотняў мэтраў і, злоўлены рэфлектарам з таго боку, падаў тварам у сьнег ад аўтаматнай чаргі. У натоўпе чуліся крыкі, памяшаныя з плачам, дзясяткі рук падымаліся разам з вузкімі стужкамі вогнішчаў угару, быццам гнеўна пагражалі небу, пасья чаго ўсё зноў замірала ў безруху й нямым чаканьні.

Цягам тых месяцаў у шчыліны дэмаркацыйнай лініі ўдалося такі праціснуцца шмат каму з уцекачоў, і калісьці польскія, а зь верасья 1939 г. савецкія гарады Беласток, Гародня, Львоў, Ковель, Луцк і Баранавічы запоўніліся камуністычнай габрэйскай

моладзъдзю, якая пасья ўсяго, што перажыла на мяжы, здавалася, хутка вярталася да вольнага ад расавых забабонаў жыцця. Расейцы спачатку глядзелі на гэта абьякава й распачалі рэкрутацыю на выезд углыб Расіі. Гэтая прапанова мела характар выбару: альбо савецкі пашпарт, альбо вяртаньне да месцу жыхарства. І адразу ж адбылася неверагодная рэч: тыя самыя людзі, якія яшчэ пару месяцаў таму прадзіраліся ў Зямлю Абяцаную, цяпер пачалі рух у адваротным кірунку, у зямлю фараонскай няволі. Расейцы й на гэта глядзелі абьякава, але добра запомнілі, што гэты першы іспыт на ляяльнасьць кандыдаты на грамадзянаў Савецкага Саюзу правалілі. У чэрвені 1940г., пасья паразы Францыі й падзеньня Парыжу, прагучаў сыгнал да пачатку Вялікай Чысткі на крэсах усходніх, і сотні таварных цягнікоў павезьлі ў турмы, лягеры й на высылку аўтэнтчны габрэйскі люмпэн-пралетарыят з гарадоў і мястэчак Польшчы — рабочых, рамеснікаў, „кустароў” ды інш. У лягерох яны сталі найбольш зацятымі ворагамі савецкага камунізму, яшчэ больш непрымірымьмі, чым старыя расейскія вязьні й іншаземцы. З зацятасьцю, з жарсьцю яны цяпер перасольвалі сваю нянавісьць, як раней перасольвалі любоў. Яны выходзілі на працу, толькі каб унікнуць расстрэлу, але ў лесе цэлы дзень грэліся ля вогнішча, ніколі не вырабляючы больш за першы кацёл, а ў зоне грэбіся вечарамі ў сьметніку й хутка паміралі ў суровым клімаце Поўначы са словамі лютых праклёнаў на вуснах і гнеўным агнём ашуканых прарокаў у вачох. Іх звычайна высылалі ў „карную” Аляксеёўку Другую, пакідаючы ў нас толькі такіх, як Зэлік Лейман — ляяльных і пакорлівых савецкіх вязьняў. Бо Зэлік адыйшоў ад сваіх перапоўненых горыччу аднаверцаў і вырашыў— таксама істотна пераціскаючы — распачаць у лягеры новае жыцьцё. Мала таго, што ён даносіў — што, зрэшты, не было такім дзіўным, раз ён стаў лягерным цырульнікам пасья двух тыдняў на агульных працах, — але ён пацяшаў нас падчас галення ўхвалямі ў адрас Сталіна й заваёваў Вялікага Кастрычніка, спадзеючыся на хуткае датэрміновае вызваленьне. Яму нельга было нічога зрабіць, бо ён даносіў і рэдка выходзіў на зону са свае каморкі ля цырульні, якую дзяліў з Антонавым, але вязьні яго ненавідзелі. Да пэўнай ступені яго ратаваў і той факт, што ён цудоўна граў на скрыпцы. Часта вечарамі, спыніўшыся ля цырульні, мы заглядалі ў вокны. Зэлік стаяў перад люстэркам і, схіліўшы вялікую галаву з бледным тварам, пульхнымі вуснамі й ашклянелымі вачыма над драўлянай скрыначкай скрыпкі, здабываў зь яе дзівосна пекныя сумныя мэлэды. Ён бачыў нас у люстэрка й нерухома ўглядаўся ў нас позіркам, перапоўненым нянавісьцю й пагардай. Часам мы бачылі

адбіткі ўласных твараў, і было нешта пранізьлівае й трагічнае ў гэтых поглядах, што крыжаваліся ў люстры.

Я пайшоў на другое прадстаўленьне з пані Вольгай і Натальяй Львоўнай. Нягледзячы на голад, барак „художественной самодеятельности” быў поўны. Вязьні мелі шэрыя апухлыя твары, але ў іхных вачох тлеў агеньчык цікавасьці. Тым разам, аднак, прамову Куніна павіталі маўчаньнем. Голад спарадзіў недавер і скептыцызм. Уражвала й адварочвала гэтае абяцаньне, што й мы некалі „станем паўнапраўнымі грамадзянамі Савецкага Саюзу”, калі мы не былі ўпэўненыя, ці гэтая ласка засьпее нас пры жыцьці. Мы слухалі Куніна спакойна й на выгляд сур’ёзна, стрымліваючы крыкі пратэсту. Падчас найвышэйшага ўзмацненьня голаду (галодныя мы былі ў лягеры заўжды, але за „сапраўдны” голад уважалі толькі стан, у якім усё навокал разглядаеш як ежу) абодва бакі жылі ў атмасфэры абвостранай чуйнасьці — лобы рэзкі рух мог выклікаць выбух, таму вязьні трымалі пальцы на вуснах, а стражнікі — на курках карабінаў. Гэта трохі нагадвала вайсковы танец дзікуноў, калі праціўнікі, разьдзеленыя вогнішчам, гадзінамі рухаюцца ў такт глухім ударам бубну, прыглядаючыся адно да аднаго зь недаверам і зацягасцю.

Мы ўсе трое мелі апроч голаду сьвежае няшчасьце: пані Вольга за месяц да таго разьвіталася з мужам, старым прафэсарам Барысам Лазаравічам Н., якога этапам адправілі ў Маставіцу, і здагадвалася, што бачыла яго апошні раз; для Натальі Львоўны набліжаўся дзень адсылкі на агульныя працы з-за „сокращения штата” ў лягернай канторы; а я толькі дзесяць дзён як даведаўся пра трагічную сьмерць Мішы Кастылёва. Нягледзячы на гэта, мы вырашылі пайсьці на прадстаўленьне, каб ня траціць такой незвычайнай аказіі і — наколькі доўга гэта было магчыма — любым коштам трымацца руціны лягернага жыцьця. Нават Наталья Львоўна, якая пасля нашай размовы пра Дастаеўскага ў сваю чаргу мяне ўнікала, дала сябе ўпрасіць і прыйшла ў барак „художественной самодеятельности” пад руку з пані Вольгай.

У бараку згасілі сьвятло, а потым запалілі тры лямпкі на прасцэніюме. Гэта была інавацыя Куніна, і мы павіталі яе ўздыхам захапленьня. Глядзельная заля агарнулася цемрай і, невыразна пазначаная водбліскам сьвятла са сцэны, цяпер выглядала несамавіта, як каманда шахцёраў у затопленай капальні. Васковыя маскі вязьняў жоўта паблісквалі на тле сьценаў і чорных лахманоў, а паўадкрытыя вусны, здавалася, хучэй просяць ратунку, чым паветра й сцэнічных дзеяў. У бараку было душна, сьмярдзела потам, эскскрэмантамі й тым спэцыфічным, салодка-ванітоўным душком, які выдзяляюць гнойныя цынготныя язвы й закарэлыя ад гною анучы. Чырвоныя ад стомы й лютыя ад голаду

вочы вязьняў нерухома ўзіраліся ў сцэну. Прадстаўленне пачалося.

Першаю выступіла Таня. У белай букляванай сукенцы з карункамі, якую Кунін пазычыў у жонкі, яна выглядала цудоўна. У правай руцэ трымала каляровую хустачку, часам памахваючы ёю падчас сьпеваў, калі жэстыкуляцыя таго вымагала. Яе дробны твар з маленькім, усторгнутым носікам і вялізнымі вачыма, аточаны пышной рамай чорных валасоў, зноў быў, як некалі, напэўна, на сцэне маскоўскай опэры, радасны й шчаслівы. Яна пачала з чароўнай расейскай песенькі аб „точках”, уся ладнасьць якой палягае ня ў зьмесьце, а ў багатых слоўных варыяцыях, але пасля першых жа фразаў з кута „лесорубов” пачуліся шыпенне й гучныя вокрыкі „московская блядь”. Таня перарвала песеньку й спалохана глядзела на залю — амаль у паніцы. У яе прыгожых вачох раптам заблішчэлі сьлёзы, і нам здалося, што яна ўцячэ са сцэны, нават ня скончыўшы першай песенькі. Але яна, быццам прыняўшы адчайнае рашэньне, засьпявала спачатку й намагалася тонкім галаском заглушыць тыя два грубыя, упарта скандаваныя словы. „Таня, Танечка”, — шаптала ля мяне ўзрушаная Наталья Львоўна. Самсонаў азірнуўся туды, адкуль несліся крыкі, і ўсё сьціхла. Таня сьпявала далей, хоць ня здолела ўжо дамагчыся тае нязмушанасьці, зь якой пачала песеньку пра „точки”. Заля выслухала яе з абьякавым спакоем, і, калі Таня скончыла, тэатральным рухам схіліўшы галоўку на грудзі, разьнеслася вельмі нясьмелае „бравва”. Бедная Таня! Напэўна, яна балюча перанесла сваю паразу, бо сьпявала на сцэне першы раз з 1937 г. Але што ж, яна мусіла заплаціць за тое, што кінула вязьня дзеля вольнага чалавека...

Кантакт з глядачамі ўдалося навязаць толькі нашаму ўсеваладу. Ён выбег на сцэну энэргічным крокам, у сваёй цяльняшцы і ў пазычанай для гэтага выпадку па-за зонай бесказырцы з надпісам „красный флот”, спыніўся, прыклаў правую далонь да лобу й пачаў углядацца ў залю, быццам з буслоўкі шукаў на даляглядзе далёкі карабель. Разьнесліся воплескі й сьмех. „Браво, Всеволод, — выкрыквалі вязьні, — *хороший моряк, настоящий моряк*”. Усевалад схіліўся ў глыбокім паклоне й пачаў „ставіць” голас, загыркаў, адкашліваючыся й мацаючы двума пальцамі левай рукі гартань. Відаць, ён быў перакананы, што сапраўдны артыст не падступаецца да працы бяз гэтых працэдураў, і захоўваў сваю прафэсійную чыннасьць вельмі строга. Вязьні глядзелі то адзін на аднога, то на сцэну і са здзіўленьнем круцілі галовамі. „Знает своё дело Всеволод”, — шаптала яны.

Голасам, ад якога задрожэлі сьцены бараку, Усевалад найперш засьпяваў песеньку з савецкага фільму „Дзеці капітана Гранта”.

Ён выдатна гырчэў і рыкаў, жэстыкулюючы рукамі й усім целам, варушачы вусікамі й круцячы вачыма так, што яны сьвяціліся здалёк, як два срэбныя талеры. Гледачы слухалі яго з затоеным дыханьнем і несхаваным захапленьнем. Пасьля песенькі „*Капитан, капитан, улынитесь*” ён прасьпяваў пару іншых, таксама марскіх, і кожную зь іх мы ўзнагароджвалі гучнымі воплескамі. Урэшце жэстам вялікага актора ён папрасіў цішыні, дэкларуючы засьпяваць „*Раскинулось море широко*”. З выразу ягонага твару я зразумеў, што гэта будзе сумная песня. У бараку запанавала ціша. Усевалад стаў бокам да глядзельнай залі, выпцягнуў рукі перад сабою. Пастаяў так, а потым зацягнуў голасам, прасякнутым сьлязьмі:

*Раскинулось море широко,
И волны бушуют на нём,
Товарищ, мы едем далё-оо-ко,
Подальше от русской земли...*

Калі скончыў і меўся яшчэ раз паўтарыць рэфрэн, ён бліскавічна павярнуўся да гледачоў і, узняўшы, нібы лягерны прарок, абедзьве рукі ўгару, запрасіў нас кароткім „*вместе*” да сьпеву. І сталася дзіўная рэч. Зь некалькіх сотняў грудзей выдзерся ці то сьпеў, ці то распачны крык:

*Товарищ, мы едем далё-оо-ко,
Подальше от русской земли...*

Вязьні як на знак падняліся і, гледзячы на гульню рук Усевалада, паўтаралі, бы зачараваныя, ягоныя дзіўныя жэсты. На ўсіх тварах была ўзрушанасьць, а ў некаторых нават засьвяціліся сьлёзы. І хаця словы, сьпяваньня з такім узрушэньнем, набывалі ў лягеры характар праклёну ад прыкаваных да галераў нявольнікаў „*русской земли*”, у іх адначасна гучала настальгія... Настальгія па зямлі пакуты, голаду, сьмерці й прыніжэньня, па зямлі вечнага страху, цьвёрдых як камень сэрцаў і выпаленых плачам вачэй, па бяспэльнай пустыннай зямлі, якую бязьлітасна смажыла гарачае дыханьне сатаны...

І ніколі потым я ўжо не разумеў так выразна, як тады, што расейскія вязьні жывуць па-за межамі Расеі і, ненавідзячы яе, тужаць па ёй з усёй сілаю здушаных пачуцьцяў.

Мы яшчэ не адыйшлі ад выступу Ўсевалада, а Наталья Львоўна сядзела ля мяне, схваўшы твар у далоні, калі на сцэне зьявіўся ў цёмным цывільным гарнітуры Зэлік Лейман. Ён пакланіўся трохі скавана й адчужана, але тут жа, як толькі ён прытуліў да пляча

скрыпку, паклаў на яе галаву й адной рукою падняў смычок, а другою драпежна ўпіўся ў шыйку грыфу, ягонья рысы змякчыліся, а скажоны нянавісьцо твар разгладзіўся пад ценом смутку. Я ўжо ня памятаю, на жаль, што ён тады граў, бо ў мяне забалела галава, я адчуў страшны голад і, апусьціўшы, як Наталья Львоўна, галаву на рукі, упаў у стан гарачкавага здранцьвення. Я толькі ведаю, што канцэрт Зэліка быў, мабыць, вельмі доўгі, бо, слухаючы здаля, быццам з-за абабітай лямцам сыцяны, гукі скрыпкі, я здолеў на яве сасьніць усё сваё жыцьцё, калі маладым хлопцам прыслухоўваўся з вуліцы малога польскага мястэчка да сьпеўнага ляманту й рыданьняў аб разбурэньні Ерусаліму, што кожны Судны Дзень даносіліся з-за сьцямнелых шыбак нападзразваленай сынагогі. Божа, якім жа гэты Зэлік Лейман быў жыдам! Як ён рыдаў на сваёй скрыпцы, то бунтаваўся, то скараўся, як палаў помстаю, быццам той вогненны куст, гнеўна ўдараючы смыкам у струны, і як жарсна маліўся, павернуты тварам да таго боку сьвету, дзе на руінах разбуранага Ерусаліму зноў мелася расквітнець аліўкавымі гаямі Абяцаная Зямля — як граў свой лёс і лёс свайго народу, лёс, які ня ведае мяжы паміж любоўю і нянавісьцо!

Я ачомаўся нападпрытомны ад гуку воплескаў. Зэлік Лейман ганарліва кланяўся, на ягоньх вузкіх, сьціснутых вуснах гуляла пагардлівая ўсьмешка. Вязні пачалі падымацца з лавак і, яшчэ пляскаючы, рыхтаваліся выйсьці. Я павярнуўся да Натальі Львоўны, але ейнае месца было пустое. Хтосьці збоку сказаў мне, што ёй заблажыла, і яна выйшла з тэатру адразу ж пасья пачатку скрыпічнага канцэрту. Цяжка цягнучы ногі, мы прапхаліся праз задуху да дзьвярэй, за якімі веснавая ноч ужо запаліла ўсе зоры і павяяла вострым, сьвежым паветрам адлігі.

*

Праз два тыдні пасья таго памятнага прадстаўленьня — незадоўга да пачатку расейска-нямецкай вайны — па лягеры пранеслася навіна, што Наталья Львоўна спрабавала скончыць жыцьцё самагубствам, перацяўшы сабе вены на руках іржавым сьцізорыкам. Ейнае суседка па нарах, аднак, своечасова паклікала стражнікаў, і Наталью Львоўну перанесьлі ў шпіталь, дзе яна павольна й неахвотна вярталася да жыцьця. Пасья выпіскі яна ўжо не вярнулася ў кантору, а працавала нейкі час у лягернай кухні, адкуль яе выкінулі, бо выносіла вязням ежу. Потым яе паслалі цыраваць мяшкі на базу, там і я ўжо працаваў на дрывотні. Я часта бачыў яе ў зоне, здалёку вітаўся, але мы ўжо ні

разу не абмяняліся ні словам. Ёсць таямніцы, якія лучаць, але ёсць і такія, якія ў выпадку паразы назаўжды разьдзяляюць.

У ТЫЛЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

...Даносы звычайна квітнеюць у турме. Даношчык у турме ня зьведвае ні найменшага асуджэння; немагчыма было б нават абурацца ім. Яго не цураюцца, зь ім сябруюць, таму, калі б вы хацелі ў турме выкрыць усю подласць даносу, вас ніхто б не зразумеў.

*Дастаеўскі, „Наматкі
зь мёртвага даму”*

Шахматная партыя

Пачатак расейска-нямецкай вайны выклікаў прынцыповыя змены ў маім жыцці: 29 чэрвеня мяне разам зь іншымі чужаземцамі й расейскімі палітычнымі вязнямі прыбралі з прадуктовай базы й адаслалі ў новаўтвораную брыгаду № 57, якая кароткае лета мусіла працаваць на лясных пасеках, а ўвосень і ўзімку была дапаможнай брыгадаю пры тартаку й пры загрузцы абчасаных елак на адкрытыя пляцформы вагонаў.

Аднак гэты апошні тыдзень на базе даў мне магчымасць зарыентавацца ў памерах разгубленасці й несхаванага жаху, зь якім лягерная адміністрацыя й варта прынялі выбух вайны. Першай рэакцыяй было аслупяненьне й вялізарны страх; толькі заява Чэрчыля, зь якое вынікала, што „Ангельшчына з намі, а ня супраць нас”, дала пэўную палёжку. Наш канваір прыняў яе з гучным „урра!”, па-казацку падкідаючы вушанку й карабін са штыхом, і пачаў узбуджана распавядаць, што „Ангельшчына яшчэ не прайграла ніводнае вайны”, відаць, цалкам забыўшыся, што яшчэ пару дзён таму гэтая Ангельшчына была маленькай выспачкай, якую „немцы шапкамі закідаюць”. Падобная мэтамарфоза адбылася — толькі ў больш тонкай форме — і з савецкім радзё. Паведамленьні й палітычныя камэнтары, яшчэ нядаўна перапоўненыя дзікай *Schadenfreude* з нагоды кожнага нямецкага поспеху на Захадзе, цяпер, як гнойны верад, набрынялі антынямецкай атрутай і змяняліся чужымі грукатам, калі справа тычылася Ангельшчыны й акупаваных дзяржаваў. Так выглядала б рэзкая змена партнэраў па танцы — зьнешне. А па сутнасці першыя водгукі надыходу буры чуліся й раней. Нашай увагі не пазьбегла паведамленьне ТАСС у першыя дні чэрвеня, якое „катэгарычна абвяргала чуткі, якія пашыраюцца

на Захадзе, аб пераводзе сібірскіх дывізій з Далёкага Ўсходу да Бугу”; паведамленьне сьцьвярджала, што згаданыя вышэй зрухі войска адбываюцца ў рамках звычайных летніх вучэньняў, і далей нагадвала, што добрасуседзкія нямецка-расейскія стасункі, замацаваныя жнівеньскім пактам, непарушныя нягледзячы на высілки падпальшчыкаў вайны на Захадзе. Інжынэр Садоўскі, таварыш маладых гадоў Леніна й Дзяржынскага, некалі віцэ-камісар лёгкай прамысловасьці ў адным з пострэвалюцыйных урадаў, нахіліўся да мяне й прашаптаў на вуха, што абвяржэньні ТАСС для разумных людзей у Расеі служаць тым, чым нармальныя паведамленьні прэсы ў Ангельшчыне ці Францыі. Таму выбух вайны зусім не здзівіў яго, затое ўсё, што датычыць яе далейшага цячэньня й выніку, ён не камэнтаваў аж да канца першага месяца баёў.

Прамову Сталіна па радыё мы выслухалі на другі дзень пасля нямецкага нападу, стоячы перад драўлянай дзяжуркай чыноўніка каргапольскай інтэндантуры. Гэта была гаворка зьнішчанага старога: голас ягоны перарываўся, набываў драматычныя адценьні, ува ўсіх патрыятычных фразях аддаваў лагодным цяплом. Мы стаялі моўчкі, з апушчанымі галовамі, але я амаль бачыў, як гарачая хваля радасьці падплывае ўсім да горла, душыць спазмам надзеі, зацягвае змутнелыя ад голаду й стомы вочы бяльмом паўпрытомнай сьлепаты нявольнікаў, для якіх любая рука, што адчыняе браму Сьмерці, ёсьць рукою Лёсу. У першыя тыдні вайны пра гэта гаварылі ў лягеры мала й асьцярожна, але амаль адно й тое ж: ідуць наперад! І можа, мерай прыніжэньня й роспачы, да якой давяла людзей сыстэма сучаснага рабства, ёсьць той факт, што, ня лічачы тысячаў простых расейцаў, украінцаў і „нацменаў”, для якіх немцы былі натуральным саюзьнікам у барацьбе зь ненавіснымі калгасамі, без малога ўсе расейскія й эўрапейскія камуністы, людзі дасьведчаныя, адукаваныя й мудрыя, з дня на дзень з узьнёсласьцю й нецярплівасьцю чакалі прыходу гітлераўскіх вызваліцеляў. Я з глыбокім сорамам думаю аб Эўропе, напалову падзеленай Бугам, у якой па адзін бок мільёны савецкіх нявольнікаў маліліся аб вызваленьні, што нясуць гітлераўскія войскі, а па другі мільёны ня спаленых яшчэ ахвяраў нямецкіх канцэнтрацыйных лягераў ускладалі апошнюю надзею на Чырвоную Армію.

Вольныя людзі, якіх я мог назіраць, то бок лягерныя стражнікі, рэагавалі, натуральна, цалкам інакш. Для іх цэлая праблема сыйшлася ў пытаньні: *Quis custodiet custodes?* Ад першага пачуцьця жывёльнага страху за лёс „соціалістычнага отечества”, які ў расейцаў — мне здаецца — мае характар арганічнага комплексу непаўнавартасьці ў дачыненні да немцаў,

перайшлі да непакою аб справах больш рэальных і блізкіх, то бок аб уласным лёсе. Вялося пра тое, ці не пачнецца ў звязку з вымаганьнямі фронту „сокращение штата” ў лягеры, іншымі словамі, ці не дзевяццэцца зьмяніць выгодную й спакойную службу на далёкай Поўначы на няпэўнае тулянне па акапах. Па двух тыднях вайны гэтыя страхі разьвееліся самым нечаканым чынам. Было нешта дзіўнае й непраўдападобнае ў гэтым факце: ваенныя паведамленьні штодня пералічвалі назвы прыфронтавых мясцовасьцяў, што ляжалі ўсё далей на ўсходзе, а ў Ерцава штодня прыбывалі сьвежыя кантынгентны маладых і рослых салдатаў НКВД, прызначаных для ўзмацнення каманды лягероў ля Белага Мора, у 300 км далей за Архангельск! Брыгады ў 20 вязняў выходзілі на працу пад эскортам двух узброеных канваіраў*, а першай данінай, якую лягер паклаў на алтар гаротнай айчыны, было абвяшчэньне бязьлітаснай вайны патэнцыйным унутраным ворагам; усіх „палітычных” прыбралі з адказных тэхнічных пасадаў, замяніўшы іх вольнымі людзьмі, выкінулі ўсіх паволскіх немцаў зь лягерных кантораў і палітычных з прадуктовай базы, каб запабегчы атручваньня прадуктаў, прызначаных для прадпрыемстваў на волі, падвоілі ў надзвычайным парадку ўсе выракі вязням, якіх падазравалі ў шпіёнстве на карысьць Нямецчыны, спынілі бестэрмінова, „до особого распоряжения”, вызваленыя палітычных вязняў, у якіх якраз скончыўся або меўся скончыцца тэрмін, замкнулі ў лягерным ізалятары колькі польскіх афіцэраў, чамусьці западозраных у пранямецкіх сымпатыях. Лягер уздыхнуў, а хваля патрыятызму, якая спачатку спадала, вярнулася на сваё колішняе месца, яшчэ больш высокая, грозная й набрынялая. На папраўку патрыятычнага самаадчуваньня лягернага пэрсаналу паўплываў і дробны факт, сьведкам якому я стаў у апошні дзень побыту на базе. А менавіта: мы выгрузілі вагон летувіскай сьвініны ў прыгожых джутавых пакунках, апячаткаваных нямецкім значком імпарту. Транспарт, відаць, не патрапіў у свой час да адрасата і пасья доўгага падарожжа знайшоў спакойны прыстанак у Ерцаве. Ён быў таксама як напамінак пра пачатак „отечественной войны” справядліва разьдзелены паміж „спецларьком” і ўбогаю крамкаю паблізу зоны.

Мінуў месяц, а нічога не адбывалася. Садоўскі, якога на сенакосах запыталі пра ягонныя погляды на будучае, расклаў на траве два дубчыкі, два пучкі сену й жменьку рознакаляровых ягад ды распачаў цікавы выклад. На ягоную думку, вырашальнымі былі першыя чатыры тыдні змаганьня. Слухаючы афіцыйныя савецкія паведамленьні, варта было трымаць у памяці мапу Расеі й задавацца пытаньнем, у якім тэмпе пасоўваецца наперад

нямецкія войскі. Калі ў вельмі хуткім — гэта кепска, а калі ў звычайна хуткім — то нічога страшнага. Параза Расеі была магчымая толькі ў тым выпадку, калі б паразы на фронце суправаджаліся пазнакамі раскладання тылу. Тады толькі Чырвоная Армія, што адсоўвалася ў такім спалоху й з гэткаю хуткасьцю, што яе трэба было стрымліваць уткнутым у сьпіну штыком НКВД, магла б — патрапіўшы паміж двух агнёў, — павярнуцца супраць айчынных перасьледнікаў і пачаць грамадзянскую вайну ў Расеі. Нічога падобнага не было. Савецкія войскі адсоўваліся ў параўнальным парадку (*в организованном порядке*) і маглі так сунуцца аж да Ўралу, дзе гадамі ствараўся зь вялізнымі тэхнічнымі высілкамі й людзкімі ахвярамі (уральскія лягеры працы!) запасны асяродак ваеннай прамысловасьці. У такой сытуацыі й пры такіх стратэгічных козырах Расея ўрэшце атрымае перамогу над Нямецчынай, што залежыць і ад ваенна-палітычнай тактыкі яе заходніх саюзнікаў.

Я прыняў гэты погляд як уласны, бо ён мне падаўся лягічным, затое ў маім жьшчці ад падпісаньня польска-савецкага пакту й абвяшчэньня амністыі для польскіх вязьняў у Расеі адбыліся прынцыповыя зьмены. Я цяпер мог жадаць паразы Расеі толькі з прагі помсты; аднак гэтага мне не дыктаваў ані здаровы розум, ані мае тагачасныя пачуцьці да немцаў. Я тады належаў да 15–20 вязьняў на 2 тысячы ў Ерцаве, якія насуперак сталым савецкім паразам на ўсходнім фронце мелі адвагу сыцьвярджаць, што Расея не паддасца. За гэта я меўся пазьней — як далей высьветліцца — дорага заплаціць у... Трэцім Адзеле НКВД каргапольскіх лягероў.

Становішча вязьняў-палякаў змянілася пасья пакту Майскага—Сікорскага аж вельмі выразна. Перад пачаткам расейска-нямецкай вайны нас уважалі за „*антигитлеровских фашистов*” і баязьліўцаў, ад канца чэрвеня да канца ліпеня — за пранямецкіх фашыстаў і ўжо не такіх баязьліўцаў, а ў першых днях жніўня — за змагароў свабоды й саюзнікаў. Наш новы канваір з 57-й брыгады, які — казалі — раней не шкадаваў для палякаў абразьлівых насьмешак за верасьнеўскую паразу й „кіданьне з матыкаю на сонца”, пасья весткі пра амністыю паляпаў мяне па плячы й сказаў: „*Молодец, будем вместе бить германцев*”. Мне гэтае братаньне было аніяк не даспадобы зь дзьвюх прычынаў: па-першае, вязень ніколі не даруе свайму канваіру, а па-другое, яно абарочвала супраць мяне маіх таварышаў па няволі, якія, на сваё няшчасьце, не нарадзіліся палякамі, але да якіх я прывязаўся нашмат глыбей і сардэчней, чым да сваіх суайчыннікаў. Пасья амністыі расейцы й іншаземцы неяк адразу адсунуліся ад палякаў, з гэтага часу

ўважаючы іх за будучых удзельнікаў у варожай справе абароны савецкіх турмаў і лягероў.

У сьнежні 1941 г. Сталін прамаўляў другі раз. Я ніколі не забуду гэтага цьвёрдага голасу, гэтых словаў, быццам выбітых каменным кулаком, гэтага халоднага й пранізьлівага тону чалавека з сталёвымі нэрвамі. Ён казаў, што нямецкі наступ затрыманы на палёх пад Масквою й Ленінградам, што дзень перамогі над нямецкімі барбарамі блізкі й што львіная доля заслугі за гэты найвялікшы з часоў Кутузава трыюмф расейскае зброі належыць ня толькі гераічным чырвонаармейцам, лётчыкам, маракам, партызанам, работнікам і калгасьнікам, але й тым, хто працаваў над *„упрочнением тыла второй отечественной войны”*. Сабраныя ў бараку вязьні слухалі гэтую прамову з выразам безнадзейнай распачы на тварах, а я прыгадваў сабе тэорыю інжынэра Садоўскага й папаўненне НКВД, прысланае назаўтра пасля пачатку вайны на дапамогу пэрсаналу каргапольскіх лягероў. Так, гэта мы тут былі часткаю *„упрочненного тыла второй отечественной войны”*.

*

Такі быў (можа, трохі занадта шырокі) палітычны фон выпадку, які здарыўся ў першыя дні ліпеня 1941 г. у тэхнічным бараку ў Ерцаве. Назва „тэхнічны барак” вымагае хаця б кароткага тлумачэньня. Ён месціўся ў Ерцаве на павароце сьцежкі, што вяла з нашага бараку на вартоўню, і быў населены выключна вязьнямі, якія працавалі ў лягеры па сваіх спэцыяльнасьцях. Сярод абранцаў лёсу пераважалі інжынэры й тэхнікі з найвышэйшай адукацыяй, але было й некалькі гуманітарыяў, якія ў выглядзе выключэньня мелі права займаць падпарадкаванае становішча ў аддзеле адміністрацыі й лягернай гаспадаркі. Пішу „абранцы лёсу”, бо прыналежнасьць да тэхнічнай групы давала пэўныя прывілеі ў жытле, ежы й вопратцы, якіх былі пазбаўленыя— канечне ж — людзі з найвышэйшай адукацыяй, адасланыя з-за адсутнасьці адпаведных вакансій у агульныя баракі й да агульнай працы. Тэхнічны барак быў уладкаваны значна лепей, чым усе іншыя: зь індывідуальнымі нарамі й двума саліднымі сталамі з бакоў, — а ягонныя жыхары атрымоўвалі, апроча непрамакальнай курткі зь ветразевай тканіны й пары сапраўдных юхцевых ботаў з халяўкамі, спэцыяльны „ітэраўскі” кацёл (ИТР — *инженерно-технические работники*), роўны „стаханаўскаму”, але дапоўнены лыжкаю алею й порцыяй „цинготной” салаткі. Ва ўбогай грамадзкай гіерархіі лягеру „ітэраўцы” былі арыстакратамі другой ступені, больш абмежаванымі ва ўладзе над паспалітым вязьнямі,

чым эліта „уркаў”, якая абсела выканаўчыя органы, аднак ня меней узьнесенымі прывілеямі й стылем жыцця над шэрай масай нявольніцкага пралетарыяту — яны былі нечым кшталту наёмнай інтэлігенцыі дэспатычнага вайсковага рэжыму. Натуральна, усе — ня лічачы лейтэнанта Чырвонай Арміі Зыскінда, начальніка ўнутранай турмы ў лягеры (ізалятара), які атрымаў два гады за крадзеж грошай з палкавой скарбонкі — мелі 10–15-гадовыя тэрміны за контррэвалюцыйную дзейнасьць і з хвіліны пачатку расейска-нямецкай вайны дубляваліся на сваіх пасадах тупымі невукамі з волі. Да „ітэраўскага катла” быў прывязаны ціхі варунак *sine qua non*, ад якога маглі ўхіліцца толькі выбітныя спэцыялісты, незаменныя ў сваёй сфэры, — абавязак даносу. Ніхто гэтаму не дзівіўся й нікога гэта не ўражвала — як і той факт, што дзень заўжды саступае месца ночы. Кожную сераду адвячоркам у зону прыходзіла прыгожая расейка з тоўстай тэчкай, „старшый лейтэнант НКВД” Струміна, і, нібы ксёндз, што прыбыў у далёкую вёску адслужыць імшу, вітала ўсіх вязьняў ціхім „*здравствуйте*”, якое гучала як „пахвалёны”, каб праз хвіліну раскласьці на сталі ў пакойчыку, прылепленым да аднаго з баракаў, свой пераносны канфэсіянат.

Я меў у тэхнічным бараку мноства знаёмых. Выкшталцы інжынэр-гідроляг з тварам старога ангельскага арыстакрата, Фенін, часта з сымпатыяй распытваў у мяне пра грамадзкі лад, што панаваў у Польшчы; зь венцам, інжынэрам Вэльтманам, я гуляў у шахматы; армянін, інжынэр-канструктар Махапечян быў мне сябрам, бліжэйшым за брата; гісторык Ёрусалімскі, які некалі граміў і цкаваў прафэсара Тарле, а цяпер сам быў асуджаны, не разьвітваўся ні на хвілю з тоўстым „Напалеонам” свайго шчасьлівага апанэнта^{*}, зблізіўся са мною праз Махапечяна. І толькі пара неразлучных „гаркістаў”, венскі лекар Лёвэнштайн і канструктар аэрадромаў, інжынэр Міронаў, віталіся й разьвіталіся са мной заўжды адчужана й пагардліва. Іх назвалі „гаркістамі”, перафразуючы вядомую песеньку аб „трох танкістах”, бо абодвух пасадзілі на дзесяць гадоў за Горкага. Др. Лёвэнштайн, дабрадушны таўстун у залатых акулярах, быў асабістым лекарам вялікага расейскага пісьменьніка ў апошні пэрыяд ягонага жыцця і сваёй прысутнасьцю ў лягеры мусіў пярэчыць чуткам пра атручэньне старога барда кастрычніцкай рэвалюцыі; а маўклівы й замкнёны Міронаў меў няшчасьце збудаваць аэрадром, зь якога няўдала стартаваў, разьбіўшыся празь дзьве хвіліны палёту, вялізны савецкі самалёт новага тыпу „Горький”.

Дзякуючы Махапечяну, мне дазвалялі заходзіць у тэхнічны барак у любы час дня й ночы, і я з таго карыстаўся — можа, нават трохі злоўжываючы правамі гасьціннасьці — амаль кожны вечар,

бо моцна засумаваў па людзкай размове, зычлівых зваротах ветлівасьці й той асаблівай атмасфэры саркастычнай дасыцінасьці, неадлучнай ад кожнай інтэлігенцкай супольнасьці. Чалавек, змучаны пачварным абсурдам савецкага жьщыця, мог знайсці спачын і супакой толькі ў тэхнічным бараку. Ягонья жыхары лічылі ўсё, што зь імі й вакол іх дзеялася, кепскім сцэнічным жартам, у якім бандыты граюць ролю паліцыянтаў, а паліцыянты сядзяць ля сьценаў з кайданкамі на руках. Толькі ў антрактах голаду й узмоцненага тэрору сьмешкі ў бараку сыцішваліся, саступаючы трывожным кулюарным шэптам на тэма тэма далейшага развою гэтага зацягнутага трагіфарсу. Таму я ня надта мог і ўявіць, пра што даносяць Струміной гэтыя людзі, зь якіх кожны сказаў свайму суседу на вуша столькі, каб бязь цяжкасьці зарабіць сабе другі тэрмін.

Вось так, апісаўшы ўжо ў гэтым апавяданьні шахматную дошку й расстаўленья на ёй фігуры, я магу нарэшце перайсьці да каралеўскага гамбіту. У гарачы ліпенскі вечар мы сядзелі за шахматамі пры адным сталае — Лёвэнштайн зь Міронавым і я з Вэльтманам. У бараку было ціха, пару „ітэраў” спалі, а Зыскінд чытаў кніжку, упёршыся нагамі ў верхнія нары. Вэльтман заўсёды абгульваў мяне неміласэрна, але любіў гуляць са мною, таму што, як кожны партач, я голасна плянаваў па-нямецку пару рухаў наперад, што давала яму ілюзію, быццам ён сядзіць у нядзелю ў сваім *Kaffehaus'e* й уважліва вывучае зь сябрамі шахматную рубрыку ў „*Wiener Zeitung*”. Дакладна апоўначы радыёпрыёмач уключыўся й пачаліся „*последние известия*”. Мы спынілі гульню толькі тады, калі дзьверы з трэскам расчыніліся і ў барак уваліўся, чапляючыся няўпэўненымі рукамі за краі нараў, малады тэхнік, імя якога я ўжо ня памятаю. Дыктар якраз скончыў чытаць загад дзённага ваеннага кіраўніцтва й перайшоў да паведамленьняў з фронту. Ён мог паведаміць толькі тое, што савецкія самалёты зьбілі 35самалётаў непрыяцеля, а пяхота адбіла дзьве вёсачкі ва Ўкраіне. Малады тэхнік выслухаў гэта, абалёршыся аб стойку нараў, заклаўшы нагу за нагу. Калі прыёмач выключылі, ён страпянуўся, як тапелец, выцягнуты з вады, і з адчайнай заўзятасьцю крыкнуў на поўны голас:

— Цікава было б пачуць, колькі нашых самалётаў зьбілі немцы!

У бараку запанавала гэткае ціха, што я чуў перасоўваньне фігураў на дошцы „двух гаркістаў” і шлох паперы Махапечыяна. Толькі Зыскінд раптам закрыў кніжку, саскочыў з нараў і пайшоў у ноч. Малады тэхнік, адпіхнуўшыся ад бэлькі й з грукатам зваліўшыся на лаву ля нашага стала, паклаў галаву на рукі. З суседняга стала ўпала ад рэзкага ўдару локцяў аб стол фігура; падымаючы яе зь зямлі, Міронаў ціха шыкнуў:

— Ты, ідыёт, як нап’еся, затыкай рот.

П’яны на хвіліну падняў галаву й зьняважліва махнуў рукою. Празь пятнаццаць хвілінаў яго й Махапечына забралі два афіцэры з Трэцяга Аддзелу.

Мы гулялі далей, як быццам нічога нікага, спыняючыся толькі, каб выслухаць справаздачу Махапечына, які дрыготкім голасам распавядаў нам, што ў прысутнасьці Зыскінда мусіў пацьвердзіць і падпісаць словы, якія кінуў абвінавачаны. Каля першай вярнуўся Зыскінд і, ня глядзячы нікому ў вочы, лёг на нары, закрывшы твар кнігай. Вэльтман мусіў даць мне другі шах, калі за зонай разьлёгся кароткі стрэл і адразу ж патануў у глухім пакульлі ночы. Я глядзеў у твар Вэльтмана з пачуцьцём задухі й млосьці: ён быў скамечаны, састарэлы, скажоны страхам.

— Вайсковы трыбунал, — ціха шапнуў ён, трымаючы ў пальцах драўлянага каня, гатовага да скоку.

— Здаю партыю, — сказаў я, зьмятаючы дрыготкімі рукамі фігуры з дошкі.

Зыскінд, не здрыгануўшыся, чытаў далей, а суседзі працягвалі гульні: Лёвэнштайн вісеў над дошкаю, як драпежная птушка, а Міронаў расставіў локці на стале, а галаву ўтуліў глыбока ў плечы.

— Шах! — трыюмфальна закрычаў нарэшце Лёвэнштайн.

— Мой дарагі, я й не заўважыў гэтай сытуацыі, — бараніўся Міронаў, робячы націск на апошняе слова.

— Менавіта. Уласна таму й мат. Трэба мець вочы на належным месцы, калі гуляеш у шахматы.

Пасья чаго павярнуўся да нараў, дзе ляжаў Зыскінд, і, выціраючы хусьцінкай залатыя акуляры, сказаў зь ледзь улоўным адценьнем сарказму ў мудрых вачох:

— Ці чулі вы „*последние известия*”, таварыш Зыскінд? З нас усіх толькі вы маеце неўзабаве шанец стаць у шэрагі абаронцаў айчыны, і (тут ён зрабіў паўзу) я шчыра вам зайздросчу. А што датычыць хворых зь ізалятарау, то прывядзіце мне іх заўтра ў амбуляторыю пасья ранішняй пабудкі.

Зыскінд узняў вочы ад кнігі й кіўнуў.

СЕНАКОС

Дарога на сенакос ішла ля базы — вузкай і крутой сыцежкай праз падмоклую прасеку, што атачала лягер, потым драўлянаю каляінай праз малады гаёк, зноў сыцежкаю праз тры сывежыя прасекі ўзбоч разваленай і збуцьвелаай адрыны, якая некалі служыла за склад інструмэнтаў, а далей праз тарфянішчы й драўляны масток над ручаём, урэшце — на вялізную паляну, аточаную яшчэ не кранутым лесам, дзе назаўтра пасья

стайваньня сьнегу падымалася да сонца шырокая й вострая балотная трава, якая сягала чалавеку да пояса.

Божа мой, сенакос! Ці мог я ведаць, калі маладым хлопцам для забавы вучыўся касіць у Кельцах, што такім спосабам буду некалі зарабляць на жыццё... А сёння згадваю той час з хваляваньнем і радасцю, бо ніколі ўжо потым не зазнаў я такога выключнага паводле сілы й сьвежасьці перажываньня, якое пісьменнікі называюць унутраным уваскрашэньнем. Амаль праз год я ўпершыню выбраўся зь лягеру гэтак далёка за зону і, як некалі дакранаўся да травінак на прагулцы ў гарадзенскай турме, так цяпер з грукатам сэрца дакранаўся да кветак, дрэваў і кустоў. Нягледзячы на тое, што дарога была цяжкая й доўгая (па шэсьць кілямэтраў у кожны бок), я лёгкай і пругкай хадю ішоў з брыгадаю, што расьцягвалася, як гусіны ланцужок. А вечарам вяртаўся ў зону загарэлы, спрацаваны, насычаны паветрам, ягадамі й краявідам, прасякнуты пахамі лесу й сена — як авадзень, што хістаецца на тонкіх ножках, абпіўшыся конскай крывёю.

На чале брыгады № 57 стаяў стары цесьля Іганаў, той самы, які заўсёды маіўся на нарах да позняй начы, чалавек ціхі, спакойны, спагадлівы, да шаленства закаханы ў гаспадарскую працу. Ён ніколі не карыстаўся брыгадзёрскімі прывілеямі, але, сьпісаўшы хуценька на драўляную таблічку прозьвішчы сваіх падначаленых, хапаўся за касу, станавіўся разам з намі ў шэраг і толькі за гадзіну да канца пачынаў роўнымі крокамі аблічваць памеры скошаных дзялак, каб іх перавесці вечарам на каэфіцыенты нормаў. Абодва канваіры найчасей драмалі ў копах на ўскрайку паляны, так што здалёк былі відаць толькі сярэбраныя іголки штыкоў, якія стырчэлі ў стозе побач зь вярхушкай жардзіны, што яго трымала, і з традыцыйнымі чырвона-зялёнымі галінкамі рабіны. Вось жа, нам было і зацішна, і добра. Мы досыць рана вырашалі на працу, бо ў зоне яшчэ толькі шарэла, а на апалавым небе дагасалі апошнія зоркі. Па гадзінным маршы неба набывала ўжо колер перлавай ракаўкі, блакітна-ружовай па краёх і белай пасярэдзіне. Бывала, што, заходзячы на паляну, мы палюхаі статак ласёў на папасе й яшчэ доўга чулі тупат іхных капытоў, закідваючы віламі на стагі раскіданае й здратаванае сена. Адночы Іганаў нават паказаў нам на ўскрайку лесу вялікае лежбіска, выкладзенае мохам, на якім валяліся пучкі поўсьці й недаедзенай рабіны, і, асьцярожна прынюхаўшыся да яшчэ гарачых экскрэмантаў, запэўніў нас, што поўгадзіны таму тут спаў вялізны архангельскі мядзьведзь. Ледзь узышло сонца над лесам, як мы станавіліся на паляне, як на аблаву, і шырокімі пракосамі клалі хвалістую грыву на два бакі, пакідаючы за сабою шэрагі ўкошанай травы, роўныя, як скібы

ральні. Каля дзявятай мы спынялі працу на чвэрць гадзіны; адзіны асялок вандраваў з рук у рукі і шорсткім падбрушкам сьлізгаў паўдугою па бліскавіцах косаў. З гукам сьвістка апоўдні мы разыходзіліся парамі або тройкамі пад стагі сена і, зьёўшы рэшткі ўчарашняга хлеба зь ягадамі й арабінай, адразу засыналі такім каменным сном, што Іганаў мусіў нас будзіць а першай рэзкім рыўком за ногі. Паўночнае лета кароткае, гарачае й насычанае атрутнымі мязмамі багны й дрыгвы. Цягам некалькіх пасьяпаўдзённых гадзінаў неба — шклістае на сьвітанку й надзьмутае, як блакітны парус, пад вечар— моршчылася й дрыжэла ў распаленым паветры, як сатлелая сярэбраная фольга над полымем сьвечкі. Шмат разоў, устрывожаныя слупамі чорнага дыму за гаем, мы беглі з канваірамі на бліжняю пасеку тушыць пажар — торф, мох і непрыбранае дрэва ўспыхвалі ад чырвонай сонечнай паходні. На пачатку верасьня на Поўначы пачынаюцца дажджы й доўжацца цэлы месяц. Я памятаю ўзрушанасьць, зь якою ў апошні дзень сенакосу я бег разам з усёй брыгадай і канваірамі да заваленай на бок прыдарожнай адрыны, каб схавацца ад навалніцы з дажджом і градам. Прамоклыя да ніткі, мы стаялі пад спаракхнелым дахам, аб які з трэскам разьбіваліся глызкі граду, за вокнамі білася цёплая восеньская бура, аканіцы пад ветрам са скрыгатам адчыняліся й зачыняліся на заржавелых засаўках, на імгненьне адкрываючы зялёную прасеку, сагнутыя вершаліны дрэваў і неба, пакрысьленае ружовымі бліскавіцамі. Я гробся кіем у попеле й адчуваў, як разам з вадой ад ілба і шчок наплываюць мне на вусны горкія сьлёзы. Дастаткова было адварнуцца ад дзьвюх постацяў, абалпертых аб карабіны, каб адчуць сябе вольным. А сенакосы ж між тым ужо скончыліся, мінуў месяц ад абвяшчэньня амністыі. Сотні палякаў штодня выходзілі на волю, а я вяртаўся апошні раз з адкрытай прасторы, дзе адчуў смак жыцьця, на закратаваную зону, дзе чалавек сьпіць на адных нарах са сьмерцю.

На сенакосах я пасябраваў са старым бальшавіком, Садоўскім. Я палюбіў яго за нейкую ўнутраную рацыю, фанатычную салідарнасьць у вязеным жыцьці й востры як брытва розум — выбачаў яму нават тое, што Садоўскі ўжываў яго часцей за ўсё для таго, каб расьсекчы начацьвёра слауты волас. Садоўскі застаўся камуністам, чалавекам, які ўжо занадта стары, каб зьмяніць сваю веру, і сьлепа захоўваў яе пастуляты, бо баяўся скончыць так, як той юнак з казкі, які, парушыўшы прысягу нячыстаму, адразу ж ператварыўся ў кучку праху. „Калі б я ў гэта перастаў верыць, — казаў Садоўскі часта, — то перастаў бы жыць”. „Гэта” азначала глыбокую прывязанасьць да традыцый „старое гвардыі” — галоўным чынам, Леніна й Дзяржынскага, — а

таксама нянавісьць да Сталіна, якая заўжды гарэла ў ягоным сэрцы. Ленін — распавядаў ён — часта перад сьмерцю перасьцерагаў сваіх папачнікаў, што „гэты хітры грузін, які любіць перасолены й пераперчаны шашлык, перасоліць і пераперчыць і Рэвалюцыю”. Зь ягоных нешматлікіх намёкаў пра асабістае жыцьцё я ведаў толькі, што ён меў дарослага сына ва Ўладзівастоку, але нічога ня ведае пра яго з хвіліны арышту, то бок з 1937г., а на пытаньне пра жонку Садоўскі заўжды адказваў мне балеснай грывасай і заплюшчваньнем вачэй. Я дапускаю, што да арышту ён займаў досыць высокую пасаду ў партыйнай іерархіі, бо аднойчы распавёў мне пра статыстычныя фальшаваньні, якія спрычыніліся да таго, што ў 1930 г. у Расеі цалкам зніклі некалькі народнасьцяў (між іншымі й палякі); калі-нікалі ён ажыўлена апавядаў, што ў часе задышкі гісторыкаў, зьнясіленых пагоняю за зьменамі ў афіцыйнай гісторыяграфічнай арыентацыі, цэлую ноч прабалбатаў зь Емяльянам на тэмаце курсу савецкага гістарычнага рэвізіянізму ў найбліжэйшы час. На пытаньне, што гэта за Емяльян, адказаў проста й зь лёгкаім здзіўленьнем, што гэта Яраслаўскі — кіраўнік Антырэлігійнай лігі ў Саветах. Садоўскі быў апантаным дэманам лягічнага розуму — усё, што паддавалася лягічнаму вытлумачэньню, для яго было слухным і годным. Нярэдка ў асьляпленні й нейкім вар’яцкім самнамбулічным трансэ ён даходзіў да таго, што ягоныя высновы крок да кроку набліжаліся да апраўданьня чыстак (ахвяраю якіх ён сам стаў) як лягічнага заключэньня пэўных слухных дыялектычных перадумоваў. Зьбіты зьнянацку найпрасьцейшым асабістым аргумэнтам, ён ачомваўся, як лунатык, што пераходзіць над прорваю, і паціскаў плячыма з лагоднай усмешкай. Так, напэўна, усміхаўся Гегель, калі на заўвагу, што ягоныя тэорыі ня згодныя з фактамі, спакойна адказваў: „Тым горш для фактаў”. Садоўскі, аднак, меў яшчэ ў запасе сваю ўлюбёную японскую паказку. Яна апавядала, што імператарскі дэкрэт, які загадваў японцам здымаць капелюшы перад чыноўнікамі, зьмянілі ў другой інстанцыі на „забараніць насіць капелюшы й замяніць іх шапкамі”, у трэцяй — „забараніць усялякія галаўныя ўборы”, і ў апошняй — „зьяць усім чыноўнікам галовы, каб ня мелі на чым насіць капелюшоў і шапак”. Гэтак каталікі гавораць аб догме няхібнасьці папы рымскага ў справах веры й гэтак тлумачаць людзкія спатычкі нядбайных слуг касьцёла ў сьвецкіх справах. Трэба бачыць старых камуністаў у савецкіх лягерох, каб пераканацца, што камунізм — гэта рэлігія.

Па сканчэньні сенакосаў брыгаду № 57 адаслалі на дрывоцню, дзе мы да паўдня пілавалі цурбакі для тартаку, а рэштку дня грузілі мачтавыя елкі ў адкрытыя вагоны. У маім жыцьці пачаўся

вельмі цяжкі пэрыяд. Арганізм, загартаваны вітамінамі на сенакосе, заміж таго, каб пазьней супраціўляцца, зрэагаваў моцнай цынгою. Усе мае зубы ківаліся ў дзяснах, як у мяккім плястыліне, на сьцёгнах і ніжэй каленяў выступілі гнойныя верады, такія балесныя, што я ўжо не здымаў на ноч нагавіцы, каб не адрываць іх ад ранаў, і спаў у гэтых засохлых ватных павязках, падклаўшы пад ступакі згорнуты бушлат; вечарам добры Іганаў вёў мяне за руку ў зону, як новага „курынага сьляпца”. Праца на дрывотні была вышэйшаю за мае сілы, хаця пасья стаханаўскіх подзьвігаў на прадуктовай базе я павінен быў бы ўважаць яе за своеасаблівы адпачынак. Я мёрз на дажджы й холадзе, ляскаў хісткімі зубамі, пасья кожнага руху пілы хапаўся за сэрца, што выскоквала ў гора, штораз часьцей падаў пад мачтавай елкаю, да ціхай і цярплівай распачы Садоўскага, запрэжанага сьпераду. Садоўскі, аднак, таксама доўга ня вытрымаў, хаця рэагаваў на новыя пакуты не цынгою, а галодным шаленствам. Гэта якраз тады ён вырваў у мяне з рук на апусьцелым памосьце бляшанку з баландаю. Я б пакляўся, што ён мяне й не пазнаў, хаця й глядзеў мне проста ў твар шырока расплюшчанымі загноенымі вачыма. Я дараваў яму тады, тым болей дарую й цяпер — яму або ягоным парэшткам. Ён апынуўся па-за межамі дзейнасьці сваёй юнацкай веры, там, дзе лягічны розум чалавека ўжо не пануе над жывёльнымі рухамі цела.

Да ўсіх тых пакутаў далучалася найвялікшая: амністыя абмінала мяне зь незразумелай упартасьцю. Штодзённа вечарам я ішоў наобмацак праз зону да „пересыльнаго” бараку, дзе затрымліваліся на ноч этапы палякаў, што ішлі з далніх „лагпунктоў” на волю. Удзень я кідаў працу, калі на складзе зьяўляўся падафіцэр з Другога Аддзелу, каб трапіцца на вочы — можа, пра мяне проста забыліся або выкрасьлілі са сьпісу жывых? Калі б не Махапечян, я б зламаўся ў тых дні пакутлівай няпэўнасьці. Толькі ён не стамляўся суцяшаць мяне, прыносіў мне вечарам суп з кухні, сушыў мае анучы, зь неаслабнай цікавасьцю выслухоўваў мае пааітычна-ваенныя тэорыі, якія мне прышчапіў Садоўскі, пытаўся пра мае погляды на далейшы ход вайны, хваліў за аб’ектывізм у ацэнцы гаспадарча-ваеннага патэнцыялу Расеі, чульліва гладзіў па голенай маёй галаве, калі я быў блізка да распачы, забіраў мяне на шахматы ў тэхнічны барак. О, ён быў маім братам, а можа, нават болей — братам і сябрам у адной асобе. Аднак і я мусіў выслухоўваць ягоныя аповесьці пра „старыя добрыя часы”, калі, быўшы намесьнікам камісара авіяпрамысловасьці Армянскай ССР, ён цешыўся сяброўствам „самога Мікаяна”.

У лістападаўскі вечар я асьцярожна вяртаўся па высьлізганых галалёдам дошках у барак, дзе мяне затрымаў перад майстэрняю лягерных рамесьнікаў нейкі нізкі вязень. Восеньскія вечары не такія цёмныя, як зімовыя, таму курыная сьлепата — толькі няпэўнае блуканьне, а не бездапаможнае біцьцё ў чорным сіле ночы. Я пазнаў яго яшчэ да таго, як ён увёў мяне ў свой варштат; я колькі разоў бачыў гэтага старога армянскага шаўца ў Махапечына, калі ў дні сваіх сьвятаў яны ціха шапталіся пасвойму. Яго ведалі ў лягеры як чалавека нязьмернай прыстойнасьці й нават казалі, што ён не бярэ хлеба за рамонт начальніцкіх ботаў. Пасадзіўшы мяне на нізкі шавецкі здлік, ён спраўдзіў, ці за перагародкаю нікога няма, і доўга моўчкі глядзеў на мяне.

— Слухай, — сказаў ён нарэшце, — ці праўда гэта, што ты ў лягеры расказваеш аб перамозе Расеі?

— Так, — адказаў я, — і што з таго?

— Тут такая рэч, — ён падсеў да мяне, — ведаеш, што дзяжурка „уполномоченной” (Струміной) прылягае да таго рогу бараку, дзе працуюць краўцы?

— Ведаю, — адказаў я з кепскім прадчуваньнем.

— Вось жа, — цягнуў сваё стары шавец, — мой знаёмы кравец выдзеўб у сыяне шчыліну паміж бэлькамі. Удзень закрывае яе кавалачкам тынку, а ў сераду вечарам слухае, пра што гаворыць Струміна са стукачамі. Учора паклікаў і мяне, але ня толькі таму, што размова была пра цябе...

— Пра мяне?

— Так, пра цябе. Струміна спачатку запыталася, якія настроі ў лягеры. Стукач апавадаў, што за выняткам пары „честных граждан Советского Союза”, якія толькі ў лягеры зразумелі свае памылкі, усе прагнуць перамогі Нямецчыны. „Гэта зразумела, — сказала Струміна. — А как этот полячишка?” Стукач прыйшоў сюды менавіта для таго, каб паведаміць, што „этот полячишка Грудинский” трымаецца цалкам іншай думкі. „Нічога здзіўнага, — запырэчыла Струміна, — мы ж заключылі дамову з польскім урадам і абвесьцілі амністыю”. Аднак стукач ня здаўся. Усе палякі, нягледзячы на тое, што выходзяць на волю, у „пересыльном” шэптам гавораць пра паразу Расеі й прагнуць яе гэтак жа горача, як тыя, што застаюцца ў лягеры. „Ну дык што?” — запытала Струміна. А тое, што гэты Грудзінскі ня прасты студэнт, якога ўдае, а трацкіст, або нехта вельмі значны, „сотрудник Беца”. О, вы ня чулі, гражданка Струміна, як ён разумна „толкует по политическим делам”. „Аднак ёсьць дамова зь Сікорскім”, — вагалася Струміна. Так, але ў кожнай дамове мусяць быць выключэньні й засьцярогі. Выпусьціце толькі яго на волю, і

пабачыце, што будзе, як толькі яго вышлюць у Амэрыку. Ці ня лепей „задержать его в лагере до Особого Совецания НКВД в Москве и разоблачить как шпиона?” „Пабачым”, — перапыніла Струміна.

— Слухай, — кінуўся я да яго ледзь дыхаючы, — ці ня можна было ў тую шчыліну пабачыць, хто гэта быў?

— І ня трэба было. Я пазнаў голас.

— Хто? — запытаўся я, сутаргава сьціскаючы ягоную руку.

— Я доўга думаў, ці павінен я...

— Скажы, — закрычаў я, непрытомны ад шаленства, — дзеля літасьці Божай, скажы!

— Махапечян, — адказаў ён ціха, адводзячы вочы.

ПАКУТА ЗА ВЕРУ

Пад канец лістападу 1941 г., праз чатыры месяцы пасья абвяшчэньня амністыі для польскіх вязьняў у Расеі, калі я ўжо ня меў ніякай надзеі дажыць да вясны й разьвітаўся канчаткова з думкаю аб вызваленьні зь лягеру, я вырашыў абвесьціць галадоўку пратэсту.

З амаль дзвюх сотняў палякаў засталася нас у Ерцаве шэсьць чалавек. Штодня праз цэнтральны лягер праходзілі дзясяткі вязьняў з Маставіцы, Астраўнога, Кругліцы, Няндамы й абедзвюх Аляксеевак. Лягер спусьцеў трагічным для нас чынам. Здавалася, што калі мы хутка не памрэм, то падзелім лёс „старых палякаў” з Украіны, якіх адарвала ад роднага краю рэвалюцыя 1917г. і якія падчас амністыі 1941 г. ужо ўважаліся за расейцаў.

Мая галадоўка была ня гэтулькі актам адвагі, колькі адчайным крокам, які меў выгляд цьвярозага разьліку. Я падыходзіў да апошняе стадыі цынгі й поўнага зьнясіленьня, а старыя вязьні давалі мне ня больш за паўгады жыцьця; зь іншага боку, галадоўка ў Расеі была нечым зусім невядомым і не практыкаваным нават у нармальныя часы — а ня тое што падчас вайны! — яе трактавалі як сабатаж, які караўся другім прысудам або нават сьмерцю; я ня мог спадзявацца, што мой арганізм умацуецца пасья некалькіх дзён бязь ежы й пітва. Пра ўсё гэта я ведаў ня горш за маіх турэмных прыяцеляў, якія адгаворвалі мяне ад гэтага рашэньня. Але пераважыла жудасная думка, што, паміраючы празь некалькі месяцаў, я буду горка ўсьведамляць, што паддаўся без барацьбы. Да таго часу, пакуль хоць адзін паляк праходзіў празь Ерцава на волю, яшчэ існавала мінімальна надзея, мінімальны шанец нагадаць пра сябе актам самазнішчэньня. Я рызыкаваў тым, што скарачаў сабе жыцьцё на нейкія пару месяцаў, але, хоць і такое рашэньне вымагае смеласьці, стаўка была занадта высокай, каб я

мог вагацца. І ўрэшце, чалавек, якога пахавалі жыўцом і які раптам апрытомнеў у труне, ня надта разважае; калі нават ведае, што безнадзейным біццём абсоўвае на сябе ўсё больш сьвежаўскапанай зямлі, ён б'ецца акрываўленымі рукамі ў вечка труны з усяе сілы свае распачы.

Ня так лёгка было пераканаць маіх таварышаў, а бязь іх галадоўцы неставала б характару салідарнага выступу. Мы некалькі вечароў зьбіраліся ў куце аднаго з баракаў: інжынэр лясное гаспадаркі М., настаўнік са Станіславава В., паліцыянт са Шлёнску Т., банкаўская работніца зь Львову З., уладальнік тартаку на Віленшчыне Л. і я. Яны вагаліся паміж перабольшаным страхам і перабольшанай надзеяй. Яшчэ ня ўсё страчана — даводзілі яны, — а галадоўка — злачынства, здзейсьненае ўжо па амністыі — пагоршыць нашу сытуацыю й выключыць нас зь дзеяння палітычнай амністыі. Апрача таго, хто ж заручыцца, што нават пасля падпісаньня ў Лёндане польска-савецкай дамовы нас будуць трактаваць ня як сваіх грамадзянаў, а галадоўка й адмова ад працы ў Расеі караецца сьмерцю... Не, ня ўсё яшчэ страчана. Уся надзея на Бога... Ня можа таго быць, каб затрымалі ў лягеры сапраўдных палякаў, выпускаючы на волю людзей, якія яшчэ да нядаўняга часу адмаўлялі сваю польскасць...

Аднак гэтак і было. Складанасьць нашай спрэчкі палягала ў тым, што абодва бакі паслугоўваліся ў ёй ад безвыходнасьці цалкам ірацыянальнымі аргумэнтамі. Мае таварышы верылі ў справядлівасьць Божага суду й у моц міжнародных абавязальніцтваў, а я — у магчымасьць пераламаць лёс шляхам яго правакаваньня. Увечары 30 лістападу, калі мне здавалася, што я амаль гатовы да таго, каб распачаць галадоўку адзін, я апошні раз зайшоў у наш супольны кут у бараку В. Інжынэр М. сядзеў, як звычайна, у найцяжнейшым куце ніжніх нараў, апусьціўшы худы аскетычны твар на далоні, і глядзеў на мяне гарачымі вачыма са спалоханай прыязнасьцю. Настаўнік са Станіславава, афіцэр рэзэрву В., які пасля пачатку расейска-нямецкай вайны сядзеў у цэнтральным ізалятары й толькі нядаўна быў выпушчаны ў Ерцава з Другой Аляксееўкі, здавалася, шукаў мітусьлівым позіркам выйсся з аблавы й пазьбягаў маіх вачэй. Т. і Л. гулялі ў шашкі, а пані З. склаала на жываце дробныя рукі й зьмярцьвельмі вуснамі шаптала малітвы. У цьмяным сьвятле бараку яны выглядалі як група заблукалых турыстаў у скальным праломе, якія рыхтуюцца да апошняга, адчайнага высылку, калі праваднік возьме на сябе поўную адказнасьць за вынік. Я стаў каля іх, таксама агорнуты страхам, ня ведаючы, што рабіць.

— Нагадваю вам сваю гісторыю з Махапечыянам, — сказаў я нарэшце. — Хто з вас можа быць упэўненым, што яго таксама не

затрымаў у лягеры нейкі абсурдны данос? Пасья падпісаньня пакту Рыбэнтропа—Молатава нямецкія камуністы абвесьцілі ў маскоўскай турме галадоўку. І што ж? З шасьцісот галадоўнікаў выпусьцілі пяцьсот і некалькі дзясяткаў, і той факт, што я на ўласныя вочы бачыў пад канец лютага трох з затрыманых, найлепей сьведчыць пра тое, што нікога не расстралялі.

Гэтыя два аргумэнты зрабілі нечакана моцнае ўражаньне, і праз хвіліну я пашкадаваў, што яны так хутка паддаліся. Аднак было позна. Мы пагадзіліся, што ў галадоўцы ня будзе браць удзелу інжынэр М. — цяжка хворы на сэрца й адзіны сярод нас паляк, якому мы маглі даверыць данесьці на свабоду вестку пра нас, калі гэты бунт падвядзе нас пад ваенны трыбунал, а яму наканавана будзе ацалець. І ў той жа вечар мы занесьлі свой хлеб і карткі на баланду ў кантору Самсонава. Памятаю, што мы пакапаціліся пра адзіны сродак перасьцярогі— кожны сам занёс хлеб зь інтэрвалам у поўгадзіны. Мы таксама дамовіліся не сустракацца ў зоне, бо ведалі савецкі кодэкс: любы выступ супраць расейскіх праваў аўтаматычна стаецца недаравальным злачынствам, калі набывае арганізаваны й кансьпіраваны характар. Косьці былі кінутыя.

Пэрыяд перад галадоўкаю дазволіў мне ўведаць дзьева цікавыя рэчы аб самым сабе. Пасья амністыі, калі вызваленьне, здавалася, было толькі справаю часу, я адчуваў у дачыненні да маіх расейскіх таварышаў штосьці кшталту згрызотаў сумленьня, што я выходжу на волю з-за таго, што я паляк (а ня як звычайны вязень) у імя абароны таго парадку рэчаў, які быў прычынай іхнага зьявольленьня й пакутаў. Затое цяпер брама лягеру, зачыніўшы ад нас шлях на волю, закрыла мне дарогу й да спагадлівасьці. Незаўважна для самога сябе я пачаў ненавідзець іх ад усяго сэрца, з найглыбейшага дна майго няшчасьця, быццам яны былі адказныя за тое, што сталася са мною. Быццам яны трымалі мяне нябачнымі рукамі за крысьсе бушлату, усё глыбей уцягваючы ў сваё котлішча распачы, каб і я ніколі не пабачыў сьвятла дня, раз іхныя вочы дарэмна спрабавалі прабіць цемру начы. Я стаў падазроны, раздражнёны й замкнёны; унікаў самых блізкіх сяброў і з хваравітай недаверлівасьцю прыймаў усе знакі зычлівасьці. Гэты псыхічны стан, ня менш чым цывярозы разьлік і адчай, штурхаў мяне да галадоўкі. Я хацеў засьведчыць сваё апошняе права на свабоду, якога яны — вязьні-нявольнікі — ніколі не наважваліся патрабаваць. У маіх паводзінах было нешта абразьлівае й прыніжальнае, аднак я ня мог нічога зьмяніць, бо чалавек безабаронны перад самім сабою. Ні да таго, ні потым я ня падаў у лягеры так нізка, як тады, калі прагнуў адпомсьціць маім таварышам па няволі толькі за тое, што мне пагражала назаўсёды падзяліць іхны пракляты лёс.

Сярод шасці чалавек, якія пагадзіліся на галадоўку, стасункі складваліся таксама не найлепшым чынам. Нягледзячы на прыязнь і блізкасць, якія стварае супольная барацьба, мы адзін аднаму ня верылі й чакалі, хто з нас здрадзіць або зламаецца першы. У асяляпленні й страху перад выпрабаваньнем, якое нас злучыла, мы падазравалі кожнага, што галадоўка можа стаць для яго падставаю для вызвалення за кошт іншых. Так, напэўна, паводзяць сябе ахвяры караблекрушэння, якія плывуць у адзінай ацалелай лодцы да невядомага й далёкага прыстанку; кожная пара рук можа абслужыць пару вёслаў, але затое кожны вясляр спрыяе хутчэйшаму вычарпанню невялікага запасу прадуктаў. Так і мы: праўда, што распачаць галадоўку аднаму азначала адлучыць сябе ад рэшткі палякаў, што засталіся ў лягеры; але гэтая ж праўда, што сумесную галадоўку маглі расцаніць як арганізаваную акцыю. А што будзе, калі нехта з нас зломіцца? Ці ўратаецца, утапіўшы гэтым іншых, ці дапаможа ім перамагчы? Нашыя лёсы былі звязаныя, як увогуле лёсы людзкія на зямлі, — кожны рух у кірунку вызвалення спараджаў чыесці пакуты. Мы бачылі з пранізвавай яснасцю маўчаньня тое, што хаваецца ў сэрцы кожнага чалавека: рэдкі дар шляхетнасці ў хвіліны параўнальнай бясспекі й зерне заняпаду перад абліччам сьмерці. Больш, чым нашая сьмеласць, нас лучылі нашая нікчэмнасць і баязлівасць. Мы вырашылі дзейнічаць, калі гэты маўклівы шантаж мог нас або незваротна разьдзяліць, або пакінуць кожнага ў самоце. І не было нічога выпадковага ў тым, што мы, паціскаючы адно адному рукі на знак згоды ў пранізвава жахлівы лістападаўскі вечар, вырашылі ня ўцягваць у змову інжынэра М., каб ён застаўся зарукай нашай шчырасці ў гэтым апошнім выпрабаванні. За вокнамі бараку шалела завея, а на століку ля нараў В. трымцела залатое польмя каганца. В. кіўнуў галавою, але па ягоньм бледным твары прабегла горкая ўсьмешка.

У маім бараку, у які я вярнуўся, аднёсшы хлеб, мяне сустрэла цішыня. Раптам змоўклі размовы за сталом, найбліжэйшыя суседзі па нарах адсунуліся ад мяне як ад зачумленага, прыцелі быццам не заўважалі маіх позіркаў і неахвотна адказвалі на пытанні. Зьвестка пра нашу галадоўку ўжо разьнеслася па лягеры, выклікаючы здзіўленьне й страх. Пачуцыці маіх расейскіх таварышаў мусілі быць такім ж цяжкімі, як і мае. З часоў амністыі да мяне ставіліся з халадком і амаль нелюбоўю, бачачы ледзь не парушэнне лягернай салідарнасці ў перспэктыве датэрміновага й цудоўнага вызвалення. Доўгія месяцы чаканьня, павольная страта надзеі зноў наблізілі іх да мяне, але дакладна з тае самае прычыны аддалілі мяне ад іх. Бо я падазраваў, што яны хочуць не паспачуваць мне, а парадавацца, як асуджаныя, якія чэрпаюць

слабую пацеху для сябе ў распачы іншых. Такія самыя рэакцыі выклікала й галадоўка. Ня мог ня ўзрушыць і не захапіць той факт, што нехта асьмельваецца замахнуцца на ўладарную моц няволі, супраць якой не падняўся ніводны, нават слабы, рэфлекс пратэсту; але адначасна дзейнічаў інстынктыўны страх, што і іх прыплятуць да справы, якая пагражае ваенным трыбуналам. Хто ведае, што сьледства ня зоймецца размовамі, якія „*бунтовішчык*” вёў у бараку адразу ж пасля здзяйснення злачынства? Хто заручыцца, што неабачлівае слова падтрымкі або салідарнасьці не ператворыцца ў слова закліку да бунту ў вуснах даношчыка? Не, не! — лепей трымацца ад гэтай справы здалёк, пакуль Трэці Аддзел ёю ня зоймецца. Прытым дзейнічалі й іншыя, больш схаваныя матывы. Наш бунт быў бунтам замежнікаў. І калі ён ня ўдасца, гэта будзе дадатковым доказам, што нават „людзі адтуль” ня ў стане праламаць турэмны мур, што адгарадзіў Расею ад астатняга сьвету. Калі ж нам пашануе, то ці ня будзе гэта доказам таго, што нават і ў лягеры правы іншаземцаў іншыя, чым правы сваіх? Ці не апусціць гэта ў яшчэ большую безвыходнасьць тых, каго ўважаюць за сваіх? У безвыходным становішчы найлепей усведамляць, што выключэньняў з правілаў лёсу няма. Нішто так не пацяшае ў няшчасьці, як выгляд няшчасыця чужога; і нішто так безваротна не адбірае надзеі, як думка, што права на надзею маюць толькі абраныя.

Такім чынам, я быў адзін. Лежачы на нарах, я назіраў за жыцьцём бараку з пачуцьцём самоты й страху. Як звычайна, вязьні рыхтаваліся да сну, шэпчучыся паміж сабою, сушачы анучы пры печы. Некалькі чалавек гатавалі пры агні ў кацялках бульбяное лушпіньне й гнілую рэпу, што павыграбалі на сьметніку ля кухні. Голад усё не праходзіў, але, здавалася, раптам стаўся неадчувальны й падобны да атрафіі ўсяго арганізму. Надыходзіць хвіліна, калі галодны чалавек пачынае адчуваць больш чым фізычны голад — голад уяўленьня. Усё, пра што ён думае, укладаецца ў непрытомныя мроі пра ежу, а галоўным пачуцьцём робіцца страх перад сьмерцю й усыханьнем цела. І падаецца, што магчымасьць ашукаць голад важнейшая за магчымасьць яго наталіць. Нават сьнег тады набывае кансыстэнцыю: яго можна есьці як кашу.

У сфэры людзкіх пачуцьцяў існуе дзіўная зьява, якая ёсьць нечым большым за простую звычайку, — гэта згубная праява псыхічнага безуладзьдзя. Я хачу сказаць, што на самым дне людзкае бядоты здараюцца хвіліны, калі любая магчымасьць зьмены — хоць гэта была б і зьмена на лепшае — выдаецца чымсьці рызыкаўным і небяспечным. Я чуў пра жабракоў, якія ставяцца да сваіх дабрадзеяў тым больш недаверліва, чым болей ім даюць

па-за звычайнай міласцінай — дах над галавой або працу замест капеек, кінутых у шапку. У чалавека, які апускаецца ніжэй пэўнага ўзроўню жыцця, утвараецца нешта кшталту фаталістычнай прывязанасці да ўласнае долі, штосьці кшталту горкага досведу, што любая зьмена — на горшае. „Дайце мне спакой, — здаецца, кажуць яны, — і гэта ўсё, што трэба, каб я не памёр”. Людзі з кансэрватыўнымі поглядамі робяць з гэтага выснову, што не належыць нікому рабіць добра без ягонаў волі. І маюць рацыю з аднаго пункту гледжанья: таму, хто бярэ, шчасьце ніколі не здаецца тым самым, чым яно здаецца таму, хто дае. Але як бы там ні было, чалавек у нястачы пачынае пацху паддавацца ейным чарам і падазрона ставіцца да магчымасці выбрацца зь яе, навучыўшыся цаніць толькі такія абароты лёсу, якія выклікаюць дробныя, але трывалыя й пэўныя зьмены ў ягоным жыцці. Я ў лягеры быў блізкі да веры, што, калі чалавек асуджаны на свой лёс, ён не павінен бунтаваць супраць яго. І дзіўная рэч: лежачы на нарах, я глядзеў на сваіх таварышаў з горыччу за тое, што яны хацелі назаўжды прыкуць мяне да свайго ўласнага лёсу, а адначасна, спрабуючы ад іх адарвацца, я раптам адчуў неакрэсьлены жаль. Дастаткова было зірнуць на іхныя твары, каб пераканацца, што праз год большыні зь іх ужо ня будзе ў жывых, але наколькі бясъпечней я адчуваў сябе зь імі побач. Зь імі я быў менш самотны перад абліччам сьмерці, чым бязь іх у сваёй апошняй пагоні за жыццём! Бо ў выглядзе гэтых людзей сапраўды было нешта канчатковае й трывалае, калі яны, босья, з чырвонымі ад агню й пакрытымі шорсткай шчацінай тварамі пільнавалі сваіх кацялкоў, бяздумна грэбаючыся кійкамі ў вогнішчы, або клаліся спаць на нары, углядаючыся скрываўленымі ад стомы й голаду вачыма ў мутнае сьвятло лямпачак. У бараку ў гэтыя хвіліны было ўжо ціха; часам нейкі вязень зь цяжкасьцю злазіў са свайго лежбіска й, ківаючыся, як п'яны, чапляючыся за зьвіслыя адусюль ногі, ішоў да цабэрка хвоі, каб наталіць прагу. Нары ў куце, на якіх вечарамі сядзеў у маўчаньні Дзімка, цяпер былі пустыя — нашага „дневальнаго” нядаўна адаслалі ў Трупарню. Набліжалася ноч, я быў адзін, жахліва адзін.

Тае начы я ня змружыў вока. Ляжаў на сьпіне на мулкіх дошках, закінуўшы рукі за галаву, і яшчэ раз намагаўся спарадкаваць у думках тое, што сталася. Апоўначы барак ужо паглыбіўся ў сон, лямпачкі паліліся слабей, а з усіх нараў — з долу, з бакоў і насупраць — пачуліся першыя начныя крыкі, памяшанья зь невыразным трызьненнем і сухім перарывістым плачам, які нагадваў то кашаль, то вуханьне соваў у лясной глушэчы. Было душна, таму я — як і мае суседзі — адкінуў бушлат і сквапна хапаў разагрэтае паветра. Прыкрыўшы вочы, я быццам чуў паміж

крыкамі й плачам вячэрняе шлёпаньне карпаў у апусьцелых ставах, расплюшчыўшы вочы, бачыў напаўадкрытыя вусны, зь якіх нават на адлегласьці паўз спаракнелыя зубы плыў салаткавы смурод гнілізны, бачыў бялкі, што паблісквалі ў глыбокіх вачніцах. За вокнамі распасыціралася белая ноч, прыпаўшы да вакна ледзянымі лістамі папараці. Снапы сьвятла, што патрулявалі зону з рэфлектараў, прабівалі барак наскрозь, праз роўныя прамежкі часу, асьвятляючы на ніжніх нарах твары сонных вязняў, і бліскавічна зьнікалі, як шаблі, што працінаюць мяккую заслону ночы.

Больш чым галадоўка, страшыла адмова ад працы. У савецкіх лягерах г. зв. „отказ” лічыцца адным з самых сур’ёзных злачынстваў супраць унутранага рэглямэнту. На Калыме, дзе з-за аддалення лягероў ад кантынэнту існуе небывала жорсткі рэжым, рэгуляваны мясцовымі загадамі, адмова ад выхаду на працу караецца не судом, а расстрэлам на месцы; у іншых лягерах вязня распранаюць дагала й выстаўляюць на мароз, пакуль не скарыцца або пакуль не памрэ; яшчэ ў іншых — караецца найперш ізалятарам на вадзе й хлебе, а ў выпадку рэцыдыву — судом і другім тэрмінам: пяцігадовым для звычайных злачынцаў, дзесяцігадовым — для „палітычных”. У Ерцаве „отказников” рэцыдывістаў празь некалькі месяцаў забіралі ў цэнтральны ізалятар па-за зонай, і ніхто ніколі ня ведаў, дзе іх падзелі. Аднак існавалі сур’ёзныя дапушчэньні, што чэргі з аўтаматаў і стрэлы зь вінтовак, якія мы чулі час ад часу за зонай, далятаюць не са стрэльбішча для пэрсаналу лягера, як нам казалі, а з закрытага двара ізалятара. З пачатку расейска-нямецкай вайны лягерныя ўлады не хавалі ад нас таго, што ў жыццё ўвайшлі новыя правілы, што надалі звычайным мясцовым судам правы часовых ваенных трыбуналаў — практычна поўную ўладу над жыццём вязняў. Да самых цяжкіх злачынстваў, якія можна было здзейсьніць пасья 22 чэрвеня 1941г., належала пашырэнне ваеннай панікі й адмова выйсьці на працу, якая па законах ваеннага часу трактавалася як сабатаж абароннай прамысловасьці. Усё гэта было так, але нягледзячы на гэта, заставалася пытаньне: у якой ступені дамова Сікорскага—Майскага вырывала нас, палякаў, з-пад мэханізму савецкага ваеннага права? На гэтай апошняй тонкай нітцы павісла ўся нашая галадоўка. І не было ніякага сумневу, што першыя гадзіны дня, які ўставаў за матавымі шыбкамi, дадуць нам на гэтае пытаньне вычарпальны адказ. У гэтым ураўненьні менавіта згаданае пытаньне было адзіным невядомым, і ад яго залежала, ці знак роўнасьці зьвернецца супраць нас, як дзьве рулі карабінаў, ці складзецца ў расчыненую насыцеж браму лягеру.

Перад сьвітанкам я заснуў так моцна, што прастаў пад’ём. Мяне абудзіў толькі рэзкі рывок за ногі. Ля маіх нараў стаяў Зыскінд і моўчкі, кіўком галавы загадаў мне ісьці за сабою. Я злез, надзеў шапку, перапаясаўся й выйшаў за ім з апусьцелага бараку на зону. У зоне было ціха й спакойна, „дневальные” адкідвалі ад баракаў сьнег, з кухні, з каморкі, дзе гатавалі кіпень, і з лазьні ішоў шырокімі загонам і дым і, размазаўшыся па дахах, адрываўся ад комінаў, як адпушчаны зьвіты рулён паперы. Дарогай ад кухні павольна ехалі да брамы сані з пустою бочкаю, на якой раскірэкаю сядзеў прыгорблены й сумны вадавоз Коля, паганяючы аб’інелага гнедку кіем зь ядлоўцу. Пабачыўшы мяне з Зыскіндам, ён павярнуўся, быццам хацеў нешта крыкнуць, але потым згорбіўся яшчэ болей, пацягнуў да сябе лейцы ды ляснуў каня дубцом. Каля амбуляторыі ўжо стаяла некалькі хворых вязняў. Ранак быў марозны, сухі й пранізьліва рэзкі — сьнежань.

Заміж таго каб весьці мяне ў ізалятар, Зыскінд абыйшоў са мною ўсе баракі, дзе жылі астатнія галадоўнікі, і толькі потым — ушасьцярых — мы пайшлі да канторы начальніка лягеру Самсонава. Самсонаў прымаў нас па адным, але размовы былі аднолькавыя. Ён сядзеў за сталом на тле вялізнай мапы Савецкага Саюзу, партрэтаў Сталіна (вялізнага) і Бэрыі (значна меншага), нейкіх дыяграмаў вытворчага пляну й схемы лягеру й глядзеў на мяне з-пад футранай шапкі спакойным, амаль бацькоўскім, дакорлівым позіркам, у якім, аднак, хутка зьявіліся першыя проблёскі халоднай нянавісьці.

— Хто цябе падгаварыў на галадоўку?

— Ніхто. Я рашыўся сам.

— Чаго ты галадуеш?

— Я дамагаюся вызваленьня зь лягеру на падставе амністыі для польскіх грамадзянаў, зьявольных у Расеі, або кантакту з прадстаўніком Польшчы пры савецкім урадзе.

— Ці чуў ты пра спэцыяльныя трыбуналы, якія падчас вайны маюць права расстрэльваць вязняў за адмову ад выхаду на працу?

— Так.

— Падпішы вась тут, што ты пра гэта ведаеш.

— Не падпішу. Ад часу заключэньня польска-савецкай дамовы ў Лёндане я грамадзянін саюзнай краіны й не падлягаю савецкаму праву.

— Маўчаць! Зыскінд, забяры гэтую польскую сволач у ізалятар!

Зыскінд спружыніста ўскачыў у кабінэт і з крыкам: „*Так точно, гражданин начальник!*” — выводзіў нас пад барак. Мы глядзелі адно на аднаго моўчкі, з выразам палёгкі на тварах. І толькі пані З. зьбялела й уся трымцела, а В. рукавом абціраў лоб. Каля дзявятай

мы ўсе ўжо былі ў ізалятары. Унутраны ізалятар месціўся ў куце зоны, каля драгоў і „бусла”, побач зь якім выглядаў як куратнік. Невялікі мураваны будынак з закратаванымі вакенцамі велічынёю з чалавечую галаву, ён быў аточаны дадатковым дротам, каб не было ніякага сумневу, што дамок гэты ёсьць турма ў турме. Вязьні заўсёды абміналі яго здалёк, не азіраючыся на гэтыя сьцены з шэрага каменю, папрабаваныя адтулінамі, зь якіх зьўрала чорная пустка. Часам зь ізалятарау даляталі сьпевы альбо крыкі, і тады мы прыпыняліся на сьцежцы сьпіною да муроў ізалятарау, тварам да баракаў, каб, не выклікаючы падазрэньняў, паслухаць — можа, нашыя таварышы хочуць нам нешта сказаць, чагосьці дамагаюцца. Ва ўнутраны ізалятар вязьняў садзілі за невялікія злачынствы, здзейсьненыя ў зоне, або за злачынствы паважныя — перад тым, як адасаць вінаватага ў знешні ізалятар, які быў ужо сапраўднай турмой, што абслугоўвала й вольных грамадзянаў Ерцава. Варта апісаць хаця б каратка варункі ўтрыманьня ў ізалятары, каб ня склалася ўражаньня, быццам ён быў не такі й страшны, бо выконваў адну са шматлікіх мараў вязьняў — пазбаўленьне ад пакутнай працы ў лягеры. Па-першае, вязень у ізалятары атрымоўваў толькі 200 грамаў хлеба й ваду, па-другое, вакенцы ў малых камэрах не былі ані зашклёныя, ані абабітыя дошкамі, таму тэмпература была толькі трохі вышэйшая, чым звонку. Па-трэцяе, вязень меў права ўзяць у ізалятар толькі тое, у чым ішоў на працу,— коўдры, сяннік і папаны заставаліся ў бараку. У некаторых выпадках кара ізалятарам датычыла толькі начной пары— вязень выходзіў, як звычайна, на працу й вяртаўся ўвечары проста з вартоўні ў сваю камэру, але атрымоўваў, у адрозьненьне ад іншых, „первы котёл” — 300 грамаў хлеба і дзьве талеркі самай рэдкай баланды. Таму ізалятар быў страшнай карай, і вязьні неаднойчы зь дзіцячым плачам абяцалі выправіцца, абы толькі іх адтуль выбавілі.

Вакенца маёй камэры выходзіла на зону, і, прыткнуўшыся тварам да халодных кратаў, я мог ахапіць поглядам частку зоны з кухняю й лазьняй. Каля мяне, у суседняй камэры, пасадзілі Т., паліцыянта са Шлёнску, простага й шчырага чалавека з шырокім, трохі мангольскім тварам, які зь нейкай нагоды хаваў у лягеры сваё сапраўднае прозьвішча й прафэсію. Яго лічылі за „шахтэра”, і ён быў адным з найлепшых „лесорубов”. Камэра Т. — па правую руку ад маёй, калі стаць тварам да вакна, — прылягала да камэры пані З., а празь яе да камэраў астатніх галадоўнікаў; зь левага боку сядзеў электратэхнік з Ростова-на-Доне Гарбатаў, якога пасадзілі ў ізалятар за абразу вольнага чыноўніка на ерцаўскай электрастанцыі. Вакенца Т. было за рогам і выходзіла на шлях, што вёў з гораду ў лягер; адтуль былі часткова бачныя хаты Ерцава й

адгалінаваньне дарогі да цэнтральнага ізалятэру. Мая камэра была такая нізкая, што я мог дастаць столь рукою, і такая вузкая, што я адным крокам мог перайсьці ад сьцяны Т. да сьцяны Гарбатава. Палову камэры ў даўжыню займалі двое нараў — верхнія й ніжнія — зьбітыя зь негабляваных дошак і зьвернутыя ўзгалоўямі да вакна. На верхніх нарах нельга было нават сесьці, не ўпіраючыся сагнутымі плячыма ў столь, а на ніжнія можна было залезьці толькі рухам нырца, што кідаецца галавою ўперад. Злазіць трэба было, адпыхваючыся — як плывец на мяліне, — рукамі ад дошак. Адлегласьць паміж краямі нараў і дзьвярыма, каля якіх стаяла параша, была ня большай за палову сярэдняга кроку. Таму пасья доўгіх роздумаў я абраў верхнія нары (хаця на іх і дзьмуў пранізьлівы сівэр з адчыненага вакна, навяваючы ля падваконьня слой сьнегу), бо яны былі прастарнейшыя, шпацыр жа на шматку голай зямлі памерам крок на паўкроку пагражаў вар’яцтвам. Абедзьве бакавыя сьцяны з чырвонай цэгля дазвалялі больш-менш вольна паразумецца з суседзямі — нават ня стукам, а гучным шэптам праз шчыліны, зь якіх павыпадала скамянелая вапна. Перад тым як ісьці на абед, Зыскінд яшчэ раз праверыў дзьверы камэры. Заскрыгітаў ключ у замку, адкрылася заслонка „вочка”, і мяккая хада валёнкаў паволі аддалілася, тонучы ў халаднаватай цішы.

Першы дзень я правёў, азіраючы камэру й зону праз маленькае вакенца над верхнімі нарамі. Дзіўна было глядзець з вакна турмы ў турме на таварышаў па няволі, што сьпяшаліся ў баракі, затрымліваліся на сьцежках, здароўкаліся: яны здаваліся амаль вольнымі людзьмі. Але я ім не зайздросьціў. Пасья гэтулькіх месяцаў статкавага жыцьця самота зноў была для мяне — як некалі ў шпіталі — асьвяжальным і аднаўляльным пачуцьцём. Мне было пранізьліва холадна, аднак голаду я не адчуваў. Дзесьці на дне сьвядомасьці хавалася жарынка гонару, быццам я ўжо атрымаў з такой цяжкасьцю вырваную свабоду. Тысячы людзей на сьвеце змагаюцца за розныя справы, але не падазраюць, што нават магчымасьць паразы неяк узмацняе й суцяшае, каалі набывае рысы пакутніцтва. Людзі, якіх перамаглі ў змаганьні за нешта, у што яны вераць, з ахвотай прымаюць на сябе пакутніцтва як горкую ўзнагароду за сваю самотнасьць. Справа, аднак, у тым, што мала людзей, у якіх трываласьць цела роўная моцы веры. Адразу ў першы вечар, каалі ў маёй камэры запалілася лямпачка і я пачуў з зоны бразгат кацялкоў, я раптам адчуў голад і неакрэслены жах, і з таго часу— нягледзячы на тое, што я нават ня піў, — аж да канца галадоўкі ў мяне выцякала мача разы са два на суткі.

Уночы я кепска спаў, сьніў такія загадкавыя, няўлоўныя й бязладныя сны, што, нягледзячы на ўсе адчайныя спробы, ня здолеў прыгадаць іх нават адразу ж пасья абуджэння. Калоцячыся ад холаду, я ўціснуўся ў кут верхніх нараў як надалей ад вакна, падкурчыў ногі каленымі да жывата, схваў галаву пад бушлат і далоні ў рукавы. У гэтай пазыцыі на баку я мог улежаць ня болей за гадзіну, але яна мне здалася самай разумнай і найлепей ахоўвала ад холаду, таму я не зьмяніў яе ўжо да канца побыту ў ізалятары. Назаўтра раніцай голад мінуў, затое ўзмацнілася пачуцьцё самоты. Я зьлез з нараў і трохі патузаўся для разагрэву на шматку зямлі, упершыся ў бакі камэры рукамі. Калі нарэшце адчуў, што кроў пачынае кружыць па целе, я пастукаў у камэру Т.

— Як ты? — запытаўся я.

За сыцяною пачуўся гучны грукат, быццам звалілася цела, потым асьцярожны шкробат у шчыліне, і нарэшце спакойны голас адказаў:

— Жудасны холад, але вытрымаць можна. А ты?

— Добра. Што з астатнімі?

— Не адказваюць.

Я зрабіў крок да процілеглай сыцяны й зноў пастукаў.

— Колькі ты ўжо сядзіш, Гарбатаў?

— Пяць дзён. І яшчэ засталася столькіж.

— Цяжка?

— Голадна. Жраць ахвота, а хлеба на адзін зуб. Ты звар'яцеў з гэтай галадоўкай. Ня вытрымаеш.

— Не твая справа...

Я сеў на беражок ніжніх нараў, бяздумна пазіраючы на парашу. Але Гарбатаў аказаўся больш гаваркім за Т.

— Ведаеш, хто ля мяне сядзіць?

— ?

— Тры сястрычкі за веру.

— Маніш!

— Так, так. Сьпяваюць і моляцца. Спрабаваў зь імі размаўляць, але не адказваюць. Правільныя, — Гарбатаў засьмяяўся й зайшоўся кашлем.

Як праз туман я прыгадаў гісторыю, пра якую шапталіся ў зоне, пра трох манашак, вугорак, якіх ніхто з нас на вочы ня бачыў. Казалі, што іх прывялі ў ерцаўскі ізалятар зь Няндамы, дзе яны сядзелі з 1938 г. Яны старанна працавалі аж да восені 1941 г. і раптам адмовіліся выйсьці на працу, не жадаючы „служыць сатане”. Вязні ў Ерцаве шмат гаварылі пра гэта, але ў кастрычніку ўся справа сьціхла, і я быў перакананы, што тры манашкі альбо ўжо нежывыя, альбо сядзяць у цэнтральным

ізалятары. Бо ваеннае становішча надавала іхнаму таямнічаму вар'яцтву рысы самагубства.

З камэры Т. пачуўся стук.

— Што там у цябе так цурчыць? З даху цячэ?

— Не, гэта я адліваю.

— Ты п'еш ваду?

— Не.

— Дык ты са страху?

— Не, відаць, пухір хворы.

Т. засьмяяўся й яшчэ нешта сказаў, але я ўжо адарваў вуха ад сьцяны. Доўгі час я стаяў, абалпёршыся аб нары, адчуваючы, як мая колішняя ўпэўненасьць у сабе саступае месца неспакою, я ліхаманкава шукаў ратунку ў гонары. Бываюць у жыцьці чалавека хвіліны — асабліва пасья таго, як доўга запаўняеш унутраную пустку адважнымі намерамі, — калі калені падгінаюцца, быццам ватныя, і адзінае, чаго сапраўды хочацца, дык гэта ўцякаць без аглядакі.

— Ведаеш, хто сядзіць у ізалятары? — пастукаў я зноў да Т.

— Ну?

— Тры манашкі ад Сатаны.

— Усё яшчэ? І чаго хочуць?

— Пакуты за веру, — раптам адказаў я, не раздумваючы, нават не ўсьведамляючы, што пазычыў гэтае вызначэньне ў Дастаеўскага.

— Так, як мы, — сказаў ён.

— Ты перабольшваеш, мы толькі хочам на волю, — адказаў я з палёгкай, але адразу пастукаўся ў другую сьценку.

— Гарбатаў, перадай тым тром сястрычкам прывітаньне ад галадоўнікаў-палякаў.

— Ты здурнеў? Я хачу выйсьці адсюль. Хопіць, Зыскінд ідзе...

Сапраўды, на сьцежцы перад ізалятарам пачуліся крокі, а потым уваходныя дзьверы з грукатам расчыніліся. Зыскінд нешта соўгаўся з хвіліну на калідоры і ўрэшце, заскрыгітаўшы ключом у дзьвярох мае камэры, зайшоў і моўчкі паклаў на верхнія нары скібку хлеба. Дакладна тое ж самае, відаць, ён зрабіў і ў іншых камэрах, бо я чуў далёкі скрыгат ключа й раўнамерны грукат адкрытых дзьвярэй. Я доўга прыглядаўся да сьвежага хлеба, але голаду не адчуваў; і нягледзячы на тое, што Зыскінд прыносіў яго штодня ў адзін і той жа час, я рэагаваў на ягоныя візыты ўсё большай абьякавасьцю.

Вечарам дзьверы мае камэры зноўку адчыніліся. Некага штурхнулі ў камэру так, што ён бухнуўся, як вялізны анучны мяч, і ўляцеў у яму ніжніх нараў. Прайшло хвілін пятнаццаць, дзьверы камэры прачыніліся, і Зыскінд усунуў праз шчыліну спачатку

талерку гарачай баланды, а потым скарынку хлеба. Незнаёмы сарваўся зь месца, гопнуўся галавою аб верхнія дошкі, вылаяўся й зваліўся на падлогу. Ён еў сквапна й похапкам, чвякаючы, хлебчучы й сёрбаючы гарачую вадкасыць, бліскавічна жмякаючы хлеб. Гэта доўжылася ня больш за хвіліну— бо праз хвіліну пачуліся характэрнае цмоканыне языка, якім вылізвалі талерку, звон пустой бляшанкі, кінутай на падлогу, і жывёльнае задаволенае мармытаньне — але гэтага было досыць, каб я адчуў клейкі смак сыліны, кропелькі поту на лобе й слабасыць, блізкую да млосьці. Калі я ачомаўся, незнаёмы ўжо хроп пада мною, выпускаючы з пранізвавым сьвістам паветра й булькаючы праз сон. Раніцай яго забралі на працу, а вечарам зноў прывялі ў маю камэру. І хаця мы прабавілі разам пяць начэй, мы ніколі не сказалі адзін аднаму ні слова, і я ані разу ня бачыў ягонага твару. Калі ён еў, я ляжаў на верхніх нарах і бачыў хіба толькі шматок падлогі ля дзвярэй і парашу; калі ён сыходзіў, я спаў або прыкідваўся, што сплю. Увечары я толькі на долю сэкунды бачыў ягоны цень, скурчаны, скамечаны, якога моцным ударам шпурлялі проста ў яму ніжніх нараў. Не было сумневу, што ён мусіў адыграць ролю злога духа-спакусьніка, але нягледзячы на гэта я да яго прывязаўся, бо ў неміласэрна маруднай плыні часу ён быў адзіным трывалым пунктам, за які я мог зачапіць выедзеную шкараўціну ўяўленьня.

На чацьвёрты дзень галадоўкі я аслаб так, што зь цяжкасыцю сыходзіў да парашы, а рэштку дня нерухома ляжаў на нарах, дрэмлючы неспакойным, канвульсіўным сном. Гэты ліхаманкавы сон даваў мне пэўную палётку, быццам больш поўны смак самоты, але адначасна паглыбляў мяне ў дзіўныя станы страху й паволі адбіраў пачуцьцё рэчаіснасьці. Я не адчуваў ані голаду, ані нават холаду, затое часта прачынаўся ў паўкрыку, ня ведаючы ў тое імгненьне, дзе я і што раблю. Больш выразна, чым раней, я адчуваў у рэдкія хвіліны прытомнасьці смутак і гаркату паміраньня. Марна спрабуючы згадаць сваё папярэдняе жыцьцё, я быццам шукаў суцехі ў гэтай магчымасьці зірнуць апошні раз у твар чалавека, які некалі насіў маё імя — быў мною. З усіх праяваў сьмерці гэты працэс адлучэньня ад уласнае асобы, мабыць, самы страшны й найбольш спрыяе пакоры. Бо што ж застаецца, калі нават ня верыш, што некалі, на тым беразе зямной вандроўкі, адбудзецца зваротнае цудоўнае пранікненьне цела, пакінутага на дошках пакуты, і зьмесьціва жыцьця, што выцякае, як кроў з жылаў? Гэта былі хвіліны, калі я шкадаваў, што так закарэў у лягеры й не магу маліцца; я быў як бяспленная скала, высушаная да пораху, зь якой ня пырсьне здаровая крыніца, пакуль не даткнецца да яе Божая ласка.

Каля апоўдня дзверы адчыніліся, і ў іх стаў незнаёмы служака НКВД у мундзіры, крыж-накрыж скрэсьлены партупэяй, у чырвона-блакітнай шапцы з залатым савецкім гербам. Празь ягонае плячо ў камэру зазіраў Самсонаў у сваім футравым каўпаку й зашпіленым да горла футры.

— Прозьвішча? — рэзка кінуў мне незнаёмы, разгарнуўшы крысьсе плашча гэтак, што было відаць руку на похве пісталету.

Я зь цяжкасьцю ўзьняўся з нараў і павольна вымавіў прозьвішча, але мне раптам падалося, што незнаёмы адкрывае похву, расшпіліўшы залаты гузічак, і абхоплівае дагледжанымі пальцамі рукаятку пісталету. Сэрца маё гвалтоўна зьбілася з рытму, а ўся кроў, здавалася, сплыла ў раптоўна набухлы пухір. Я прыкрыў вочы. Як стрэл, выбухнула наступнае пытаньне:

— Спыніш галадоўку?

— Не! — імгненна адказаў я распачлівым крыкам. — Не, не! — хутка паўтарыў я й зваліўся на нары, абліваючыся потам, адчуваючы, што пухір зараз трэсьне, як прабіты мяч.

— Ваенны трыбунал! — пачуў я быццам скрозь сон.

Дзверы з грукатам зачыніліся. Ня ведаю, як доўга я спаў, але было ўжо шэра, калі мяне абудзіў стук у сьцяне камэры Т.

— Пані З. самлела, — сказаў ён усхвалявана, — яе забралі ў шпіталь...

— А астатнія?

— Ня ведаю. Няма як зьвязацца праз пустую камэру. Чуў я крокі на калідоры. Думаў, што цябе таксама няма, бо стукаю ўжо гадзіну. Табе пагражалі?

— Так.

— Трымаеся?

— Так, — адказаў я пасья паўзы.

Пад вечар Зыскінд прынёс мне порцыю хлеба і, замест таго каб выйсьці, як звычайна, моўчкі, усунуў мне ў руку аркуш. Я падыйшоў да лямпачкі. „Мы ўсе трое ў шпіталі, — пісаў Б., — спынайце галадоўку. Цяпер ужо ясна, што яна нічога ня дасьць”. Я перадаў змест ліста Т., але ён павітаў яго толькі праклёнам. Я з палёгкаю скруціўся для сну, калі цераз парог з грукатам пераваліўся незнаёмы й праз хвіліну пачаў сквалпа хлябтаць на зямлі сваю баланду.

Назаўтра я прагнуўся зь дзіўным пачуцьцем, што задыхаюся. Я зь цяжкасьцю лавіў паветра, рукі й ногі, здавалася, разьдзіраюць вопратку, і кавалкі мяса вылазяць наверх, а ўсё цела было моцна сьцягнутае, быццам пастромкамі. Ня рушачыся зь месцу, я паднёс да вачэй руку — яна распухла так, што згін запысьця цалкам зьнік, на абедзвюх бакох далоні ўтварыліся мяккія, налітыя падушкі. Я павольна прыўзняўся й зірнуў на ногі — яны пераліваліся празь

бэрагі гумовых чаравікаў. А значыць, справа была такая: я пачынаў пухнуць з голаду. Я расшнураваў боты, вызваліўшы пакрытыя скрыжаванымі перацяжкамі ступні, і пачаў з напружаньнем разьдзіраць па швох калашыны ватовых нагавіцаў. Кожны рух суправаджаўся вострым болям, бо я мусіў аддзіраць ад скуры ссохлае шкарлупіньне крыві й гною, але я не спыняўся, пакуль ня ўбачыў дзьве голыя чырвоныя калоды ног, пакрытыя язвямі, зь якіх павольна сачылася жоўта-ружовая вадкасьць. Я кратаў тые ногі, як не свае — палец спачатку тануў у пухлым цесьце цела, а потым адскокваў, як ад напампаванай аўтамабільнай камэры. Каб зьняць бушлат, я вымушаны быў зьлезьці з нараў. Толькі тады я сеў на падлогу, абпершыся плячыма аб сыяну. Цяпер я мог свабодна пухнуць, бо зноў меў досыць прасторы. Мне не было холадна, я адчуваў толькі слабасьць, млосьць і галавакружэньне. І я не заўважыў, як заснуў, апусьціўшы галаву на дзьве мяккія й мокрыя падушкі ног.

Мабыць, было не пазьней за чацьвэртую вечара, бо праз малое вакенца яшчэ прабіваўся прамень сьвятла, калі з боку сыяны Гарбатава пачуўся нават ня стук, а нэрвовы грукат. Амаль не зьмяняючы позы, я адстукаў яму й прыклаў вуха да шчыліны.

— Толькі што вывелі сясьцёр, — сказаў ён хутка, — а я вечарам вяртаюся ў зону. *Всего хорошего.*

Я перасунуўся да процілеглай сыяны.

— Паглядзі ў сваё вакенца, — сказаў я, — толькі што вывелі сясьцёр.

— Добра, — адказаў Т., — пастукаю пазьней і распавяду табе.

Я чакаў, ахоплены незразумельм страхам і ўзбуджэньнем. Галава мая была цяжкай, як сьпелая дыня, раны на гольх нагах засохлі падчас сну, але, загноеныя, выклікалі такі невьносны сьверб, што я іх зноў пачаў разьдзіраць, бяздумна бавячыся тонкімі струпкамі. Было мне душна, і я зноў адчуў перапоўненасьць пухіру, але не было сілы ўстаць... Адначасна з хваляю цяпла ў нагавіцах я пабачыў на падлозе лужыну.

— Я бачыў, — сказаў Т.

— Раскажы ўсё, — папрасіў я.

— Павялі іх за зону, у бок цэнтральнага ізалятэру. Больш не відаць, ужо цямнее...

— Як яны выглядалі?

— Нармальна. Тры кабеты са страшэнна раскалмачанымі валасамі. Здаецца, яшчэ маладыя.

— Вялікі канвой?

— Два стрелка са штыкамі.

— Раскажы яшчэ. Як яны ішлі?

— Нармальна. Я нічога больш ня бачыў. За зонай ужо амаль цёмна. Дабранач.

Я ўзьлез на нары, калечачы свае ногі аб краі дошак, і ўціснуўся ў свой кут. Так нерухома я й праляжаў хлеб Зыскінда, грукат цела незнаёмага й ягоную зьвярыную вячэру на зямлі. Час цяпер плыў хутка, бо я ўвайшоў у стан соннага здранцьвення на яве. Было ўжо, мабыць, каля паўночы, калі з боку стрэльбішча разьлегліся тры кароткія стрэлы. Я яшчэ пасыпеў, як бляск стрэлу, усьведаміць гэтую асьцярогу, і адразу мяне ахапіла цемра.

Удзень Лёвэнштайн, які адведаў мяне ў ізалятары, не хаваў праўды.

— Мой дарагі, — сказаў ён, карыстаючыся часовай адсутнасьцю Зыскінда, — у цябе здаровае сэрца, але нават самае здаровае сэрца ня здолее доўга пампаваць кроў да такіх апухлых і гнойных ног. Раю табе спыніць незаконную галадоўку, — лёгка ўсьміхнуўся ён, — і вярнуцца да галадоўкі дазволенай і нават рэкамэндаванай законам. Пажывеш сабе тры месяцы ў цяпле й цішыні Трупярні, а там, можа, што й зьменіцца...

Я пакруціў галавою. Я адчуваў сябе трохі лепей, нават зьлез з нараў, каб правесыці старога лекара да дзвэрэй. Але ў гэтую самую ноч — сёмую ад хвіліны пачатку галадоўкі — я адчуў рэзкі боль у сэрцы й пранізлівы страх. Няма нічога горшага, чым беспрадметны страх, страх перад невядомым, перад грознаю таямніцай, якая, здаецца, тоіцца паўсюдна — абок цябе, ля горла, ля пальцаў ног, зь левага боку грудзей... Незнаёмы пада мной заварушыўся ў сьне й цяжка ўздыхнуў. На хвіліну ўпэўненасьць вярнулася да мяне, але, калі ён зноў сьціх, я раптам невядома чаму падумаў, што ён памёр, і хутка зьлез зь верхніх нараў на зямлю. Я страшэнна доўга — цэлую вечнасьць! — грукаўся ў сьцяну Т., увесь час баючыся, што на адлегласьці выцягнутаі рукі ляжыць труп, баючыся адварнуцца туды хаця б на імгненьне, аж урэшце адчуў паміж канвульсіўна сьціснутымі пальцамі нешта ліпкае й перастаў стукаць. Ніхто не адказаў. Значыць, і той памёр? Я ўжо зьбіраў дыханьне для апошняга распачнага крыку, быццам хацеў выдраць яго з найглыбейшых вантробаў гэтай агоніі страху перад сьмерцю, калі збоку данесься спачатку стук, а потым пытаньне:

— Што здарылася?

— Ох, ты жывы! Жывы!

— Кепска пачуваюся, саслабеў...

— Давай перапымім галадоўку, мы прайгралі, калі тыя адыйшлі... Манашак расстралялі...

— Я не перапымю, — адказаў ён зь нечаканаю моцай.

Я ня рушыўся зь месца. Але калі незнаёмы зноў уздыхнуў і штосьці закрычаў скрозь сон, я моцна заснуў пад сыцяною — упершыню за шмат тыдняў з пачуцьцём супакою.

На восьмы дзень вечарам незнаёмы не прыйшоў, як звычайна, у камэру, затое Зыскінд адчыніў дзьверы й загадаў мне падрыхтавацца да выхаду.

— Куды? — запытаўся я.

На калідоры я пачакаў, пакуль Зыскінд адчыніў дзьверы камэры Т. Калі той нарэшце выйшаў, я прыгледзеўся да ягонаў ацяжэлай галавы й вычытаў у ягоным позірку намаганьне, якое звычайна ўзьнікае ў вачох людзей, якія зь цяжкасьцю пазнаюць знаёмы твар.

— Канец? — ціха запытаў ён.

— Ня ведаю, — я паціснуў плячыма, — стралкоў няма.

На вартуўні мы ў прысутнасьці афіцэра Трэцяга Аддзелу падпісалі тэкст дэпешы да прафэсара Ката, амбасадара Рэчы Паспалітай у Куйбышаве, і рушылі з Зыскіндам у шпіталік, які нядаўна адчынілі ў другім канцы зоны. Мы ішлі, трымаючыся пад руку, зь дзіўнай лёгкасьцю, быццам меліся праз хвіліну адарвацца ад зямлі. У зоне ішоў густы сьнег, засьпаючы баракі аж да гарачага сьвятла вокнаў. Было ціха, пуста й спакойна.

*

Жыцьцё нам уратаваў маўклівы „стары паляк” з Украіны, доктар Забельскі, які насуперак атрыманым інструкцыям даў нам заміж звычайнай порцыі хлеба й баланды па два глыткі малака. Такім чынам мы пазьбеглі імгненнага завароту кішак. І пад вечар наступнага дня, зьёўшы першую за дзесяць дзён талерку рэдкай кашы, я пайшоў у прыбіральню. У малой каморцы, абы-як зьбітай з пары дошак, я перажыў найвялікшую ў жыцьці фізычную пакуту, калі сьцьвярдзелы, як камень, шлак, зь якога за восем дзён галадоўкі мой арганізм высмактаў усе сокі, прадзіраў сабе дарогу праз кішкі, ірвучы іх да крыві. Як шкадобліва я мусіў выглядаць, прысеўшы на кукішкі на абледзянэлай дошцы ў падбітым ветрам бушлаце, узіраючыся ў засмужаную сьнежную раўніну вачыма, зь якіх ліліся сьлёзы болю й гонару!

ТРУПЯРНЯ

Канцом зямной вандроўкі ў лягеры была Трупярня, вялікі барак, што месціўся паміж кухняю й баракам для цяжарных кабет, — у яго накіроўвалі вязьняў, няздольных да працы, перад тым як канчаткова выкрасьліць іх са сьпісу жывых.

Сам вырак, які асуджаў на Трупярню, ня быў, аднак, канчатковым і празь некаторы час рэвізаваўся. Вязень адыходзіў у Трупярню на падставе заключэння лекараў, калі пераставаў быць „рабочай” і рабіўся „доходжай”. Але — прынамсі тэарэтычна — заўсёды існавала магчымасць рэгенэрацыі арганізму, бо нават для маладых вязняў аднаго адпачынку, бяз лепшага харчавання, было недастаткова, каб адрадзіць заняпалае жыццё. Трупярня азначала толькі вызваленне ад пакуты працы, але не ад пакуты голаду. Наадварот, голад робіцца сапраўды грозным і прыводзіць на край вар’яцтва толькі ў бязьдзеянні, калі досыць часу на тое, каб падрабязна адчуць пакуту голаду, каб напоўніць думкаю аб ім кожную хвіліну нерухомага ляжання на нарах. Таму тлум жабракоў, які штодзённа чакаў на кухні раздачы рэшткаў баланды з катлоў, пераважна складаўся з жыхароў Трупярні.

Найбольш дзіўнай рысаю Трупярні было тое, што спачатку яна мелася вяртаць з’яніленых вязняў у стан параўнальнай прыдатнасці да працы, але практычна выконвала ролю, якую выяўляла ейная жаргонная назва, — моргу, перадпахавальнага дому. Порцыя ежы — прыблізна ў памеры „другага катла” — ні ў якім разе не магла паўплываць на тармажэнне працэсу адмірання тканак, а тыповыя хваробы Поўначы — цынга й пэлягра — не вылучаліся сымбалічнай „антыцынготнай” салаткаю. Толькі вельмі моцны арганізм, з’янілены працай, але не праедзены іржожу хваробы, меў шанцы сабраць сілы й вярнуцца да жыцця — аж да наступнага крызісу. Паўторная лекарская сэлецыя (падобная да „выбаркі” старых і слабых „пад газ”, што праводзілася ў нямецкіх канцэнтрацыйных лягерах) дзяліла жыхароў Трупярні на „слабосилку” й „актывовку”. Першую катэгорыю атрымоўвалі вязні, якія яшчэ мелі нейкія надзеі вярнуцца на працу пасля адпачынку ў Трупярні; ім давалі невялікі дадатак да порцыі, г. зв. „слабосильное питание”, і арганізавалі іх у „слабкоманду”, якую скарыстоўвалі на лягчэйшых дапаможных працах у зоне. Другая назва азначала невылучны дыягназ — практычна вырак павольнае сьмерці ў Трупярні; вязні з „актывовкі” ўжо не былі прыдатныя ні для якой працы, не атрымоўвалі і ніякага дадатку да ежы. Ім заставалася толькі цярапіва чакаць канца.

Рэдкія выпадкі вяртання са „слабосилки” да жыцця й працы нават і з гэтага падзелу пакідалі фікцыю, але жыхары Трупярні — увогуле ўсведамляючы той факт, што плывуць у адной лодцы, нягледзячы на штучны падзел — вельмі стараліся быць залічанымі ў першую катэгорыю. У прынцыпе, тут вялося ня гэтулькі пра той дадатак да ежы, колькі пра вырак сьмерці, які ўтрымоўваўся ў слове „актывовка”. Ня гэтак лёгка было змяняць страту рэшткаў

надзеі на поўны спакой і бязьдзейнасьць. Ніхто, думаючы аб бараку, да якога раней або пазьней вялі ўсе дарогі лягернага жыцьця, не наважыўся б параўнаць яго са шпіталем. Ён стаяў трохі збоку, самотны, засыпаны сьнегам, з вокнамі, што пазіралі цьмяна, быццам вочы сьляпога, і зь белым мэтлухам дыму, што лунаў, як капітуляцыйны сыгнал; пакінуты надзеяй і абмінаны жывымі — я акрэсьліў бы ягонае становішча гэтак: ён ужо ня ў лягеры, ён ужо за дратамі. Па той бок вечнай волі... Але ў гэтым апошнім падарожжы яго не суправаджала нават пачуцьцё літасьці. „Барахло, сьмецьце, — казалі пра Трупярню ў зоне, — дарэмна ядуць хлеб. І для нас, і для іх было б лепш, каб ім скарацілі пакуты”.

Я ішоў са шпіталаю ў Трупярню трохі зь іншымі пачуцьцямі, чым мае таварышы. Пяцідзённы побыт у шпіталі не паўплываў на маю апухласьць і не загаіў раны на нагах — наадварот, нэрвовая палёгка пасья галадоўкі цяпер адкрыла арганізм для новага прыступу цынгі — але памяць пра перамогу была яшчэ дастаткова сьвежай, каб падмацаваць ужо было сатледую надзею. Трупярня здавалася мне найлепшым выйсьцем у сытуацыі, у якой без тэмпературы я ня меў права ляжаць у шпітальным ложку, а з пэрспэктывы ўжо, можа, блізкага вызваленьня я лічыў за лепшае бязьдзейна ляжаць на нарах побач са сьмерцю, чым сутаргава хапацца за жыцьцё пры працы. Гэтак пэўным чынам я ішоў да пракажоных, прыкрыты нябачным панцырам ад праказы. І зноў, як некалі, я адчуў нешта кшталту сораму, што лёс усё выразьней сьпіхвае мяне з дарогі, якую перада мной вытапталі тысячы апухлых і гнойных ног савецкіх вязьняў.

Дарога вяла паўз амбуляторыю, прыбудоўку да тэхнічнага й мацярынскага баракаў. Я часта прыпыняўся, кладучы на сьнег клуначак з усім маім лягерным набыткам і разглядаючы зону. Унізе, асьветлены марозным сьнежаньскім сонцам і акапаны высокімі сьнежнымі валамі, стаяў колішні мой барак, і я ведаў, што ў яго я ўжо ніколі не вярнуся. Дзьве цяжарныя кабеты павольна ішлі ў бок амбуляторыі, прытрымліваючы пукатыя жываты чырвонымі ад марозу рукамі. За дратамі, як вокам кінуць, цягнулася белая пустка, аблямаваная на даляглядзе тоўстай рысаю лесу. Перад уваходам у Трупярню я затрымаўся яшчэ, каб перакінуць клуначак на другое плячо й перавесьці дыханьне. У тую ж хвіліну з майго колішняга бараку выйшла брыгада грушчыкаў і скіравалася ў бок лазьні. Колькі ж часу мінула, калі я хадзіў вось гэтак зь імі, колькі ж новых, незнаёмых твараў заняло месца тых, чые прозьвішчы яшчэ заставаліся ў людзкой памяці! Калі брыгада падыйшла да Трупярні, нехта пазнаў мяне, махнуў рукою й весела крыкнуў: „Здравствуй, дружок! Подыхать?”

У Трупярні мяне сустрэлі цікаўныя погляды з абодвух шэрагаў верхніх і ніжніх нараў. Я кінуў клунак на стол і пачаў шукаць Дзімку. Я знайшоў яго ў самым рогу, на ніжніх, як звычайна, нарах (разам са сваім пратэзам ён займеў і неахвоту ўзлазіць наверх, хаця й лічыў, што ляжаньне над іншымі вязьнямі цудоўна выпраўляе самаадчуваньне), ён спакойна драмаў зь вечнаю драўлянай лыжкай у руках. Ён зьмізарнеў з часоў свае „актывовкі”, але пасівелая, пастрыжаная ў клін барада надавала ягонаму твару выраз адчужанасьці й спакою. Я абудзіў яго, лёгка дакрануўшыся да плечука. Некаторы час ён мяне не пазнаваў, балесна напружваючы мутныя ад сну й бескалёрныя, як ледзяшы, вочы, але потым адразу ж усхапіўся з нараў, і ягоны твар распагодзіўся ўсьмешкай. Сорамна сказаць — я ня бачыў яго ад часу, калі, забраўшы з нашага бараку свае лахі, ён паціснуў мне на разьвітаньне руку перад тым, як адыйсьці ў Трупярню. „Сынок, — сказаў ён амаль скрозь сьлёзы, — я чуў пра ўсё. *Молодец!* Хлеб табе аддалі за восем дзён?” — трывожна запытаўся ён, шукаючы поглядам мой вузельчык. Якім жа шчырым было ягонае абурэньне, калі ён дазнаўся, што ў дзень заканчэньня галадоўкі стос хлеба з маёй камэры паводле загаду Самсонава быў зноўку адпраўлены ў „*хлеборезку*”. Аднак Дзімка не спытаўся пра прычыны майго прыбыцьця ў Трупярню. Усё адгадаў тым шостым пачуцьцём, якое старым вязьням дазваляе чытаць па тварах таварышаў, як у разгорнутай кнізе.

Паблізу ад лежбіска Дзімкі знайшоўся й інжынэр М., які нядаўна адведваў нас пару разоў у шпіталі, але ўнікаў размоваў пра галадоўку. Дзякуючы ягонаму такту гэтая справа была цалкам забытая, пакідаючы ўсім шасьці палякам роўны ўдзел у надзеі. Было нешта прыгожае й пераканальнае ў гэтым самаадданым жэсьце салідарнасьці, які быў прыняты без аднаго слова тлумачэньня. М. таксама быў у бараку навічком, бо нядаўна яму яшчэ дазвалялі, нягледзячы на залічэньне ў „*слабосилку*”, жыць у агульным бараку. Цяпер ён ляжаў на верхніх нарах, і я пазнаў яго здалёк па доўгіх нагах, абвязаных анучамі й значна высунутых за край дошак. Я пацягнуў яго за нагу, і ён усхапіўся з задумэньня, — а можа, малітвы? — і пасадзіў мяне на нары каля сябе. Так я стаў жыць у Трупярні на трох вузенькіх дошках, бо мой сусед справа — настаўнік з Новасібірску, які некалі выдзяляў вадугу ў лазьні, — не жадаў мне саступіць хаця б на мілімэтар болей месца.

Апоўдні вярнуўся ў Трупярню Садоўскі. Казалі, што раніцай і вечарам ён выпраўляецца на кухню жабраваць і вяртаецца з пустым кацялкам, што, зрэшты, цалкам не азначала, што з пустым страўнікам. Бо Садоўскі быў у той стадыі голаду, калі ня мог нават

данесьці да бараку гарачыя зьліўкі з катла, а выпіваў іх стоячы, апякаючы сабе вусны.

У рэдкія хвіліны яснасьці розуму Садоўскі гаварыў і распавядаў, як некалі, цікава й выразна, аднак бывалі дні, калі ён нікога не пазнаваў, нерухома сядзеў на лаве пры стале, гледзячы ў непрытомнай упартасьці ў адну кропку, стоены й гатовы ўчапіцца кожнаму назале ў горла. І з гэтай вар'яцкай задумы вырываў яго толькі бразгат кацялкоў за вакном, які азначаў час раздачы ежы. Паміж ім і Дзімкам ішла ў Трупярні ціхая, але зацятая вайна, бо абодва лічыліся самымі заўзятымі жабракамі на кухні й, пэўна, неаднойчы пераходзілі адзін аднаму дарогу. Дзімка ставіўся да інжынэра зь несхаванай непрыязнасьцю, бяз даў прычыны надаючы ёй палітычны характар; стары бальшавік быў цяпер далёкі ад дыялектычных прынцыпаў, якія некалі прыводзілі яго на край лягічнага самазьнішчэньня, і калі ўвогуле й гаварыў, то толькі для таго, каб успамінаць. З маім прыбыццём у Трупярню стасункі паміж імі выправіліся настолькі, што часта вечарамі, упрасіўшы М., мы ўчатырох сядалі за агульны стол гуляць у шахматы або гутарыць. Але ніколі мне не здаралася бачыць, каб яны размаўлялі паміж сабой сам-насам, і ніколі яны не ішлі на кухню разам зь іншымі жыхарамі Трупярні.

Трупярня значна розьнілася сваім выглядам ад астатніх баракаў. На першы погляд яна нагадвала начлежню для бадззягаў і жабракоў і ў пэўным сэнсе ёю й была. Удзень частка вязьняў ішла на зону ў пошуках ежы або на лёгкія дапаможныя працы, а астатнія ляжалі на нарах, напаўголаса гутарылі, цыравалі вопратку, гулялі ў карты, пісалі лісты. Найбольш уражвала ў Трупярні сталая цішыня. Ніхто яе не патрабаваў і тым больш не рэгуляваў, але яе захоўвалі так старанна, быццам выконвалі няпісаную дамову. Вязьні размаўлялі між сабою шэптам і зьвярталіся адзін да аднаго далікатна — з той тыповай сарамлівай ветлівасьцю, якая з парогу кідаецца ў вочы ў шпіталях для невылечна хворых. Каб ня той факт, што шмат вязьняў не маглі стрымаць сваіх фізіялягічных патрэбаў, Трупярня магла б лічыцца найчысьцейшым і найакуратнейшым баракам у зоне. Папраўдзе, у нас не было ўласнага „дзевальнага”, але кожны дзень вязьні па чарзе шаравалі падлогу, мылі сталы й лавы, праціралі аначую шыбы ў вокнах, палілі ў печы й прыносілі ваду. Над некаторымі нарамі віселі выцінанкі з каляровай паперы, фатаграфіі з газэтаў і сямейныя здымкі ў сярэбранай фальзе з уваткнутымі зверху засохлымі кветкамі. Было нас у Трупярні каля ста пяцідзсяці; барак быў ладны, добра дагледжаны, з водступамі паміж нарамі на кожным дзясятым лежбіску. Неаднойчы пасья сьняданку мы вялі спрэчкі пра тое, хто сёньня павінен прыбіраць барак, бо ўдзень час

цягнуўся проста пакутаіва, здавалася, ён выцякае з нашых жылаў разам з крывёю. Толькі пад вечар, калі ў зону вярталіся вязьні са „слабкоманды”, а ў барак запальвалася сьвятло, Трупярня на кароткі час ажывала й выбухала нечаканым жыцьцём. Ужо сам выгляд вязняў, што гулялі паміж ложкамі ў шашкі альбо зьбіраліся паміж нарамі, дзейнічаў суцяшальна. Барак напаўняўся цяплом, адкрываючы нам раны, сэрцы й вусны. Сьвятло распырсквалася промнямі ад зіхоткіх на тле цемры белых люстэркаў шыбаў. Часам чуўся сьмех, галасы, што пераходзілі межы шэпту, а з далніх нараў нясьмела зрываўся гукі губных гармонікаў і трапяталі ў паветры, як мятлушкі ў сьветлым коле лямпачак. Але разам з ноччу ў Трупярні зноў запаноўвала мёртвая ціша, каб раптам лопнуць пад завесаю сну, як нагноены верад, крыкамі й трызьненнем, больш пранізьлівымі, распачнымі й рэзкімі, чым у звычайных бараках. Трупярня танула ў душным цяпле выдыхаў, гарачкавым сьне й смуродзе экскрэмантаў.

Аднак пад маскаю знешняга выгляду хавалася іншая рэчаіснасьць, якую можна было спазнаць, пажыўшы ў Трупярні пэўны час. Жабрацкі й валацужны лад жыцьця нават у турме патрабуе сваіх уласных законаў, падобных у карыкатурным выглядзе да правілаў, што кіруюць жыцьцём нармальных вязняў. Напрыклад, зайздрасць стрымлівалася ў звычайных бараках тым фактам, што ніхто ня мог зьесці больш, чым зарабіў; узаемную нянавісьць трохі прытупляла праца, распач часта сьціхала, утаймаваная стомаю. Усё гэта адпадала ў Трупярні. Час, нялітасьцівы валацуга час, і пустка бязмэтнага чаканьня напаўнялі барак атмасфэрай, у якой набрынялая злосьць ледзь не зрывала ўсіх гацяў штучнай ветлівасьці. Седзячы на нарах у прагнілых лахманох, з аброслымі тварамі й млява абвісьлымі калодамі ног, вязьні падазрона прыглядаліся адзін да аднога, узаемна адсочвалі кожны рух, хацелі ведаць адзін пра аднога ўсё. Тыя, што паміралі, не маглі ня бачыць у вачох сваіх сутаварышаў пытаньня „калі?”. Людзі, што вярталіся да здароўя, вельмі жорстка хваліліся гэтым. У гэтым клубку амаль згаслых чалавечых жарсьцяў самым жахлівым было тое, што яны выяўляліся апошні раз так схавана й так адкрыта. Вярнуўшыся аднойчы ўвечары з зоны ў барак, я пабачыў настаўніка з Новасібірску — таго самага, які за каліва махоркі некалі распавядаў нам пра голых кабет у лазьні, — ён нахабна абапёрся на стаяк нараў, засунуўшы рукі ў кішэні й недапалак у ражок вуснаў, ды здзекваўся з двух невылечных пэлягрыкаў. „Жанчыны,— вішчаў ён пад сьмех з суседніх нараў, — ногі, сьцёгны, грудзі — шкода, што не для вас гэтая раскоша, браткі”. І незаўважна для сябе самога я паволі паддаваўся правілам Трупярні. Ніколі не забуду дня, калі мне ўдалося на пару гадзінаў

уціснуцца на дапамогу ў кухню. Вечарам, калі я ўжо памыў катлы й дасыта наеўся на месцы (тым, хто працаваў на кухні, нельга было выносіць ежу ў зону), я раптам убачыў у абледзянелай шыбе вакенца спачатку твар Дзімкі, а потым Садоўскага, і дзьве рукі з кацялкамі, што выпіхвалі адна адну з шчыліны пад шыбкай. Адзін з кухараў знянацку спусыціў засаўку, і рукі жабракоў уздрыгануліся ад болю, але, ня выпусыціўшы кацялкоў, маланкава рванулі назад. Я глядзеў на тое, што адбывалася па той бок шыбы, зь непрыязнасьцю, амаль з агідай, хоць і сам зь нядаўняга часу пачаў хадзіць вечарамі ў кухню па рэшткі баланды. Памылкай было б лічыць, што толькі жабрак, які выбраўся з нэндзы, здолны зразумець нядолю сваіх колішніх таварышаў. Нішто так не адштурхоўвае й не выклікае супраціву, як вобраз уласнае долі, даведзенай да сваёй мяжы.

І ўсё ж Трупярня спрыяла паглыбленьню сяброўства між вязьнямі, якія перад тым зналіся на зоне. Амаль год я жыў зь Дзімкам, як сын з бацькам, але толькі цяпер, падчас доўгіх гутарак у Трупярні, я бліжэй спазнаў гісторыю ягонага жыцця. Ён быў маладзенькім папам у Верхаянску, калі выбухнула рэвалюцыя. Пару першых гадоў яго не чапалі, аднак потым ён сам скінуў расу й стаў канцылярскім работнікам. Блізу 1930г. ажаніўся й выехаў на поўдзень Расеі звычайным рабочым. Ён цяжка працаваў, на свой лад зблізіўшыся з камунізмам, і амаль цалкам забыўся пра мінулае. Дзімка быў адзіным знаёмым мне па лягеры чалавекам, які сьцёр з памяці трыццаць гадоў свайго жыцця так старанна, што, здавалася, зь цяжкасьцю арыентаваўся сярод плыткіх і невыразных ценяў свае маладосьці. Ягоная дзіцячасць паходзіла з факту, што ён быццам другі раз нарадзіўся ў 1925 г. Затое ягоная сталая мудрасць пакрыёма запусыціла глыбокае карэнне ў замерлаю мінуўшчыну. У ім таямнічым чынам зраслося два чалавекі, і ён сам ня ведаў, хто зь іх насамрэч сапраўдны. З маладосьці ў яго засталася сардэчнае, спачувальнае й інстынктыўна рэлігійнае стаўленьне да людзкіх пакутаў, але, калі ён усьведамляў гэта, то спалохана шукаў схованкі ў цынчных кпінах зь любой веры. Адзінае, што сапраўды мае значэнне, — і тут у ягонай душы гаварыў малады хлопец, сапсаваны заўчаснай барацьбой за жыццё, — гэта зьесці як найбольш і спаць як найдаўжэй, „*сохранить жизнь*”, як ён казаў. Але як бальшыня атэістаў, ён нават не падазраваў, што акт ягонага рэлігійнага бунту быў па сутнасці больш хрысьціянскі, чым тысяча цудоўных верапрыняццяў. Неяк увечары яго запыталі, калі ён канчаткова перастаў верыць у бога, і ён адказаў, што ў 1937 г., калі адсёк сабе на „лесоповале” ступню, каб пайсьці ў шпіталь і ўратаваць веру ў сваю ўласную волю й у сябе як у чалавека. З гэтага пункту

гледжанья ён быў яскравай процілегласцю Садоўскаму, які да апошняй прытомнай хвілі ў Трупярні захаваў пагарду да чалавека й веру ў абстрактную сыстэму, збудаваную чалавечай думкаю. Дзімка быў арыштаваны ў 1936 г. за сваё забытае злачынства „папоўства” і належаў да старой, ужо амаль вымерлай партыі каргапольскіх „піянераў”. Разам зь ім арыштавалі й саслалі ў Сярэднюю Азію жонку й дваіх дзяцей. Ужо пяць гадоў ён ня ведаў і, што яшчэ больш дзіўна — не жадаў нічога ведаць пра іхны лёс.

Чалавекам зусім іншага кшталту быў М. Нягледзячы на лахманы, ён выглядаў на арыстакрата й паводзіў сябе як арыстакрат. Вельмі высокі й тонкі, з пародзістым, выцягнутым тварам, з глыбока пасаджанымі вачыма, якія выражалі адразу і смутак, і годнасьць, ён рухаўся па бараку ў далікатнай задуме й размаўляў далёка ня з кожным. Вязьні яго адначасна і не любілі, і паважалі. Ён умеў трымацца збоку, нікога ня ранячы, але не пазьбягаў ніякай справы, якая б мела больш трывалае значэньне. Ён мог здавацца сьмешным кожнаму, хто яго ня ведаў бліжэй: незвычайна доўгія рукі й ногі цягнуліся за ім, як за лялькаю на матузах, а з носу й вачэй у яго бесьперапынна цяклі тонкія струменьчыкі, пракладаючы сабе дарогу па схуднелым твары да вуснаў. М. хварэў ня толькі на сэрца; больш балеснымі былі частыя прыступы мігрэні на фоне парушэньня дзейнасьці мозгу; падчас прыступаў ён сядзеў ля стала, паклаўшы на рукі галаву, са сьціснутымі павекамі, быццам спрабаваў любым коштам заснуць. Яго зьнясільваў таксама недаплыў крыві да канечнасьцяў, і было сапраўды цяжка глядзець, як ён марна стараецца абагрэцца ля печы, зьвіснуўшы над агнём, як уласны падоўжаны цень. Здаралася, што ён нечакана прыпыняўся ля нараў, абапіраўся аб бэльку, прыкрываў вочы й прыціскаў далоні да скроняў; тады я ведаў, што ён рыхтуецца адбіваць напад болю. Але я ні разу ня чуў зь ягоных вуснаў ані слова скаргі, і ён ніколі ня даў пачуцьцю голаду авалодаць сабою. Ён галадаў — мы добра ведалі пра гэта — але нават тое, што ўдавалася дастаць, зьядаў спакойна й з годнасьцю. Адзінай ягонай ціхай жарсьцю, перад якою ён быў безабаронны, было паленьне. Ня раз, азірнуўшыся вакол, ён падымаў зь зямлі недапалак і хуценька хаваў яго ў кішэні. Я ведаў таксама, што празь дзень ён адразуе палову сваёй галоднай порцыі хлеба й прадае яе ў зоне за шчопаць махоркі. Пэўным чынам паленьне яго згубіла, бо яго, як і мяне, затрымаў у лягеры данос „нарядчика”, да якога ён часта хадзіў на перапал і... размовы. З поглядаў ён быў кансэрватарам, але насамрэч яго цікавілі толькі тры рэчы: Бог, Польшча й жонка. Расейцы арыштавалі яго ў адным з усходніх ваяводзтваў, дзе ён служыў высокім ураднікам міністэрства сельскай гаспадаркі, праз тры дні, як увайшлі ў

Польшчу, 20 верасня 1939 г., і асудзілі спачатку на сьмерць, а потым на 10 гадоў турмы. Яшчэ ў верасні ў Баранавічах ён даведаўся, што жонку саслалі ўглыб Расеі, і з тых часоў, як апынуўся ў лягеры й атрымаў права штомесяц пісаць адзін ліст, ён марна намагаўся навіязаць зь ёю кантакт. Ягонья жахлівыя галаўныя болі ў вялікай ступені вынікалі, напэўна, з таго, што ў хвіліны самоты ён канцэнтравана зрок свае памяці на адным прадмеце — вобразе жонкі. Але ўночы (я спаў побач зь ім на нарах) ён знаходзіў пэўную палёжку ў малітве. Я ніколі ў жыцці ня ведаў другога чалавека, які б так прыўкрасна маліўся, як М. Узняўшыся з нараў, ён прыкрываў твар далонямі й ціха шаптаў словы малітвы такім выразным голасам, набрынялым болем і слязьмі, быццам кленчыў перад распяццем, уражаны бязьмежным захапленнем перад Тым, чыё раскрыжаванае цела ня выдала зь сябе ні слова скаргі... „За каго ты гэтак моліся?”— аднойчы запытаўся я, ня могучы заснуць. „За ўсіх людзей”, — спакойна адказаў ён. „І за тых, што нас тут трымаюць?” „Не, — адказаў ён пасля задумы, — гэта ня людзі”.

Часам мы ўчатырох сядзелі пры сталае. Дзімка вельмі любіў шашкі, і я зь ім гуляў, хаця мне трохі дакучала аднастайнасьць рухаў. Садоўскі і М. асыярожна камэнтавалі апошнія падзеі на фронце, сочачы за нашаю гульнёй. Садоўскі, які з паходжанья быў палякам (нарадзіўся ў Гародні, але выехаў з бацькамі ўглыб Расеі яшчэ да рэвалюцыі 1917 г.), не цярэў М. за ягоную міжвольную „панскасьць” і рэлігійнасьць. Дзімка таксама коса глядзеў на М., але нягледзячы на гэта мы былі адной з самых шчыльна злучаных групаў у Трупярні. Неаднойчы, калі ў бараку запальвалася сьвятло й вязьні пачыналі сыходзіць з нараў да сталоў, пустое месца ў нашым куце стварала ўражаньне балючай дзіркі.

Перад Божым Нараджэньнем усім шасьці палякам далі прачытаць і падпісаць кароткае паведамленьне: „*Задержан в лагере по распоряжению Особого Совещания в Москве*”, — гэтак гвалтоўна абарваўшы поўнае надзеяў чаканьне. Цяпер я пачаў глядзець на Трупярню іншымі вачыма. Выглядала на тое, што мне наканавана было застацца ў ёй надоўга, калі не назаўжды.

Божае Нараджэньне сьвяткавалася ў лягеры неафіцыйна й амаль канспіратыўна. Усе рэлігійныя сьвяты былі вельмі старанна сьцёртыя з савецкага календара, саступіўшы месца гістарычным гадавінам, зьвязаным з кастрычніцкай рэвалюцыяй і агіяграфіяй камуністычных сьвятых; на волі нядзелі былі замененыя афіцыйным „*выходным днём*”, які прынцыпова прыпадаў на панядзелак. Сярод малодшых вязняў, ужо амаль цалкам выхаваных у бальшавіцкіх традыцыях, сустракаліся й такія, якія

ня ведалі нават хрысьціянскіх паданьяў, што стаялі ля крыніцаў сьвятаў. Але старэйшыя вязьні хавалі ў памяці й сэрцы стары каляндар, пакрыёма й сыціпла кіруючыся ягонымі правіламі. Падчас першага Божага Нараджэньня 1940 г. мяне ўразілі ўрачысты выгляд бараку на куцьцю й вялікая колькасць вязьняў з чырвонымі ад сьлёз вачыма. „Усяго найлепшага, — казалі яны, моцна сыціскаючы маю руку, — каб на наступны год на свабоду”. Гэта было ўсё сьвяткаваньне. Але хто спазнаў савецкі лягер, той ведае, што гэта было вельмі шмат. Бо слова „свабода” ў Расеі ня згадваецца дарэмна.

Божае Нараджэньне 1941 г. мы вырашылі адсьвяткаваць неак выключна — менавіта таму, што мы віталі яго з пачуцьцём поўнай безнадзейнасьці. Увечары ў Трупярню прыйшлі астатнія чацьвёра палякаў, і перш чым мы пераламілі схаваны для гэтага выпадку акраец хлеба, пані З. падаравала кожнаму з нас хустачку з вышытым арлом, галінкаю елкі, датаю й манаграмай. Цяжка было ўявіць, дзе яна знайшла на гэта ніткі й тонкае палатно, а яшчэ цяжэй паверыць, што, нягледзячы на цяжкую працу на дрывотні, яна прысьвяціла гэтаму сама меней пяць вечароў. У любым выпадку мы краталі тая хустачкі зь дзіцячай радасьцю (я сваю захоўваю дагэтуль) і дзякуючы ім на хвіліну забыліся, што ўся нашая сьвяточная вячэра складалася з кавалку хлеба й кубку кіпеню. Было нешта, што міжвольна ўзбуджала павагу да грамадкі людзей, што схіліліся над пустым сталом і плакалі па сваёй радзіме, бо жыхары Трупярні пачціва глядзелі на нас з нараў, а Дзімка й Садоўскі хуценька сыйшлі ў зону. Позна ўвечары размова пацякла трохі жывей, і нават цяпер я памятаю аповед Б., якога, як афіцэра рэзэрву польскіх войскаў, арыштавалі ў бараку назаўтра ж пасля пачатку расейска-нямецкай вайны й пасадзілі ў цэнтральны ізалятар. Б. распачаў неахвотна (большасць вязьняў адчувала гэты страх пры згадках пра сьледзтва й усё, што адбывалася ад арышту да выраку), але паступова разгаварыўся, быццам яму давала палёжку гэтае раскрыцьцё таямніцаў, якія вязьні звычайна стараюцца замаўчаць. Калі ён скончыў, Трупярня была ўжо агорнутая глыбокім сном.

Апавяданьне Б.

„22 чэрвеня ўночы я ня мог заснуць. Нары здаваліся мне яшчэ больш мулкімі, чым звычайна. Я не пераставаў думаць пра зьмены, якія можа прынесці пачатак вайны. Толькі на сьвітанку я ўпаў у нэрвовы сон.

Ледзь я заснуў, як адчуў, што нехта мяне будзіць нашмат раней за штодзённы „пад’ём”. Каля маіх нараў стаяў намесьнік

Самсонава, ён загадаў мне хутка апрагнацца. Аднак нават ня даў мне нармальна апрагнуцца, абяцаючы, што я адразу ж вярнуся ў барак.

Усе яшчэ спалі, вакол была ціша. У канцылярыі НКВД мяне чакала Струміна ў суправаджэнні двух узброеных жаўнераў. Я ўсё яшчэ быў сонны, але мяне адразу ж абудзіў падсунуты акт абвінавачвання, зь якога вынікала, што я паўторна арыштаваны за здраду Савецкаму Саюзу. Нягледзячы на ціск, акту я не падпісаў. Струміна загадала двом салдатам адвесьці мяне ў цэнтральны ізалятар. Мне не дазволілі ўзяць з бараку астатняе вопраткі, абяцаючы прынесці яе ў ізалятар. Камэра, у якую мяне ўкінулі, была памерам 3 на 5 мэтраў і мела аднапавярховыя нары. Вакенцы з грубымі жалезнымі кратамі былі яшчэ й звонку абабітыя дошкамі. У невялікай нішы над дзвярыма стырчэла закратаваная лямпачка. Я быў адзін. Я пачынаў усведамляць, што адбылося, але яшчэ ня ведаў, за што й навошта мяне арыштавалі. Так ці інакш, — падумаў я, — я падвойны вязень.

Праз гадзіну дзверы адчыніліся, і зайшлі новыя пяць вязняў зь Ерцава. Яны былі зьніжакавелья. „Вайна, — увесь час паўтаралі яны, — нас усіх расстраляюць”. „Завошта?” — запытаў я. „Для постраху”, — быў адказ. На сьвітанку ў камэры было ўжо 22 вязьні, астатнія зь іншых „лагпунктоў”. Я выбраў на нарах месца ля вакна — меў на гэта права першапасаенца. Сьмерць зазірала мне ў вочы, але інстынкт самазахавання яшчэ працаваў.

Дзень мы правялі ў супольным разважанні наконт магчымых прычынаў арышту. Я быў у камэры адзіным палякам. Каля мяне ляжаў украінец Селязёнка, адвакат з Польшчы. Зь іншых „лагпунктоў” прыгналі двух нямецкіх генэралаў, чатырох юрыстаў— адзін зь іх, прафэсар права маскоўскага ўнівэрсытэту Гросфэльд, лічыўся „настаўнікам Сталіна” — чатырох студэнтаў, вышэйшага службоўца НКВД, былога камэнданта лягеру й былога гаспадарчага чыноўніка лягеру. Сярод астатніх пяці былі маскоўскі цырульнік, які больш за ўсіх бедаваў са сваёй нядолі й зь лёсу сям’і, што засталася ў Маскве.

Атмасфэра ў камэры рабілася з кожным днём горшая. Цёплае архангельскае лета, тысячы камароў, што ўляталі ў камэру праз маленькую адтуліну, званую вакном, статкі клопоў на нарах — усё гэта напаўняла нас пачуццём іррэальнага й адначасна рэальнага кашмару.

Пачалося сьледства. Штоночы двух або трох вязняў выклікалі ў НКВД. Яны вярталіся пад раніцу зьбітыя й разгубленыя. Іх змушалі да фальшывых прызнанняў і падпісанья ўжо гатовых пратаколаў. Напрыклад, ужо згаданы цырульнік з Масквы галіў у першы дзень вайны вязня-габрэя, які пажартаваў, што цяпер

лягеры стануць рэкрутацыйнымі пунктамі Чырвонай Арміі. Цырульнік са сьмехам адказаў: „Так, але цябе ня возьмуць, бо трэба было б даць табе крывую вінтоўку, каб ты мог страляць з-за рогу. Але, зрэшты, у нас і такіх вінтовак хапае, таму, можа, і ты пойдзеш у войска”. За тых словы яго абвінавацілі ў здрадзе сваёй айчыне. Іншы вязень пракамэнтаваў памяншэнне порцыі хлеба з пачаткам вайны: „Што ж з намі будзе празь месяц, калі й цяпер ужо не хапае хлеба?” Яго таксама вінавацілі ў здрадзе Савецкаму Саюзу.

Прышла мая чарга. Уночы мяне завялі ў сядзібу НКВД, што была за кілямэтар ад цэнтральнага ізалятару. У пакоі, куды мяне ўвапхнулі, не было ніякай мэблі, апрача стала й двух крэслаў. Зайшоў капітан НКВД з тэчкаю дакумэнтаў, як пазьней высветлілася — актам майго папярэдняга сьледства. Ён дазволіў мне сесці й пачаставаў папярэдняга; я адмовіўся, бо не паю. Прагляд дакумэнтаў доўжыўся дзеве гадзіны, я перажыў іх як вечнасьць. Маўчаньне перарваў сьледчы, распачаўшы доўгі выклад на тэма тэма вайны зь немцамі, моцы Савецкага Саюзу й бясхібнасьці Сталіна. Калі ён скончыў, то падаў мне прачытаць і падпісаць ужо гатовы пратакол. Мяне вінавацілі ў тым, быццам я, сын селяніна, згадзіўся быць чыноўнікам у буржуазна-капіталістычнай Польшчы (Б. быў настаўнікам гімназіі) і да таго ж апавадаў таварышам пра жьціцё на Захадзе, тым самым здзяйсняючы здраду Савецкаму Саюзу. Я не падпісаў. Сьледчы падняўся й раптам ударыў мяне так моцна, што я зваліўся з крэсла. Пасьля чаго загадаў мне зрабіць прысяданьне й пачаў сьледства наоў. Я не паддаваўся. Ён зноў выцяў мяне нагой, гэтым разам пагражаючы рэвалюцыяй. Сьледства цягнулася да сёмай раніцы, і ўвесь гэты час мяне забаранялася сесці або падняцца з прысяду. Ранкам сьледчы загадаў правесці мяне на вартоўню й не даваць мне стаць. Я праседзеў на вартоўні да дзясятай вечара бяз ежы й вады. Зноў выклікалі да сьледчага, я адмовіўся падпісаць пратакол, і паўтарылася тая самая гісторыя, што й папярэдняй ноччу. Сьледчы нястомна біў мяне нагамі й даваў поўхі. Ранкам мяне завялі ў камэру зусім зьнямоглага.

Мяне пакінулі ў спакоі на два тыдні. Усе мае таварышы па камэры ўжо прайшлі сьледства.

Па тых двух тыднях мяне зноў выклікалі для падпісаньня пратаколу. Тым разам у пакоі сьледчага я пабачыў чатырох сьведкаў (таксама вязняў), зь якіх двух ніколі ў жьціцці ня бачыў у вочы. Іхнія паказаньні былі безнадзейна абвінаваўчыя, але я не паддаваўся й надалей. Мой інквізытар страціў над сабою ўсялякі кантроль, люта біў і гразіўся, што й без падпісаньня пратаколу „застрэліць мяне як сабаку”.

Мінула колькі дзён. Некаторыя таварышы па камэры раілі мне падпісаць абвінаваўчы акт, іншыя намаўлялі трымацца. Якраз пачаліся судовыя расправы. З камэры ўночы выклікалі па двох. Асуджаныя не вярталіся, іх вялі ў камэру насупраць. Калідор у ізалятары быў вельмі вузкі, і мы маглі паразумецца праз вузенькую адтуліну, у якой была закратаваная лямпачка. З камэры насупраць увесь час несьліся крыкі пра асуджэньне на сьмерць. Праз пару дзён нас у камэры засталася толькі пяцёра: савецкі генэрал, Гросфэльд (той самы „настаўнік Сталіна”), студэнт, адвакат Селязёнка й я. Адночы ўночы забралі й іх. Я застаўся адзін. Аднак на сьвітанку яны вярнуліся ў камэру, поўныя надзеі. „Нашую справу адклалі, — сказалі яны, — нам яшчэ далі трохі пажыць”. Праз тыдзень нас абудзіў незвычайны рух на калідоры. Адчыніліся дзьверы камэры сьмяротнікаў, і нашым суседзям загадалі выходзіць. Хто ўпіраўся, таго выцягнулі гвалтам. Я чуў плач і крыкі. Наш знаёмы цырульнік гучна закрычаў: „Хто мяне чуе й застанецца жывы, хай скажа маёй сям’і ў Маскве, што мяне застрэлілі”. Праз пару хвілінаў на двары ізалятара прагучалі адзіночныя стрэлы й крыкі. Ці можаце вы ўявіць, што са мной адбывалася? Сэрца перастала біцца, і ў мозгу я адчуваў кожную жылку. Праз пару дзён забралі й астатніх. Я застаўся адзін.

Прайшло пару тыдняў. Адночы ўначы мяне разбудзілі й адвялі ў ерцаўскую школу на судовы разгляд. Судовая камісія складалася зь дзвюх кабет. Пракурорам таксама была кабета. Я чакаў сьмяротнага прысуду. Аднак пракурор устала й заявіла, што на падставе дамовы, заключанай польскім урадам з савецкім урадам у Лёндане, мяне ўвогуле ня будуць судзіць. Я адразу ня мог уцяміць, што адбываецца. На аркушы календара, што ляжаў на стала судзьдзі, я прачытаў дату: 29 жніўня. Я падазраваў падман. Мне яшчэ раз паўтарылі вырак і зноў адвялі ў камэру.

Толькі там я ўсьвядоміў, што падчас майго двухмесячнага сядзеньня ў ізалятары на свабодзе адбыліся нейкія зьмены. У першыя дні верасьня мне сказалі праз вочка, што празь дзесяць хвілінаў я мушу быць гатовы ў дарогу. На двары нас чакала ўжо шэсьць вязьняў і пяць жаўнераў НКВД. Мы рушылі ў неведомасьць.

Увечары наш канвой дабраўся да Другой Аляксееўкі. Карны лягер у Аляксееўцы разьдзялілі на дзьве часткі. У адной, г. зв. вольнай зоне, вязьні жывуць супольна ў бараку. У другой, г. зв. ізаляцыйнай, за высокай агароджай і дратамі перабываюць карныя брыгады. Нас, натуральна, скіравалі ў ізаляцыйную зону.

Раніцай, калі нас вывелі на працу, я меў магчымасьць лепш зарыентавацца ва ўмовах жыцця ў Аляксееўцы. Нягледзячы на вялікі мароз, вязьні былі абдзёртыя, амаль босыя й ледзь

варушыліся ад слабасці. На маіх вачох два вязьні зваліся й сканалі каля брамы. Згодна з загадам камэнданта лягеру Сарокі, выхад на працу суправаджаўся гармонікам. Адразу ж, у першы дзень, у нашай брыгадзе на працы памерлі тры вязьні. У ізаляцыйнай зоне больш моцныя беспакарана катавалі слабых і адбіралі ў іх хлеб. Праз два тыдні мне ўдалося атрымаць дазвол на пераход у вольную зону. Гэтая частка маёй гісторыі ўжо, мабыць, вас меней зацікавіць. Можна, будзе дастаткова, калі я скажу, што ў вольнай зоне я знайшоў барак, дзе жылі выключна палякі — 123 вязьні. Неяк мы пастанавілі не выходзіць на працу, патрабуючы вызвалення на падставе амністыі. Гэтая справа з амністыяй была ў гісторыі савецкіх лягероў нагэтулькі беспрэцэдэнтнай, што Сарока заміж таго, каб — як звычайна ён рабіў у такіх выпадках — паслаць у барак узвод салдат зь лёгкімі вінтоўкамі й вынішчыць ягоных жыхароў усіх да аднаго, сьпешна адаслаў нас у Кругліцу. Адтуль мяне адзінага паслалі пад канец верасня этапам у Ерцава. Пра астатніх нічога ня ведаю. Паверце, — закончыў сваю аповесць Б., і ягоны голас задрыжэў ад хваляваньня, — я вяртаўся ў Ерцава, як дадому”.

*

Трупярня павольна плыла да пункту свайго прызначэння. У студзені я зноў пачаў пухнуць і ўсё радзей спускаўся з нараў, еў толькі тое, што мне прыносіў Дзімка. Аднак голаду я не адчуваў. Цэлымі днямі я нерухома ляжаў на нарах, атрымоўваючы адзіную ласку, што дадзена чалавеку, які памірае, — ласку ўспамінаў. Найчасцей мне сьнілася (бо гэта быў менавіта паўсон), што позна ўвечары я вяртаюся дадому са станцыі ў Келецкім ваяводстве. І хоць была ноч, я дакладна бачыў, быццам у чорным сьвятле, спачатку пяшчаную дарогу ля чыгункі, потым гаёк, вялікую паляну з апусьцельым лецішчам, ручай каля пагорку, на якім падчас апошняй вайны хавалі забітых артылерыйскіх коней, і нарэшце шлях, што вёў да нашага старога, зарослага трысьнягом стаўка. Я сыходзіў да павольнай рэчкі, пераскокваў пару камянёў і грэбляю, абсаджанаю высокімі вольхамі, павольна ішоў дадому. Вечар быў халодны, але высушаны дзённай сьпёкаю, поўня вісела над нашым старым млынам, бы зіхоткі дукат, лёгка накалоўшыся на іголку громаадводу, з лугоў далятаў крык дзікіх качак і плюскат карпаў. Ля дзвюх лістоўніц, якія некалі ў маім дзіцячым уяўленьні былі месцам спатканьня духаў, удзень прываленых вялікім млыновым каменем, я пачуў даўні страх і пабег. Асьцярожна адчыніў брамку саду й узлез на выступ падмурку пад вакном; пры стале сядзелі бацька, наша аканомка, абедзьве сястры, брат з жонкаю й іхная

дача. Я стукаў у шыбу, і ў тую хвіліну, калі яны ўсе зрываліся ад стала, каб мяне павітаць праз гэтулькі гадоў, я з рыданьнем абуджаўся на нарах, моцна прыціснуўшы рукі да сэрца. Гэты сон вяртаўся так дакладна й абавязкова, што я знайшоў новую радасьць у пакорлівым чаканьні яго падчас шарай гадзіны ў бараку.

Але па дарозе да апошняга прыстанку Трупярня перажыла яшчэ нямала бураў. Неяк увечары стары „колхознік” з-пад Калугі зьлез з нараў і, звонячы з усяе моцы ў пусты кацялок, прарочыў нам „канец усіх пакутаў” — свой, „Хрыста ў лахманах вязня”, уласны надыход. Сустрэты сьмехам, ён стаў тварам да нараў, а сьпіной да печы й з хвіліну глядзеў на нас — грозны, ганарлівы, амаль прыўкрасны, з шырока разьведзенымі рукамі, з зацятым тварам вар’ята — пасья чаго адварнуўся й вокамгненна кінуўся ў агонь. Яго забралі ў шпіталь тым жа вечарам.

А потым Садоўскі, які ўжо некалькі дзён ні з кім не размаўляў, паставіў стол упоперак бараку, сеў за ім, як за бюро, і, выкрыкваючы нейкія чужыя прозьвішчы, суправаджаў іх аднастайным і лютым загадам: „*ЭТО РЕВОЛЮЦИЯ! РАССТРЕЛЯТЬ! К СТЕНКЕ! К СТЕНКЕ!*” Гэта доўжылася ня больш за чвэрць гадзіны, але — можа, таму, што ён быў маім сябрам, — ягоны жудасны крык, у якім зьмясыцілася ўсё ягонае жыццё — ад мінуўшчыны праз сучаснасьць і да будучыні, — глыбока закараніўся ў маёй памяці, як апошні вобраз майго побыту ў Трупярні.

УРАЛ 1942

19 студзеня 1942 г. увечары падафіцэр Трэцяга аддзелу з аркушам у руцэ нарэшце прыгадаў аб маім існаваньні. Назаўтра раніцай ля вартоўні са мною разьвіталіся толькі двое сяброў — Дзімка й пані Вольга — бо з маімі польскімі сябрамі я разьвітаўся раней. Садоўскі, якога я разбудзіў у Трупярні, каб сказаць „бывай”, паглядзеў на мяне няўцямным позіткам і, звычайна пракляўшы, зноў накрыў галаву сьмярдзучым бушлатам; ён ужо месяц ляжаў у ліхаманцы і ўсе патрэбы спраўляў пад сябе. Дзімка зьлез зь лежбіска, надзеў чыстую кашулю (у якой хацеў быць пахаваны) і, прывалокваючы драўляны пратэз, пад руку правёў мяне да вартоўні. „*Сынок, — паўтараў ён дрыготкімі вуснамі, — сынок, счастливой жизни. Нам уже гибель, мы уже бывшие люди, но ты ещё молодой, сынок, тебе свобода полагается*”. Пані Вольга, якая высахла й счарнела з таго часу, як яе паслалі разгружаць бярвеньні на дрывотні, не магла стрымаць сьлёз. Мне было страшна. Дантэ ня ведаў, што няма на сьвеце большай пакуты, чым атрымаць

шчасьце на вачох нешчасьлівых, есьці ў прысутнасьці галодных. Я моўчкі пацалаваў іх. З бараку выбег яшчэ стары Іганаў (гэта быў першы ў новым годзе „выходной день”) і, адвёўшы мяне ўбок, папрасіў, каб я кінуў на свабодзе ліст да ягонай сям’і. За зонай я павольна пайшоў — нарэшце пасья двух гадоў без канвою — у Другі Аддзел, дзе мне падрыхтавалі дакумэнты. На павароце я адварнуўся яшчэ раз, каб кінуць апошні погляд на лягер. Дзімка здалёк махаў мне драўляным кіём, а пані Вольга стомленай хадю вярталася ў жаночы барак.

У Другім Аддзеле мне прапанавалі сыпіс мясцовасьцяў, куды я мог узяць білет і атрымаць там права побыту. Пра войска польскае размовы не было. Ветлівы афіцэр НКВД быццам ня ведаў, дзе яно знаходзіцца, а калі б нават ведаў, то гэта мне не дапамагло б, бо найдалейшы абсяг вызваленчай трасы з каргапольскіх лягероў сягаў толькі да Ўралу. Я выбраў наўздагад Златавуст пад Чалябінскам, але так да яго ніколі й не даехаў. Вялікія гарады — такія як Сьвярдлоўск ці Чалябінск — гэта былі „режимные города”, закрытыя для вызваленых зь лягероў працы.

На станцыі ў Ерцаве я даведаўся, што найбліжэйшы цягнік да Волагды адыдзе заўтра на сьвітанку. Я знайшоў сабе цёплае лежбіска ў пачакальні ля печы й, увесь час намацаваючы на грудзях шалёсткія дакумэнты й ліст Іганава, пайшоў разглядаць мясцовасць, якую бачыў толькі здалёк, праз драты. Сорамна сказаць, але ліст Іганава я ніколі ня кінуў у скрыню — калі я пішу гэтыя словы, ён ляжыць перада мною на стале. Нават за сотні кілямэтраў ад лягеру я панічна баяўся наблізіцца да любой паштовай скрыні, быццам паралізаваны думкай, што за саўдзел у гэтым злачынстве магу вярнуцца ў Ерцава, а за Ўралам я забыўся на ліст у шалёнай пагоні за войскам. Бедны, высакародны Іганаў! Напэўна, доўга молячыся ўночы на нарах, ён ня мог зразумець, як здарылася, што гэты ліст, аддадзены ў такія надзейныя рукі, не дайшоў да адрасата. Сёньня я чытаю яго як дакумэнт з бутэлькі, якую на бясьпечны бераг выкінула бурлівая хваля. Ліст адрасаваны жонцы ў Казахстан, хаця Іганаў паходзіў з-над Волгі, з чаго я раблю выснову, што ягоную сям’ю выслалі ў Азію. У тэксьце, апрача шматлікіх прывітаньняў бліжнім і даёкім сваякам, чые імёны абавязкова суправаджаюцца прыдомкам „*многоуважаемый*”, я знайшоў адзіны сказ, які спрабаваў абмінуць лягерную цэнзуру: „*Я пока жив и здоров*”. Я шчыра сумняваюся, ці можна гэты сказ лічыць актуальным пасья тых пяці гадоў, якія заставалася адседзець Іганаву.

Вечарам з пагорку ля станцыі лягер быў відзён як на далоні. З баракаў ішлі ўгару роўныя слупы дыму, у вокнах гарэла сьвятло, і каб не чатыры „буслы”, што рэзалі ноч доўгімі нажамі рэфлектараў,

Ерцава магло б здацца ціхім пасёлкам ля тартаку, які цешыцца пгчасьцем і адпачынкам пасья цяжкага працоўнага дня. Добра напружыўшы слых, можна было пачуць бразгат ланцугоў і калаўротаў на студнях — прыкмету непарушнага са спрадвечных часоў спакою.

*

У Волагдзе наш цягнік зайшоў у тупік, а кандуктар спакойна паведаміў, што падарожжа пакуль скончанае. Такім чынам, ад'ехаў я недалёка й меў вельмі слабую надзею, што ў такім тэмпе якраз да вясны дабяруся да найбліжэйшага аддзелу войска польскага. Аднак я вельмі рана прыехаў на валагодзкі вакзал, каб на голай падлозе ў вялізнай пачакальні заняць сабе месца. Тут ужо месяц жыло некалькі сотняў амніставаных вязняў, якія (апрача жменькі палякаў) збольшага былі звычайныя злачынцы з маленькімі тэрмінамі, дачасна вызваленыя з лягероў працы ў якасці „добровольцаў”.

Удзень іх выганялі ў горад на папас, а ўночы пачакальнія па загадзе НКВД служыла ім за начлежню. Я заўсёды вагаюся, ці варта апісваць тыя чатыры ночы, праведзеныя ў Волагдзе. Бо я ня веру, што літаратура можа беспакarana падаць так нізка, нічога ня трацячы як майстэрства наданьня паўсядзённым рэчам мастацкай экспрэсіі. Досьць будзе, калі я скажу, што мы спалі на адным баку — сплюшчаныя, як селядцы ў бочцы, — а любая спроба ўночы прадзерціся да найбліжэйшай парашы звычайна заканчвалася чьёйсьці сьмерцю. У жаўтавата-зялёным сьвятле начных лямпчак твары сонных, быццам прадзіраўленыя паўадкрытымі ратамі, выглядалі як васковыя пасьмяротныя маскі тапельцаў, зь якіх выляталі воблакі нялюдзкага смуроду. Яшчэ паўбяды, калі, спрабуючы прабрацца, нехта трапляў на грудзі, што ўзносіліся неспакойным сонным дыханьнем, — кароткі энк, падобны да раптоўнай задухі, асьцерагаў, што нагу трэба паставіць недзе збоку; але я сам, яшчэ не зусім апрытомнеўшы пасья абуджэньня, неасьцярожна наступіў на нечую галаву. Адна мая нага патрапіла ў палон паміж спрасаванымі цэламі, я нахіліўся ўсім цэлам наперад, адчуваючы, як пад цяжкім ботам з хрустам лопнула элястычная маса, а з-пад падэшвы пырснула сукровіца. Праз хвіліну мяне званітавала ў парашу, хаця я туды прыйшоў і не па тое. Кожны дзень раніцай з пачакальні выносілі на грузавікі каля дзесяці трупаў, ужо абдзертых дагала таварышамі.

На сьвітанку нас выганялі ў горад жабраваць. Я знайшоў сабе на прадмесці маленькую рабочую вулічку, дзе сівая бабулька апоўдні заклікала мяне кіўком — пераканаўшыся, што ніхто не

цікуе, — у кухню й частавала кубкам несалоджанага адвару зь лісьця й скарынкай чэрствага хлеба. Мы ніколі не сказалі адно аднаму ні слова, апрача майго „спасибо” й ейнага „ідзі з Богам”. Раз, бязмэтна блукаючы па горадзе, я выйшаў на маленькі пляц і знайшоў там аддзел ваенкамату, нешта кшталту вярбовачнага пункту для добраахвотнікаў. Мажны капітан прыняў мяне за сталом на тле вялізнай карты Савецкага Саюзу, пачаставаў папяросаю й на пытаньне, дзе ствараецца польская армія, адказаў, што я паступіў бы значна разумней, пайшоўшы ў Чырвоную Армію. Адночы я стаў у чаргу па хлеб. Усё жыцьцё буду памятаць сцэну, якую там назіраў. Паранены савецкі салдат, які страціў пад Ленінградам правую нагу, падыйшоў на мыліцах да чаргі й вельмі запытаўся, ці не пусыцілі б яго ў краму без чаргі, бо ён толькі пару дзён як выйшаў са шпіталю й яшчэ ня можа доўга стаяць на здаровай назе. Яму адказалі варожым шпыньнем і злоснымі крыкамі, маўляў, яму няма куды сьпяшацца, бо з адною нагою ён і так ужо на фронт ня вернецца. На ягоным твары была такая распач, што я ахвотна аддаў бы яму свой хлеб, каб меў хоць найменшую надзею дачакацца на абедзвюх хворых нагах свае чаргі. Гэтак пагарда да пашкоджанага й выкінутага чалавечага мэханізму дайшла да самых нізоў і скалечыла добрыя ўвогуле сэрцы. Вайна не была асабліва папулярная ў Волагдзе ў 1942 г. У чэргах сычэлі на прадуктовыя абмежаваньні й бязладныя паборы ў войска, якія зусім асірацілі сем’і ад працаздольных мужчын, і два разы я нават чуў ціхае пытаньне: „Калі ўжо прыйдуць тья немцы?” Валагодзкі вузел быў закаркаваны цягнікамі з пабітай мэбляю, прамысловым абсталяваньнем і машынамі зь Ленінграду. Ва ўсіх большых публічных будынках стаялі салдаты, выпраўленыя з фронту на кароткі адпачынак, і яны вечарамі абсядалі прыватныя кватэры, як хмары згаладалага птаства, сумна граючы на губных гармоніках і жарсна шукаючы гарэлкі. Такім чынам, у Волагдзе лавіць не было чаго. На пяты дзень ранкам, заміж таго каб, як звычайна, ісьці ў горад, я выйшаў на каляіну й апоўдні падчапіўся за невядома які цягнік, што на хвіліну прыпыніўся ў кілямэтры ад валагодзкага вакзалу.

У цёплым і выгодным вагоне мяне здзіўлена, але безь пярэчаньня павіталі марскія афіцэры, якія ехалі па службе з Архангельску на Чорнае мора. Упершыню ад лягерных часоў я сустрэўся, слухаючы іхныя размовы, з хваляй расейскага патрыятызму. Аднак і яна не была занадта адвольнаю, бо пасья кожнага „победим”, неадлучнага ад прывабнасьці новых пагонаў і ардэноў, суразмоўцы зноў пачыналі драмаць, хаваючы вочы пад насунутымі шапкамі. Праз тры гадзіны язды кандуктар выкрыў мяне й высадзіў на маленькай станцыі Буй.

*

У гэтым Буй лёс усьміхнуўся мне гэтак, як мог усьміхацца толькі людзям, што дайшлі да краю распачы. Ноч я перастаў на вакзале, а ранкам пайшоў разглядаць мястэчка. Буй — малая мясцінка, але вельмі прыгожая, і сваёй жоўта-зялёнай цэркаўкай нагадвае Саколку пад Гародняю. Я ўвайшоў у царкву зьдзіўлены, бо на ейнай спаракхелай браме не было надпісу „*Антирелигиозный музей*” (як у Віцебску); у змрочным і халодным нэфе кленчылі поруч тры старыя жанчыны. На гук маіх крокаў яны ўзьнялі галовы й хутка выйшлі з царквы, ня гледзячы адна на адну й не азіраючыся. Я, відаць, быў занадта малады, каб не ўзбуджаць страху й падазрэньняў.

Дзень быў сонечны й марозны, але бязь ветру, па сыпкім, як пясок, сьнезе крокі гучалі ўпэўнена, амаль радасна. Я выйшаў за горад у чыстае поле, паблукаў па маленькіх вулках, вярнуўся на кірмаш; паўсюль пазакрыванья аканіцы, і ніводнай жывой душы. Ля драўлянай вартоўні я знайшоў на сьметніку вялікі кавалак чорнага хлеба. Я абскроб яго ад бруду й плесьні лягерным ножыкам і, размачыўшы ў сьнезе, сквапна зьеў. У станцыйнай пачакальні было ўсё яшчэ пуста, але гэты раньні шпацыр даў мне столькі радасьці, што, калі я ўбачыў самотнага працаўніка ў чырвонай шапцы, які ў цішы раніцы выстукваў залачоным малаточкам таямнічыя знакі на тэлеграфнай стужцы, з-пад руін чарвівай памяці ўпершыню за два гады выбіўся ўчэпісты паэтэчны радок — першая страфа *Пятра Плаксіна*. Значыць, ня ўсё са мною было так кепска, калі я пачынаў прыгадваць вершы.

Мой Пётр Плаксін са станцыі Буй дзесьці ў Валагодзкім павеце таксама з хвіліну прыглядаўся да мяне спадылба. Урэшце ён устаў з-за стала, падыйшоў да мяне й запытаўся, ці ня выгрузіў бы я вагон шпалаў, які ўжо тыдзень стаіць на ўзбоччы з-за недахопу ў горадзе рабочых рук, за талерку супу й кію хлеба. Калі б я за гадзіну да таго ня зьеў сьняданку ля вартоўні, то згадзіўся б без ваганьня. Аднак цяпер я цаніў сябе вышэй. Я папрасіў месца ў найбліжэйшым цягніку, што ідзе да Сьвярдлоўску. Плаксін паціснуў плячыма й вярнуўся да сваёй працы. Праз чвэрць гадзіны перамовы аднавіліся. Пагадзіліся мы ўрэшце на тым, што ён цяпер дасьць мне талерку супу для разагрэву, а калі я пасьпею да вечара, то паеду да Сьвярдлоўску экспрэсам з Масквы, які апоўначы на хвіліну спыніцца ў Буй. Дакладна аб адзінаццатай ночы я прыйшоў па заробленае з акрываўленымі рукамі й адмарожанымі нагамі. Плаксін, што, як і ягоны папярэднік са станцыі Хандра Ўнылая, меў пэўны сантымэнт да палякаў, стрымаў слова. Апоўначы я,

скурчыўшыся, сядзеў на калідоры цёмнага пультмануўскага вагону, што мкнуўся з Масквы ў Сьвярдлоўск.

Я хутка заснуў і, паступова адтайваючы ў цяпле вагону, паглыбляўся ўва ўсё больш прыемныя трызьненні. Мяне разбудзіла рука, якая выпцягнулася зь цёмнага купэ на калідор і заклікала мяне. Неахвотна, са страхам, я ўвайшоў у купэ. У цьмяным сьвятле блакітнай лямпкі я ледзь разгледзеў шэсьць кабет, што драмалі седзячы. Тая, што запрасіла мяне, далікатна разбудзіла таварышак, і праз пару хвілінаў я ўжо піў салодкую гарбату з тэрмасу, заядаючы яе кавалкам хлеба. Мае гасьцінныя спадарожніцы аказаліся працаўніцамі маскоўскай мэталюргічнай фабрыкі, якія разам з прычэпленымі на пляцформах машынамі эвакуяваліся на Ўрал. Яны былі вельмі добрыя да мяне, і я ніколі не забуду ня толькі таго, што яны хавалі мяне да Сьвярдлоўску на верхняй паліцы купэ й дзяліліся са мною сваёй беднаю ежаю, але й таго, што яны ўшанавалі ўва мне чалавека, ня гідзячыся маімі васьшывымі лахманамі й мужа трываючы смурод майго бруднага й гнілога цела. Пра побыт у турме й лягеры я згадаў толькі аднойчы, але адразу ж змоўк, зьбіты з тропу выразам страху й недаверу ў іхных вачох. Затое мы зашмат размаўлялі пра вайну, пра зімовы наступ, пра частковую эвакуацыю ваеннай прамысловасьці з Масквы, пра нямецкую жорсткасьць на акупаваных землях. Магчыма, тады я паддаўся ўплыву, які заўжды стварае нечаканая людзкая зычлівасьць, або стаў ахвяраю аслабленага кантролю над нэрвамі, раптам супакоенымі пасья шматлікіх пакутаў у бяспечным цяпле купэ, але мне здаецца, што ўжо ніколі потым — нават у польскай арміі ў Расеі — я не сустракаўся з такім шчырым і кранальным патрыятызмам. Работніцы быццам спаборнічалі ў апавяданьнях аб мужнасьці й ахвярнасьці насельніцтва акружанай Масквы, аб уласнай працы, якая часта зь невялікімі перапынкамі доўжылася дні й ночы, аб рашучасьці, зь якой яны кінулі дамы й сем'і, каб на заклік „*партии и правительства*” пасьпяшацца на Ўрал; непадманым быў бляск нянавісьці й імпэту ў іхных вачох, калі яны запэўнівалі, што не пашкадавалі б жыцьця, каб абараніць сваю айчыну ад нямецкай навалы. Асабліва мне запомнілася адна, маладая яшчэ дзяўчына на шостым месяцы цяжарнасьці, якая пры кожным штуршку вагона курчылася ад болю, а пры размове клала сухенькія спрацаваньня далоні на пукаты жывот, як спакутаваная галяндзкая сяянка зь раньніх палотнаў Ван Гога. Да чаго здольныя нялюдзкія высілкі савецкай працы, я пераканаўся пазьней. На трэці дзень побыту ў Сьвярдлоўску я выбраўся на самотны шпацыр за горад і ў катлавіне пабачыў маскоўскіх работніц. Яны без рукавіц завіхаліся пры машынах, пастаўленых на часовыя рыштаваньні з бэлек. Ішоў

густы сьнег, а будаўніцы прыбівалі да сьпешна складзеных рыштаваньяў над галовамі сваіх таварышак першыя кавалкі гонты.

Большую частку вандроўкі я, аднак, праспаў на сетцы верхняй паліцы й памятаю толькі, што цягнік трохі затрымаўся на дзвюх станцыях: у Вятцы й у Пярмі.

*

30 студзеня я прыехаў у Сьвярдлоўск. Гэта першая дата, якую я падаю не па памяці, а з нататніку. Нататнік быў яшчэ адным доказам хуткага вяртаньня здароўя: адразу ж пасля прыезду ў Сьвярдлоўск адраділася мая ахвота да пісаньня й за апошнія капейкі я набыў сабе на станцыі нататнік і аловак. „Горад, — празь сем з паловаю гадоў расшыфроўваю я ледзь чытальнае, сьцёртае пісьмо, — выглядае як слаёны макет з плястыліны. Стары *Екатеринбург* пераважна драўляны. Нават у цэнтры гораду сустракаюцца аднапавярховыя домікі са сьмешнымі вежачкамі й драўлянымі ўзорамі — гэта архітэктура расейскага купецтва. Далей відаць мураванья гмахі фабрык з доўгімі комінамі й цэрквы, таксама мураванья. Трэці слой — гэта Сьвярдлоўск сучасны: простыя, брыдкія дамы, абвешаныя партрэтамі Сталіна й Леніна, плякатамі й лэзунгамі. Горад ня гэтулькі жыве, колькі перавальваецца з боку на бок, як паранены зьвер, сточаны людзкім чарвіўствам. Вайна заўважная на кожным кроку. Тут цяпер жыве два мільёны тубыльцаў, уцекачоў і эвакуяваных. Чэргі, чэргі. Твары вельмі спакутаваныя. На вуліцы, дзе згрупаваліся дзяржаўныя ўстановы — абласныя й наркаматы, — хлеба й супу не выдаюць — няма па што стаяць у чэргах. Войска няшмат, затое багата навабранцаў у цывільным (у лапцях), зь вінтоўкамі на плячы. На кожным кроку відаць арганізацыйныя намаганьні, але без асаблівага выніку. Горад жыве самавольна — хто сам сабе чагосыці не здабудзе, той нічога й не атрымае. Увечары трохі прыемней — ажыўлена ў трамваях, людна на вуліцах. Сьвярдлоўск ня мае абавязку зацямняцца”.

Ня трэба забываць, што гэтае бясколернае, але досыць, як мне падаецца, дакладнае апісаньне выйшла з-пад пяра чалавека, які не пісаў два гады. У ім уражвае пэўнае перабольшваньне (кшталту „паранены зьвер”), тыповае для кожнага маладога пісьменніка, які намагаецца хапаць жыцьцё з жару, з польмя. Калі б я сёньня паспрабаваў выклікаць гэты самы вобраз з памяці, я б паклаў большы акцэнт на людзях, меншы — на архітэктуры. Я памятаю рабочых, што вечарамі вярталіся з прадпрыемстваў і спыняліся пад вулічнымі мэгафонамі, каб выслухаць апошнія ваенныя

паведамленні. Твары ў іх былі зямлістыя, няголеныя, ледзь асьветленыя прыгаслым позіркам. Яны слухалі моўчкі, а потым групкамі ці па адным разыходзіліся на вячэрнюю „*политграмоту*”. Прыгорбленыя цені танулі ў шарай сьнежнай імжы, як вадзяныя пацукі, што ў змроку павылазілі з палонкі на лопнутаі льдзіне. Нямы натоўп павольна цягнуўся па вуліцах і пляцах, стаяў у чэргах і знікаў у асьветленых дзвярох сталовак. Падвойныя трамваі кантраставалі зь вялікай пяціканцовай зоркай, утворанай зь ліхтароў на даху аднаго з наркаматаў. Памятаю салдатаў у будзёнаўках, што ранкам высякалі на абледзянелай маставой дарогу для танкаў; яны на калянях цярпліва дзяўблі лёд вострымі малаточкамі. Апоўдні рэзкі сьвісток падарваў вайскоўцаў з ходніку. Праз хвіліну ў чыстым сонечным паветры праплыло воблачка парфумы, а сьледам за ім на дарозе зьявіўся савецкі генэрал, абвешаны ардэнамі, у атачэньні штабу. Ён ішоў павольна, раскідаючы раптоўнымі ўдарамі ботаў укленчаных салдат. Памятаю цудоўна ўзброеную сьбірскую дывізію, у белых камбінэзонах і ў футраных шапках зь дзіркамі для вачэй і роту; яны па дарозе з Далёкага Ўсходу на Ленінградзкі фронт правялі пару гадзінаў на вакзале ў Сьвярдлоўску. Салдаты на вачох згадалага натоўпу елі кансэрвы й сухары зь белага хлеба, але ніводзін ня кінуў недаедкаў у далоні галодных, дрыготкія ад хваляваньня й надзеі. Памятаю, нарэшце, савецкага салдата, які ў сквэры перад сьвярдлоўскім вакзалам рабіў здымак на памяць для сям’і, распляскаўшы на грудзёх правую далонь, — як Бальзак на вядомым дагератыпе, — і не дазволіў фатографу націснуць на гумовую грушу, пакуль ня выцягнуў з-пад рукава шынэлю вялізны ручны гадзіннік...

Адразу ж, у першы дзень пасья прыезду ў Сьвярдлоўск, я пасяліўся на вакзале сярод жменькі палякаў, якія хутка распавялі мне, што найбліжэйшы цягнік да Чалябінску дадуць самае хуткае празь дзесяць дзён, што па баланду трэба хадзіць да вагону, што стаяў ля каляінаў, што зь любой самотнай жанчынай, якая чакае цягніка, можна пераспаць за рогам каля захавальні, а пра польскую армію ніхто ў Сьвярдлоўску ня чуў. Апоўдні я выйшаў у горад пашукаць кватэру Кругловых. На куцыцю перад вызваленьнем зь лягеру адзін зь вязьняў у „*пересыльном*” бараку папрасіў мяне, каб я — калі патраплю на волі ў Сьвярдлоўск, — адведаў жонку й двох дзяцей генэрала Круглова, які дагэтуль жыву ў „*лагпункте*” Астраўное й пасья пачатку расейска-нямецкай вайны атрымаў дадатковы завочны прысуд, які акругліў сем гадоў, што яму засталася сядзець, да пятнаццаці. Місія не была асабліва прыемная, але я ўчапіўся за гэты адрас, як за адзіны трывалы пункт побыту на волі. На вузкай вулачцы, назвы якой я ўжо ня

памятаю, я знайшоў брудную казённую камянічку, і старая вартаўніца, падазрона азіраючы мяне, правяла мяне цераз двор і паказала маленькую кватэрку на першым паверсе. Я застаў толькі 14-гадовую Лідзію Круглову, прыгожую дзяўчыну з чорнымі задуменымі вачыма, якая сядзела пры сталае над стосам кніжак і сшыткаў. Яна прыняла мяне вельмі, нават з пэўнай радасцю, калі даведалася, што я прыехаў зь лягеру, дзе сядзіць ейны бацька. Цёмныя пакой па самую столь быў завалены выцьвілым антыкварыятам, з адзінага вакна, часткова заміж шыбаў закрытага фанэраю або аркушамі прамасьленай паперы, сачылася слабое святае шараі гадзіны. У кватэры быў такі холад, што малая Круглова рабіла ўрокі ў футры, накінутым на плечы, у фільцовых валёнках і ваўняных пальчатках бяз пальцаў. Я ўпершыню за два месяцы добра вымыўся на кухні. Чакаючы потым Круглову-маці, я доўга рабіў зь Лідкаю ўрокі й хутка пасябраваў зь ёй над мапамі й арытмэтычнымі заданьнямі. Вечарам вярнулася маці. Яна была яшчэ вельмі прыгожая, нягледзячы на пазнакі стомы, недасыпу й рагавыя акулёры, з-пад якіх пазіралі смалістыя, як у Лідкі, вочы. Яна палажыла на стол кілёвы бохан хлеба й кінула запытальны позірк на дачку. Пачуўшы, што я прынёс прывітаньне ад мужа, яна адразу выклікала мяне на кухню.

— Вы не казалі Лідачцы, што яе бацька атрымаў новы тэрмін?

— Не, — адказаў я, — зусім забыўся. У лягеры не надаюць асаблівай увагі выракам, бо яны ўжо даўно перайшлі мяжу ўсялякай надзеі на сканчэньне.

— Ах, мой Божа, як гэта добра, — выгукнула яна, не зьвяртаючы ўвагі на маю двухсэнсоўнасьць, — бо Вы ведаеце, Лідачцы так дакучаюць настаўнікі й сябры зьявольнем бацькі, што яна нізавошта не пайшла б у школу, каб даведалася, што мой муж атрымаў новы тэрмін.

Мы вярнуліся ў пакой, дзе старая няня, якая прыйшла, як звычайна, да сваіх колішніх гаспадароў на супольную вячэру, ужо накрывала на стол. На белым абрусе зьявілася супніца з гарачым супам і самавар. Я быў узрушаны, здаецца, нават зьянтэжаны. Сівенькая як лунь няня адрэзала мне скібачку ад свае порцыі хлеба й падала праз стол, запэўніваючы, што на старасьць хлеб ёй не карысны. Мы сядзелі за вячэраю, грэючы зьмерзлыя рукі аб гарачы самавар. Круглова ані разу не спыталася пра мужа й адразала дакорлівым позіркам сваіх цёмных, аксамітных вачэй усе намёкі на лягер. Таму мы гутарылі пра нэўтральныя рэчы. Круглова распавядала, што вельмі цяжка працуе машыністкай, а зарабляе мала, і што ледзь здольная вечарамі ўстаяць на нагах, калі ўсю кантору кічуць на „*политграмоту*”, што ейнага 18-гадовага

сына, які заўжды прагнуў быць афіцэрам, не прынялі ў войска „за бацьку”, і цяпер ён капае акопы пад Ленінградам у дапаможнай частцы „добровольцев”. Лідка ледзь ня плакала з-за таго, што яе праз бацьку ня хочучь прыняць у камсамол і што яна ня мае права хадзіць у школе на гульні й спартовыя забавы. Але праз два гады, калі „папенька вернётся”, усё зьменіцца. Старая няня сонна ківалася ў крэсьле, бы сава, бяззубым ротам шэпчучы сваё „Господи, помилуй!”. Пасьля вячэры пад парцылянавым абажурам нафтавай лямпы мы расклалі вялікі атлас і са сьмехам плянавалі ўтраіх далёкую вандроўку за мяжу. Старая няня нізавошта не хацела да нас далучыцца. „Вы обо мне не заботьтесь, — казала яна, — я в России родилась и в России умру”. Мне было так добра, што я са сьвязьмі ў вачох пачаў марыць, каб хоць адну ноч пераспаць пад людзкім дахам — хоць у малой куханьцы на падлозе. Аднак Круглова мяне не запрашала, наадварот, усё часцей пазірала на гадзіннік. За два гады ў турме й лягеры я амаль цалкам страціў пачуцьцё ветлівасьці й стрыманасьці, але цяпер, у гэтай атмасфэры арыстакратычнай беднасьці, я адчуваў сябе такім нясьмелым, што зь цяжкасьцю прапусціў праз горла просьбу заначаваць.

— Ці бачыў хто, як Вы ўваходзілі? — зьбялеўшы, запыталася Круглова.

— Так, — адказаў я. — Мяне сюды прывяла старожка.

— Не магу, — яна зайшлася ад рыданьня, — на літасьць Боскую, не магу. Муж у лягеры, дзеці як чорныя авечкі, нам ледзь дазваляюць дыхаць. Ці ведаеце Вы, што адчуваеш, калі цябе ўночы цягнуць у НКВД, што значыць прасіць працу як міласьціну? Дзея Бога, не выклікайце на гэты дом новага няшчасьця! Ідзіце адсюль зараз жа й не вяртайцеся!

Апоўначы я вяртаўся праз апусьцелыя вуліцы на сьвярдлоўскі вакзал.

У гэтым месцы мой дзённічак натое ў кранальна наўных і сэнтымэнтальных словах рамантычную гісторыю, якая з пэрспэктывы сямі гадоў ужо не здаецца мне такой рамантычнай. Справа ў тым, што на пяты дзень побыту ў Сьвярдлоўску я пазнаёміўся на вакзале з маладой грузінкай, Фатымой Собалевай, якая, як і мы ўсе, дрэмлючы, чакала на лаўцы цягніка да Магнітагорску. Я адчуў да яе слабасьць ня толькі таму, што яна была выключна прыгожая — яе акруглы твар з бледнай, далікатнай скурай, футраная шапачка, гэта было як цуд; доўгія чорныя косы яна на дзень запінала ў вузел, а ўвечары расчэсвала іх на шэрым футры, сьвецячы ў цемры зубамі са слановай косьці,— але й таму, што яна часта даставала з кошыку на хлеб сыр, халоднае мяса й масла. Фатыма была чыноўніцай

гарвыканкаму ў Магнітагорску, камуністкай, і партыйны білет адчыняў перад ёю дзверы ўсіх „спецларькоў”. У Сьвярдлоўску яна захрасла на пару дзён, вяртаючыся з Омску, дзе адведвала параненага мужа — таксама грузіна, афіцэра-артылерыста, чый полк на пачатак вайны дыслакаваўся ў Летуве. Яна казалася пра гэта сьмеючыся.

— Зь яго ўжо нічога ня будзе, — шматкроць запэўнівала яна мяне, — яму ампутаваў абедзве нагі. Бедны то ён бедны, але ж і мне неахвота спаць усё жыццё з калекам.

Мы хутка пасябралі й пару разоў нават схадзілі ў цёмны кут каля захаваўнага. Фатыма намаўляла мяне, каб я кінуў думку аб войску й паехаў зь ёю ў Магнітагорск.

— *Что за чепуха*, — казалася яна жаласным голасам, — колькі ж таго жыцця засталася чалавеку? У армію цябе ня цягнуць, дык чаго ты сам пхнешся? *Образование у тебя какое-то есть, неужели я, член партии, тебя на хорошую работу не устрою?*

Маладая грузінка не хацела верыць ні ў што, што б я ёй ні распавядаў пра лягер.

— *Чепуха, чепуха*, — катэгарычна патрэсвала яна галоўкаю, — *в Советском Союзе таких вещей нет*. Кожны чалавек можа схапіць цынгу на Поўначы, а вопратку таксама лёгка падраць на працы. *Ноги вылечишь, на одежду достанешь талончик — и дело оформлено*.

Аднак, калі мы выходзілі ўвечары ў горад і бязмэтна блукалі па сьнезе, яна нэрвовым поціскам рукі стрымлівала мае лягерныя рэмінісцэнцыі.

— Цябе што, нават гэтаму не навучылі ў лягеры, — шаптала яна, спалохана азіраючыся, — што за „болтовню” найпрасьцей папасьціся на вуліцы? Ці ж можна пазнаць твары мінакоў у цемры?

Сапраўды, нельга было. Цёмны таум праціскаўся вуліцамі на адныя й тыя ж месцы— шумны, як прыліў, але жахліва безаблічны. Перад асьветленымі вокнамі сталаўкі мы на хвіліну спыніліся, каб прачытаць сьвежае мэню на чале зь несмяротнымі „цамі”.

— Ну й чаму ты мяне са сваім партыйным білетам ніколі не запытаў у сталаўку? Саромееўся маіх лахманоў?

— Не, ня тое, — сказала яна. — Але могуць мяне пазнаць і напішуць у гарвыканкам.

— А ў Магнітагорску не пазнаюць?

— У Магнітагорску ўсё інакш. Заўсёды лепей, як сам гаворыш. Могуць не дазволіць, але ніколі не пакараюць за недахоп „*революционной бдительности*”.

На дзясаты дзень майго побыту ў Сьвярдлоўску Фатыма зьехала ў Магнітагорск. З вакна вагону яна апошні раз высунула сваю

пушыстую галоўку й голасна крыкнула: „Не забудзь, Ленінская, 19, кватэра 21”.

Назаўтра раніцай амаль з рэлігійнай узьнёсласьцю мы павіталі першага польскага афіцэра, які ехаў са свае роднае часткі ў Архангельск па сям’ю. Ён нам сказаў, што найбліжэйшая вайсковая місія польскай арміі стаіць у Чалябінску, а апошняя польская дывізія фармуецца ў Казахстане.

*

У Чалябінску нашая суполка^{*}, на чале якой стаў энэргічны паручнік Ч., знайшла паблізу трактарнай фабрыкі элеганцкі гатэль „Урал”, а ў ім шэфа польскай ваеннай місіі, высокага капітана ў хакі й з кійком. Ён прыняў нас без прыкметаў асаблівага спачуваньня й, ледзь слухаючы нашыя бязладныя аповеды, расчыніў вакно, хаця люты на Ўрале не зьяўляецца асабліва цёплым месяцам. Мы ўсе атрымалі па 10 рублёў і абяцаньне, што, калі расейцы ня будуць чыніць перашкодаў, ён хутка правядзе нашую групу празь імправізаную лекарскую камісію (паміж намі, на шчасьце, быў адзін доктар) і выстараецца для нас асобны вагон і дакумэнты на падарожжа да Казахстану. На разьвітаньне шэф місіі ўручыў паручніку Ч. з тузін крыжыкаў з надпісам „*Pledge for Victory*” й гэтулькі ж літаніяў да Маці Божай Вастрабрамскай на вэлёневай паперы. „Раздайце гэта сваім людзям, калега,— сказаў ён, далікатна выправаджваючы нас за дзьверы, — у лягерох вы, напэўна, забыліся пра Бога”. Такім чынам, мы былі нарэшце людзьмі, хаця й сапраўды ў лягерох забыліся пра Бога, і цяпер скіравалі свае першыя крокі на вакзал, дзе — як нас запэўнілі адразу ж па прыездзе, — можна было заўсёды скрасьці нешта зь ежы каля прадуктовых складоў. Мой дзённычак у гэтым месцы перарываецца, — відавочна, я быў занадта заняты й узбуджаны пераездам у войска, — таму заміж падрабязных нататак і назіранняў у ім апісаная толькі дакладная траса падарожжа: Чалябінск — Орск — Арэнбург — Акцюбінск — Аральск — Кызыл-Арда — Арыс — Чымкент — Джамбул — Лугавое. Мы вырашылі з Чалябінску ў першыя дні лютага таварным вагонам, абсталяваным трохпавярховымі драўлянымі нарамі; у нас былі два вядры, мех мукі, мех крупаў і дзьве дзіркі ў падлозе на найпільнейшыя патрэбы; а 9 сакавіка мы былі ўжо ў Лугавым. Ня памятаю з таго падарожжа амаль нічога, бо мы ня рушыліся з вагону, баючыся, што ня знойдзем яго потым, бо вагон перачаплялі на кожнай вялікай станцыі да іншага цягніка. Мы правялі гэты месяц на нарах, занятыя то задавальненьнем неабходных патрэбаў, то ловамі вошаў у вопратцы. Толькі ў Орску, дзе наш вагон колькі

гадзінаў мусіў чакаць цягнік, мне запаў у памяць цудоўны краявід заходу сонца ў засьнежаным стэпе— зь небам, якое змянялася ад цёмнага блакіту да ржавай чырвані, і зь іржава-брунатнымі вярблюдамі, якія на сваіх хісткіх гарбах неслі на станцыю самотных вандроўнікаў.

12 сакавіка мяне прынялі ў дзясяты полк лёгкай артылерыі дзявятай пяхотнай дывізіі ў Лугавым. Першым чалавекам, на якога я натрапіў у Лугавым, несучы праз дождж да намёту новае абмундзіраваньне, бялізну, пару ботаў і судок, быў хударлявы капітан К., якога ў Віцебскай турме я штодня цягнуў з нараў на парашу, бо ён ужо ня мог хадзіць сам. Я яго няўважліва штурхануў, зьяжджаючы з пагорку на размоклых ботах, і са здзіўленьня так шырока раскінуў рукі, што мой клунак упаў у бруд. Ён строга зірнуў на мяне, абтрос цудоўна скроены фрэч і прыгразіў мне карным рапартам адразу ж пасля таго, як я абмундзіруюся. Такім чынам, я сапраўды быў у войску, сярод суайчыннікаў, якія пасля ўсяго, што перажылі за апошнія два гады, хутка рабіліся самімі сабой.

Дзясятая дывізія, якая амаль цалкам складалася з позна вызваленьх, а таму хворых і зьнясіленых вязняў, першая выехала з Расеі ў Пэрсію. 26 сакавіка наш полк перавезьлі на таварным цягніку праз Джамбул — Арыс — Ташкент — Джызак — Самарканд — Бухару — Чарджоў — Ашгабат да Краснаводзка над Каспійскім морам; 30 сакавіка нас пасадзілі на два караблі: „Агамалі Аглы” й „Туркмэністан”; 31 сакавіка я ўжо спаў на пяшчаным пляжы ў Пахлеві, па-за межамі краіны, у якой — як я напісаў у сваім дзёньніку — „можна ўсумніцца ў чалавеку й у сэнсе барацьбы за тое, каб яму было лепей на зямлі”.

ЭПІЛЁГ: ПАДЗЕНЬНЕ ПАРЫЖУ

Цяжка сабе ўявіць, да якой ступені можна сказаць чалавечую натуру.

*Дастаеўскі, „Нататкі
зь мёртвага дому”*

1

Пра падзеньне Парыжу мы даведаліся ў Віцебску ад маленькага чорнага вязня, якога адным чэрвеньскім днём 1940 г. увапхнулі ў нашу камэру. Лета было ўжо ў разгары, па распаленым блакіце неба, у аблямаваны кратамі шматок якога мы штодня моўчкі й зь бяздумнай упартасьцю ўзіраліся, праляталі цені нябачных птушак і з крыкам патаналі ў ліпкай, як мёд, цішы летняга поўдня. Амаль

адразу пасья прыезду ў Віцебск, зь першых дзён чэрвеня, мы навучыліся бясслоўна глядзець у неба, штодня новае, штодня больш надзьмутае гарачым паветрам. У нашай камэры пераважалі вайскоўцы, недабіткі першай пераможанай немцамі арміі сьвету. Калі сьпёка яшчэ не была занадта дакучлівай, яны звыкліся пасья абеду прыўставаць на лежбісках і чысьціць, паплёўваючы, цяжкія вайсковыя боты, гадзінамі церці аб рукаў мэталёвыя гузікі й аролікі й старанна абкручваць ногі суконнымі анучамі. Іхныя твары зараслі шорсткім шчаціньнем, пад якім моршчылася брудная скура. Паголеныя галовы нагадвалі бясформенныя каменныя глызы, каркі былі пакрытыя верадамі, вусны патрэсканыя й распухлыя, вочы чырвоныя ад стомы, а ногі — ад мазалёў. У іхных вачох — простых, шчырых і адданых — высушаных гарачым ветрам паразы й яшчэ поўных крывавага водбліску вайны, цяжкія, як волава самоты, сьлёзы зьяўляліся толькі тады, калі на няблізкім даляглядзе цішы конскія капыты мерна й мэталёва ўдараліся аб вулічны брук.

Незнаёмы паклаў свой клуначак на цэбар, недаверліва агледзеўся й нясьмела прысеў на беражок першых ад дзвярэй нараў. У ім было штосьці ад птушкі, якая ўляцела ў клетку, — з трапяткімі крыламі, з зацягнутымі плеўкай вочкамі, з напаўадкрытай, вострай, перакрыўленай дзюбай — і распачна ўчапілася за драўляны кіёк. У камэры запанавала ціша. Бо мы ўжо сядзелі ў савецкіх турмах па два месяцы, то бок дастаткова доўга, каб ведаць, што на дзесяць новапрыбылых вязьняў як найменш пяцёх дасылаюць зь іншых камэраў шпіёнці. Ціхія размовы, што вяліся шэптам, перарваліся на паўслове нават у тых кутах камэры, куды ня мог сягнуць слых незнаёмага. Прыгорбленая постаць вязьня скурчылася яшчэ болей, як быццам зь яго выпусцілі паветра, рукамі ён абхапіў сагнутыя калені, спалоханы погляд зьнерухомеў на дробным твары, перакрыўленым грымасаю страху. Было зразумела: каб зламаць мур падазронасьці, незнаёмы павінен загаварыць першы.

Але ён быў не падобны на даношчыка. У ягонай непрывабнай постаці з доўгімі рукамі й дугавата скрыўленымі нагамі, у птушыным твары, быццам акрыленым нязмерна адтапыранымі вушамі, у чорных вачох, якія неспакойна мышкавалі па суседзях, хутчэй адчувалася вялікая трагедыя, адна з многіх, якія вайна выявіла ў жыцьці тых, хто бачыў у няволі найлепшыя й найбольш адчувальныя перавагі. Раптам ён узьняў галаву ад клаунку й шапнуў пранікліва ціхім голасам:

— Парыж паў...

Хтосьці з тых, хто сядзеў бліжэй, разьдзьмухаў гэты ледзь чутны шэпт у рэзкае полымя воклічу:

— Парыж паў!

Скурчаныя постаці павыпроставіліся, амаль на ўсіх лежбісках пачуліся ўздыхі. Вязьні павольна разьлегліся, павярнуўшы твары да вокнаў, сплёўшы на патыліцах далоні. Мы ўжо ня мелі чаго чакаць. Парыж паў. ПАРЫЖ, ПАРЫЖ. У гэта нельга было паверыць, але нават самым простым людзям, якія ў вочы ня бачылі Францыі, падзеньне Парыжу зьвеставала сьмерць апошняй надзеі, паразу больш незваротную, чым падзеньне Варшавы. Ноч няволі, якая чорнай хмарай навісла над Эўропай, і ў Віцебску прыцямніла нам адзіны даступны кавалак неба, пакроены турэмнымі кратамі.

— Парыж паў, — зноў сказаў незнаёмы і, хаваючы твар у далоні, выбухнуў горкім, доўга хаваным рыданьнем.

2

Я пазнаёміўся зь ім у наступныя тыдні, і нас зблізіў, напэўна, якраз Парыж. Ён апавядаў нам вечарамі пра сваё жыццё, такое банальнае, што яно магло б паслужыць тэкстам для хрэстаматыі пра апошнюю вайну. Ён нарадзіўся ў Гародні ў сям’і багатага габрэйскага гандляра й пасля сканчэння гімназіі ў 1935 г. паехаў на вучобу ў Парыж. Там ён зрабіўся камуністам, нават спрабаваў прабрацца ў Гішпанію падчас грамадзянскай вайны, але партыя загадала яму застацца на месцы й арганізаваць на факультэце архітэктуры Парыскага ўнівэрсытэту ячэйку замежных студэнтаў. Ён вывучаў сваю архітэктуру й у чэрвені 1939 г. атрымаў дыплём інжынэра, а празь месяц— перад самай вайною — вярнуўся ў Польшчу.

Было б абсалютна марна распытваць, у чым палягаў ягоны камунізм. У хвіліны найбольшай шчырасьці ён даваў зразумець, што гэта сумесь Ле Карбюзе з Марксам, у якой эканамічныя супярэчнасьці капіталізму вырашаюцца плянаваньнем урбаністычнай утопіі. Гэта гучыць наіўна й нават сьмешна, але ягоны габрэйскі ідэалізм, які прызнаваў валадарства нябеснае толькі ў гэтым сьвеце, ліхаманкава шукаў апірышча ў рацыянальных канструкцыях і знайшоў яго ў вялізных гарадохсадох, дзе жыўе парыскі пралетарыят і галота з польскіх гета.

Пасля ўваходу савецкіх войскаў у Гародню ў верасьні 1939 г. ён стаў будаўнічым дарадцам гарадзкіх уладаў і працаваў на гэтай пасадзе да траўня 1940 г., калі яго арыштавалі за адмову пераехаць углыб Расеі. Такім чынам, падзеньне Парыжу было для яго нечым больш балесным і асабістым, чым для нас: яно азначала ня толькі канчатковае падзеньне кантынэнту, але й удар, які

радзіма ягонай утопіі нанесла гораду, дзе ён марыў ажыццявіць гэтую ўтопію.

Камэрнікі хутка палюбілі яго, бо ён умеў жыва й плястычна распавядаць пра вольнае жыццё ў Парыжы. Але апрача драмы разбітых ідэалаў ён перажываў і іншую драму, хто ведае, ці ня больш цяжкую й балючую: драму падвойнага падданства. Бо ў глыбіні сэрца ён лічыў сябе палякам. Аднак калі назаўтра пасля прыбыцця ў нашу камэру камэндант на вячэрняй праверцы запытаў яго пра нацыянальнасць, ён ціха адказаў, гледзячы ў зямлю:

— *Еврей.*

3

У чэрвені 1945 г. я сутыкнуўся зь ім у Рыме, выходзячы апоўдні з рэдакцыі ваеннага часопісу, у якім тады працаваў.

— Я даведаўся, што ты тут працуеш, — сказаў ён нясьмела, — і прыехаў з Флярэнцыі, каб цябе пабачыць...

— Але адкуль, як ты сюды трапіў?

— Ох, гэта доўгая гісторыя, — з усмешкаю адказаў ён. — Хадзем куды на каву.

У гэты час цяжка ўседзець у распаленых сонцам рымскіх кавярнях і тавэрнах, і мы вырашылі ісьці ў мой гатэль. Рым ужо паволі вяртаўся да жыцця. Па распаленым бруку вуліцы грукаталі конскія капыты, абдзёрты й сумны натоўп праз усе масты перацякаў за Тыбур і затрымліваўся на паўдарогі, каб паглядзець у брудныя хвалі ракі. Наводдаль маляваўся, як крылатая скала, Замак Анёла.

Ён ня вытрымаў і пачаў сваю аповесць. Яго забралі зь віцебскай камэры празь месяц пасля мяне й адаслалі зь дзесяцігадовым тэрмінам у пачорскі лягер. Ён цяжка працаваў, спачатку на „лесоповале“, а потым на сплаве драўніны, і, калі пачалася расейска-нямецкая вайна, ён быў блізка да сьмерці. Амністыя абмінула яго менавіта таму, што некалі ў турме на пытаньне пра нацыянальнасць ён адказаў: „Еврей“. Расейцы надалі польска-савецкай дамове ўласную інтэрпрэтацыю; за польскіх грамадзянаў уважалі толькі людзей польскай нацыянальнасці, затрымаўшы ў лягерах украінцаў, беларусаў і габрэяў з-за лініі Керзона, а пад канец 1941 г. нават габрэяў з цэнтральных і заходніх ваяводзтваў Польшчы. Можна сказаць, што яны лічылі габрэяў за сваю натуральную ўласнасць і мелі ў гэтым трохі трагічнай рацыі — у кантынэнтальнай імперыі Гітлера ў 1941—1943 гг. лёс габрэяў міжвольна зьвязваўся на сьмерць і жыццё зь існаваньнем Расеі.

Яго ўратавала тое, што ў студзені 1942г. улады прыгадалі пра ягоную кваліфікацыю й адправілі дзясятнікам у будаўнічую брыгаду. Перайшоўшы ў тэхнічны барак, ён параўнальна хутка аднавіў здароўе. У студзені 1944 г. яго раптам датэрмінова вызвалілі й проста з мосту адправілі ў Чырвоную Армію. Амаль бяз вывучкі вясной 1944 г. ён патрапіў у войска, што наступала на Вугоршчыне, і быў паранены ў бітве пад Будапэштам. Адразу са шпіталаю яго адаслалі да польскіх суполак, утвораных Камуністычным Камітэтам Нацыянальнага Вызвалення ў Маскве, і зь імі ён дацягнуўся да Варшавы. Пры першым зручным выпадку ён дэмабілізаваўся й празь зялёную мяжу ўцёк у Італію. Габрэйская арганізацыя Джойнт зьмясьціла яго ў сваім доме ў Флярэнцыі, дзе ён цяпер чакаў візы ў Паўднёвую Амэрыку.

У рэквізаваным войскамі гатэлі на рагу Трыгонэ й Корса Ёмбэрта я замовіў пляшку халоднага віна й запрасіў яго ў мой пакой на чацьвёрым паверсе. Было душна, з-за закрытых жалюзі ў пакой падалі вузкія прамяні сьвятла, празь сыцены даносіліся крыкі п'яных саддат і віск вулічных дзяўчат, на вуліцы віраваў лянівны натоўп. Сонца дасягнула зэніту. Мы свабодна ўселіся на ложку. Я бяздумна разглядаў узоры на шпалерах, ня ведаючы, пра што пачаць гаворку. Бо я скурай адчуў, што ён распавёў ня ўсё.

— У маёй гісторыі, — асьцярожна пачаў ён, — ёсьць пэўная справа, аб якой я змаўчаў і пра якую хацеў бы табе цяпер распавесці. Я ніколі не казаў пра яе, бо, папраўдзе, і не было з кім. Калі я вярнуўся ў Польшчу, я не знайшоў нікога, літаральна нікога з маёй блізкай і далёкай радні. Але столькі бяссонных начэй я марыў пра тое, каб спаткаць кагосьці, хто мог бы мяне зразумець, хто таксама быў у савецкім лягеры... Я не хачу ад цябе нічога й нічога не прашу. Пасьля вайны я зьмяніў імя й празь некалькі месяцаў, найболей праз год, пачну новае жыцьцё ў Амэрыцы. Але перш чым гэта адбудзецца, я хачу, каб, выслухаўшы маю аповесьць, ты сказаў бы хоць адно слова: разумею...

— Кажы, — заахвоціў я яго, даліваючы ў шклянкі віно, — мы ж з табой сядзелі ў адной камэры. У наш час гэта тое ж самае, што разам сядзець за школьнай партай...

— Ня гэтак проста я ўтрымаўся на пасадзе дзясятніка пры будаўнічай брыгадзе. У Расеі, як табе вядома, за ўсё даводзіцца плаціць. У лютым 1942 г., толькі-толькі праз два месяцы пасля майго пераходу з агульных працаў у тэхнічны барак, мяне ўночы выклікалі ў Трэці Адзел. Гэта быў час, калі расейцы нават у лягерах помсьцілі немцам за паразы на фронце. У маёй брыгадзе працавалі чатыры немцы — два цалкам зрусіфікаваныя паволскія немцы й два нямецкія камуністы, якія ўцяклі ў Расею ў 1935 г. Яны працавалі дасканала: я ня меў ім чаго паставіць у дакор, хіба

толькі тое, што яны як агню ўнікалі размоваў на палітычныя тэматы. Ад мяне захацелі, каб я заявіў, што чуў, як яны панямецку гаварылі пра хуткі прыход Гітлера. Мой Божа, адным з найбольшых жахаў савецкай сыстэмы ёсьць манія легальнай ліквідацыі ахвяраў... Недастаткова стрэліць камусьці ў патыліцу — трэба яшчэ, каб пра тое прыгожа папрасілі на працэсе... Недастаткова загубіць чалавека панурай фікцыйнай — трэба, каб яе яшчэ пацвердзілі сьведкі. Афіцэр НКВД не хаваў ад мяне, што ў выпадку адмовы я вярнуся на агульныя працы, у лес... Я мусіў выбіраць паміж сваёй сьмерцю й сьмерцю гэтых чатырох...

Ён наліў сабе віна й дрыготкай рукою паднёс шклянку да вуснаў. З-пад прымружаных павекаў я бачыў ягоны спацелы, перакрыўлены страхам твар.

— І я выбраў. Я ня мог вярнуцца ў лес, да гэтага жахлівага штгодзённага выкручваньня ад сьмерці — я хацеў жыць. Я падпісаў прызнаньне. Іх расстралялі за зонаю праз два дні.

Мы маўчалі. Ён паставіў пустую шклянку на столік і скурчыўся на ложку, быццам чакаючы ўдару. За сьцяною нейкая кабета засьпявала фальшывым фальцэтам італьянскую песеньку й раптам змоўкла, перарваная праклёнам. Зрабілася трохі сьвязаў, але я амаль чуў, як разагрэтыя колы аўтамабіляў з трэскам адляпляюцца ад ліпкага асфальту.

— Калі б я распавёў гэта камусьці зь людзей, сярод якіх цяпер жыву, — сказаў ён ціха, — яны б не паверылі, а калі б паверылі, то не падалі б мне рукі. Але ты — ты ж ведаеш, да чаго нас давялі. Скажы толькі адно слова: разумею...

Я адчуў, як кроў б'ецца ў маіх скронях, а разам зь ёй перад вачыма мільгаюць даўнія вобразы, успаміны. Але наколькі яны невыразныя цяпер, пасья таго як я здушваў іх сілай, каб уратаваць веру ў чалавечую годнасьць, цяпер, калі, нарэшце супакоены, я глядзеў на іх як на астыглае мінулае. Я з такой цяжкасьцю вярнуўся да людзей, і няўжо мушу ад іх добраахвотна ўцячы? Не, я ня мог вымавіць гэтага слова.

— Што ж? — ціха запытаў ён.

Я ўстаў з ложку і, ня глядзячы яму ў вочы, падыйшоў да вакна. Адварнуўшыся да пакою плячыма, я чуў, як ён выйшаў і асьцярожна прычынiў дзьверы. Я адкрыў жалюзі. Апоўдні на П'яца Калёна сьцюдзёны павеў выпрастаў мінакоў, як прыгнуты сьпёкаю да зямлі жытні палетак. П'яныя амэрыканскія й ангельскія жаўнеры ішлі па тратуарах, чапляючы дзяўчат, штурхаючы італьянцаў, шукаючы ценю пад парасонамі крамных распродажаў. Пад калянадаю дому на рагу віравала чорная біржа. Рымскія „ляцароні“, малыя абарванцы, ныралі між нагамі вялізных мурынаў у амэрыканскіх мундзірах. Месяц таму скончылася вайна. Рым быў

вольны, Брусэль быў вольны, Осла быў вольны. Парыж быў вольны.
ПАРЫЖ, ПАРЫЖ.

Ён выйшаў з гатэлю, нязграбна, як падбітая птушка, пераляцеў
праз дарогу й, не азіраючыся, зьнік у віры натоўпу.

Ліпень 1949 — ліпень 1950

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

© ePUB: Камунікат.org, 2011 год